

STUDIA LEDNICKIE

XVII

STUDIA
LEDNICKIE
XVII

MUZEUM PIERSZYCH PIASTÓW NA LEDNICY
MUSAEUM PRIMORUM PRINCIPUM EX STIRPE PIASTEA IN LEDNICA

STUDIA
LEDNICKIE
XVII

DZIEKANOWICE 2018

MUZEUM PIERWSZYCH PIASTÓW NA LEDNICY
MUSAEUM PRIMORUM PRINCIPUM EX STIRPE PIASTEA IN LEDNICA
Studia Lednickie — tom XVII

Copyright © Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy 2018

All rights reserved

ISSN 0860-7893

e-ISSN 2353-7906

www.lednica.pl

MUZEUM
PIERWSZYCH PIASTÓW
NA LEDNICY

INSTYTUCJA KULTURY
SAMORZĄDU WOJEWÓDZTWA
WIELKOPOLSKIEGO

Wersja drukowana jest podstawową (referencyjną) wersją czasopisma

Strona internetowa czasopisma: www.studialednickie.pl

Czasopismo jest indeksowane w bazach: ePNP (e-Publikacje Nauki Polskiej), Bazhum i Index Copernicus

Kolegium Redakcyjne

Wojciech Chudziak (zastępca redaktora naczelnego), Jarosław Jarzewicz, Zbigniew Jasiewicz, Maria Kaczmarek, Andrzej Kowalczyk (sekretarz), Antoni Pelczyk, Teresa Rodzińska-Chorąży, Janusz Skoczyła, Kazimierz Tobolski, Andrzej M. Wyrwa (redaktor naczelny)

Redakcja prowadząca

Hanna Kossak-Nowocień, Andrzej Kowalczyk

Recenzenci tomu

dr hab. Małgorzata Bronikowska, prof. UAM dr hab. Anna Weronika Brzezińska, dr Justyna Budzińska, dr Janusz Górecki, prof. dr hab. Tomasz Jasiński, prof. dr hab. Hanna Kóčka-Krenz, dr Katarzyna Pyżewicz, dr Barbara Stolpiak, prof. dr hab. Jerzy Strzelczyk, dr hab. Bogumiła Szura, prof. dr hab. Jan Święch, dr Bogumiła Twardosz, prof. UAM dr hab. Jacek Wierzbicki

Tłumaczenie

dr Marta Koszko

Korekta tekstów angielskich

Colin Phillips

Redakcja językowa

Hanna Kossak-Nowocień

Korekta

Hanna Kossak-Nowocień, Barbara Sokołowska-Hurnowicz

Na okładce

Kazimierz Odnowiciel, rysunek Jana Matejki, 1890/1892, ołówek na papierze; za: POCZET KRÓLÓW POLSKICH 1893: 8–9

Opracowanie typograficzne i skład

Scriptor s.c.

Druk i oprawa

TOTEM

Spis treści / Contents

Studia / Studies

Olena Yasynetska

- Poland–Ukraine: a thousand years of reciprocity. The Kyivan Princess Dobroniega-Maria, wife of Kazimierz the Restorer: a new hypothesis of her pedigree
Polska–Ukraina: tysiąc lat wzajemnych stosunków. Dobroniega Maria księżniczka kijowska, żona Kazimierza Odnowiciela: nowa hipoteza dotycząca jej pochodzenia. 11

Andrzej M. Wyrwa

- Dzieło człowieka pod opieką Boga. Wiatrak z Gryżyny: najstarszy zachowany młyn wietrzny w Polsce i jego symboliczne przesłanie. Wprowadzenie do szerszych rozważań
Human artifact under God's protection. A windmill from Gryżyna: the oldest remaining windmill in Poland and its symbolic message. An introduction to broader reflections. . . . 27

Bartosz Prabucki

- Zabawy, gry i sporty tradycyjne. Potencjał i możliwości ich wykorzystania w działalności muzealnej
Traditional plays, games and sports. Their potential and the possibilities of using them in museum activities 63

Mariola Olejniczak

- Zobaczyć niewidzialne. Program dla osób z dysfunkcją wzroku realizowany na Ostrowie Lednickim
To see the invisible. A programme for visually impaired people conducted at Ostrów Lednicki. 87

Materiały i analizy / Materials and analyses

Iwona Sobkowiak-Tabaka

- Materiały z epoki kamienia z Ostrowa Lednickiego i jego najbliższej okolicy
Materials from the Stone Age from Ostrów Lednicki and its immediate surroundings . . . 103

Viacheslav Korniienko, Maksym Strykhar

- Medieval glass vessels from the necropolis's excavations of the XI–XIII cents. on the territory of the St. Sophia Cathedral in Kyiv: restoration researches
Średniowieczne naczynia szklane odkryte na cmentarzu z XI–XIII wieku na terenie katedry św. Zofii w Kijowie: badania konserwatorskie 141

Anna Gręzak, Urszula Iwaszczuk, Andrzej Pydyn, Mateusz Popek, Krzysztof Radka

- Średniowieczna wiersza z rejonu mostu zachodniego na Ostrowie Lednickim
Medieval wicker fish trap ('wiersza') from the area of the west bridge in Ostrów Lednicki. . . . 161

- Andrzej Pydyn, Mateusz Popek, Daria Dębicka, Krzysztof Radka**
Przeprawa mostowa na wyspę Ledniczka. Wstępne wyniki badań
Bridge crossing to Ledniczka island. Preliminary research results 181

- Andrzej Pydyn, Magdalena Kozicka, Jan Wiejacki, Mateusz Magalski, Dominika Kofel**
Rozpoznawcze badania archeologiczne na stan. 16 w Powidzu, gm. *loco* z 2017 roku
Archaeological reconnaissance surveys on site 16 in Powidz, Powidz commune from 2017 . . . 197

* * *

- Tomasz Ważny**
Analiza dendrochronologiczna drewna wiatraka z Gryżyny
Dendrochronological analysis of wood from a windmill from Gryżyna 223

- Tomasz Ważny**
Analiza dendrochronologiczna drewnianego spichlerza z Majkowa
Dendrochronological analysis of a wooden granary from Majkowo 227

Nabytki Muzeum / Museum Acquisitions

- Marta Romanow-Kujawa**
Z nowych nabytków Wielkopolskiego Parku Etnograficznego w Dziekanowicach: kolekcja Stanisława Pasiciela
From the new acquisitions of the Wielkopolska Ethnographic Park in Dziekanowice: Stanisław Pasiciel collection 233

Z życia Muzeum / Museum Events and Activity

- Andrzej M. Wyrwa**
Profesor Tomasz Jasiński laureatem 10. edycji Nagrody Lednickiego Orła Piastowskiego
Professor Tomasz Jasiński. The laureate of the 10th edition of the Lednica Piast Eagle Award . . 251

- Andrzej Kowalczyk**
Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy w gronie laureatów konkursów Sybilla 2017 i Izabella 2017
The Museum of the First Piasts at Lednica among the Sybil 2017 and Izabella 2017 laureates . . 255

- Andrzej Kowalczyk**
Współpraca Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy z Narodowym Rezerwatem „Sofia Kijowska”
The cooperation between the Museum of the First Piasts at Lednica and the St. Sophia of Kyiv National Conservation Area 257

- Paweł Sankiewicz**
Współpraca Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy z Międzynarodowym Centrum Archeologii Podwodnej w Zadarze
The cooperation between the Museum of the First Piasts at Lednica and the International Centre for Underwater Archaeology in Zadar 261

Wykaz skrótów

AAR	Analecta Archaeologica Ressoiviensia
AHe	Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii UKSW
AHP	Archaeologia Historica Polona, Toruń
AP	Archeologia Polski
AS	Acta Scansenologica
BSL	Biblioteka Studiów Lednickich
FAP	Fontes Archaeologici Posnanienses
HM	Hereditas Monasteriorum, Wrocław
KHKM	Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
KMP	Kronika Miasta Poznania
KW	Kronika Wielkopolski, Poznań
MA	Materiały Archeologiczne, Kraków
MMBLS	Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku
MPM	Museion Poloniae Maioris. Rocznik Naukowy Fundacji Muzeów Wielkopolskich, Poznań
MSL	Mons Sancti Laurentii, Toruń
MZP	Materiały Zachodniopomorskie, Szczecin
PoAn	Pomorania Antiqua, Gdańsk
Pr KKK PTG	Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego
PZ	Przegląd Zachodni
RAR	Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu
RDSG	Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, Lwów–Poznań–Warszawa
RiZ	Renowacje i Zabytki, Kraków
RMG	Rocznik Muzeum Górnośląskiego, Bytom
RMNRPRS	Roczniki Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie
RMPPP	Rocznik Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie

SB	Spotkania Bytomskie, Wrocław
SH	Studia Historyczne, PAN Kraków
SL	Studia Lednickie, Dziekanowice–Lednica
SLA	Slavia Antiqua
SpAr	Sprawozdania Archeologiczne
StEA	Studia Etnologiczne i Antropologiczne, Toruń
StiMA	Studia i Materiały Archeologiczne, Warszawa
StzDGW	Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego, Ossolineum
ŚSA	Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, Wrocław
ŚW	Światowit
WBK	Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski
WN	Wiadomości Numizmatyczne
WSA	Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne, Poznań
WSM	Wolińskie Spotkania Mediewistyczne, Szczecin
WStW	Wrocławskie Studia Wczesnośredniowieczne
ZN PK	Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej
ZN UMK NHS	Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Nauki Humanistyczno-Społeczne

Studia
Studies

Poland–Ukraine: a thousand years of reciprocity. The Kyivan Princess Dobroniega-Maria, wife of Kazimierz the Restorer: a new hypothesis of her pedigree

ABSTRACT: This paper outlines the peculiarities of the genealogy of the Kyivan Rus (Ruthenian) princess Dobroniega-Maria (ca 1015/17–1087), wife of the Polish duke Kazimierz I the Restorer (1016–1058). It reviews the existing theories of Maria’s origin and propounds a new hypothesis of her genealogy as well as considers the circumstances of the dynastic marriage between Maria and Kazimierz I. The genealogical reconstruction represented in the article adduces arguments in favour of the origin of Dobroniega-Maria being connected with Bulgarian, Byzantine, German, English and Ruthenian ancestry.

KEYWORDS: Poland, Kyivan Rus, Polish-Ruthenian dynastic marriages, Kazimierz I the Restorer, Dobroniega-Maria

ABSTRAKT: Artykuł przedstawia osobliwości genealogii księżniczki ruskiej (Rusinki) Dobroniegi Marii, (ok. 1015/17–1087), żony polskiego księcia Kazimierza I Odnowiciela (1016–1058). Przedstawione zostały istniejące teorie na temat pochodzenia Marii oraz wysunięto nowe hipotezy na temat jej genealogii. Poruszono także kwestię okoliczności małżeństwa dynastycznego Marii i Kazimierza I. Zaprezentowana w artykule rekonstrukcja genealogiczna powołuje się na argumenty przemawiające za bułgarskim, bizantyjskim, niemieckim, angielskim i ruskim pochodzeniem Dobroniegi Marii.

SŁOWA KLUCZOWE: Polska, Ruś Kijowska, polsko-ruskie małżeństwa dynastyczne, Kazimierz I Odnowiciel, Dobroniega Maria

---

According to the data of the sources, more than a thousand years ago (in 1016) the outstanding Polish ruler Kazimierz (Karol) I the Restorer was born [BALZER 1895: 81; JASIŃSKI 2004: 130]. He went down into the annals of Polish history as a great state leader who not only united the kingdom — fragmented, exhausted by wars — but also restored it. Regenerating the Christian culture of Poland, he established numerous churches and monasteries. Renewing the Old-Polish state he “...odzyskał wiele kraiów za Oycę jego odpadłych, i Tron szczęśliwie wskrzesił i przywrócił”¹ [KRONIKA LECHITÓW 1822: 61; VELIKAYA KHRONIKA 1987: 70] and this is why he gained the name “Restorer” from his descendants.

---

¹ The original text in Old Polish language [KRONIKA LECHITÓW (*The Lechites Chronicle*) 1822: 61], translation according to the contemporary language lesson: “... (he) regained many countries which were lost during his father’s reign, and he happily resurrected and reinstated the throne”.

About the year 1040 he married the Kyivan Rus (Ruthenian) princess Dobroniega-Maria, linking a long chain of dynastic marriages arranged between the Polish and Ruthenian ruling dynasties. From this time on, the descendants of Bolesław the Brave and Volodymyr the Great were strongly connected and related. During the 11th–12th cc fifteen Kyivan princesses became wives of Polish dukes, and ten Polish princesses married Kyivan rulers. The reciprocity of Polish and Ruthenian dynastic history lasted for centuries and thanks to this some scholars asserted that both states were governed by the same ruling family [KUCZYŃSKI 1965: 18].

FIG. 1. Cazimir the Restorer. Drawing by Jan Matejko, 1890/1892, pencil on paper; after POCZET KRÓLÓW POLSKICH 1893: 8–9
 RYC. 1. Kazimierz Odnowiciel, rysunek Jana Matejki, 1890/1892, ołówek na papierze; za POCZET KRÓLÓW POLSKICH 1893: 8–9

The relations between the two kingdoms comprise about a thousand years of close interaction in the political, military, commercial-economic, cultural and dynastic spheres. The research endeavours often lay stress on the special importance of matrimonial alliances in the interaction of states in the Middle ages. Except for their great political importance, they promoted more active economic cooperation, and encouraged close cultural communication, influence and interchange. Dynastic marriage served as “a sill” for political alliances, aiming to attract a more active participation of the states in each other’s fate.

In the 11th–12th cc, the Kyivan ruling family established matrimonial alliances with many states, which included in the circle of its political interests — the Byz-

FIG. 2. Dobroniega-Maria. Painting by Vasyl Vasylenko, 2015, oil on wood, 2015, private collection

Рис. 2. Добронієга Марія, образ Василя Василенки, 2015, олій на дереві, колекція приватна

antine Empire, Germany, Bohemia, Hungary, France, Denmark, England, Norway, Sweden etc — but Poland occupied a very special place.

One thousand years ago Poland was, already, the nearest neighbor of Kyivan Rus, and had the longest border that existed between the countries as well as the closest relations, including dynastic ones.

Matrimonial alliances between the Piasts and the descendants of Volodymyr the Great served as special landmarks in the Poland and Rus interaction and being subordinated to political targets played a significant role in interstate cooperation, especially in 11th–12th cc.

Dobroniega-Maria (circa 1015/1017–1087) was the first Kyivan princess legally given in marriage to Poland in 11th century. Dobroniega's alliance with Kazimierz I (1016–1058) is acknowledged both by Kyivan Rus annals and Polish chronicles.

Most modern scholars and researchers in reliance on the sources state that Dobroniega was a daughter of Volodymyr the Great († 1015) and his Byzantine wife — Anna Porphyrogenita († 1011) [GUSTINSKAYA LETOPIS' 1843: 267; IL'IN 1957: 114–115; TATISHCHEV 1963: 227; SZCZUR, OZÓG 1999: 534; PLAKHONIN 2003; VOYTOVICH 2006: 277]. The year of her birth is not known with certainty. But based on the date of death of Anna Porphyrogenita, the researchers agreed Dobroniega was born before 1011. The date of her death is recorded by *Rocznik kapituły krakowskiej* — as 1087 [ROCHNIK KRAKOWSKOGO KAPITULA 1990: 148, 150–151]. In this case the princess would have lived a long life of more than 76

years — a fortunate exception in those times. But we believe that the dating of Dobroniega's life as well as the details of her origin are still not ascertained and require additional careful examination.

Kyivan chronicles, in particular the Hypatian Codex, call Kazimierz's wife "a sister of Yaroslav the Wise" [LITOPYS RUS'KYI 1989: 94], and some researchers have tried to ascertain Dobroniega's identity as a daughter of Yaroslav (Aleksander Brückner, Stanisław Kętrzyński, Andrzej Poppe and others) [NAZARENKO 2001: 579–580]. But this version was denied after the analysis of the further matrimonial alliances of Yaroslav the Wise's descendants [NAZARENKO 2001: 579–580].

Some historians beginning with Nicolas Baumgarten, basing on *Genealogia Welforum* and the indirect records of Thietmar of Merseburg, considered Dobroniega's mother to be the last wife of Volodymyr the Great, married to him after Anna's death. The famous genealogist believed she was a daughter of Kuno (Konrad) von Öhningen, duke of Swabia [BAUMGARTEN 1930; BAUMGARTEN 1932: 121; KOROLYUK 1964: 227; BERTINSKIE ANNALY 1989: 81–93; LITOPYS RUS'KYI 1989: 49; NAZARENKO 1993: 192; LAMPERT KHERSFEL'DSKIY 2010: 190]. According to Thietmar, she was brought to Poland after Bolesław the Brave's Kyivan campaign of 1018, together with many other captives [PASHUTO 1968: 326].

In our opinion, however, the actual likelihood of Volodymyr the Great's marriage to the daughter of Kuno is doubtful. After Anna's death (1011) he was about 60 years old and described as "being an old infirm man" [NAZARENKO 1993: 141] who died a few years later. It's hardly probable that he could have begot a daughter in his senility. It's also hardly probable that Dobroniega could be a daughter of Anna Porphyrogenita. Dating Dobroniega's birth to 1011, the researchers had not taken into consideration that Anna was about 48 years old at that time.

It's also impossible to accept that Dobroniega was born long before this date as we know the exact date of her death (1087) and the year of her husband's birth — 1016. If she was born in Anna's "fertile period" (end of the 980s–990s), Dobroniega would have lived about 90–100 years, married her husband at the age of about 50 (after which she gave birth to five children) and would have been much older than her husband — all of which is rather unbelievable.

This is why it's reasonable to suppose that Dobroniega was born somewhat later — about 1015–1017 — and was not a daughter but a granddaughter of Volodymyr the Great. And her genealogy could include not only the Kyivan princes and Byzantine emperors but also the tsars of Bulgaria, kings of England and emperors of the Holy Roman Empire.

We believe that Dobroniega is a daughter of Borys, a son of Volodymyr, who was later canonized by both the Orthodox and Roman Churches as one of the first Kyivan Rus martyrs. According to St. Borys hagiography he entered into marriage at a young age at his father's bidding [BOGUSLAVS'KYI 1928: 1–43; SAMBOR 2009: 372; DENISENKO, KUZYK 2005: 19; NIKITENKO 2009: 63–79]. But neither sources nor researchers indicate whom he was married to.

Kronika Wielkopolska (*Chronica Poloniae maioris*, 13th c.) contains a unique record concerning Casimir: "...poiął w małżeństwo Dobrochnę, czyli Maryą córkę Romana Xiążęcia Ruskiego Syna Odonowego (50), z którą spędził Synów czterech..."² [KRONIKA LECHITÓW 1822: 61; BOGUPHALI 1872: 485; VELIKAYA KHRONIKA 1987: 70]. According to a number of sources, it is certain that the baptismal name of Borys is Roman and we assert that *Kronika Wielkopolska* narrates exactly about Borys-Roman Volodymyrovych. We consider Roman to be called "the son of Odon" because he was married to Odon's daughter (descendant, a member of Odon's family). In the Middle Ages it was often the case that the father-in-law could be called "father" and the son-in-law could be called simply "son". Thus, for example, the *Novgorod Book of Royal Degrees* narrating about Sviatopolk the Accursed, records: "he makes the way toward his father Bolesław", as Sviatopolk was the son-in-law of Bolesław the Brave, king of Poland [TATISHCHEV 1963: 239].

We consider "Odon" of *Kronika Wielkopolska* to be the most famous Odon of those times — Otto the Great, Holy Roman emperor (912–973). *Genealogia Welforum* (12th c.) reports about the marriage of the "king of Rus" to Otto the Great's descendant. In particular it is mentioned that duke Kuno von Öhningen (Konrad of Swabia) in his marriage with emperor Otto's daughter (*filia Ottonis Magni imperatoris*) had four sons and four daughters and that one of the maidens married "a king of Rus" [GENEALOGIA WELFORUM 1881: 733–734].

Modern researcher Donald C. Jackman ascertained that the maiden's name was Regelindis (Richlind Otona) [JACKMAN 1997: 72] basing his conclusion on the data of *Historia Welforum Weingartensis* [BERTINSKIE ANNALY 1989: 199–200; HISTORIA WELFORUM 1868: 454–471]. According to some scholars' opinions, the word *filia* in this case should be viewed in a wider meaning — not a *daughter* but *descendant, family member*. Thus, the modern European scholar Armin Wolf proved that *Genealogia Welforum* omitted one branch, namely — Regelindis was not a daughter but a granddaughter of Otto the Great and the daughter of his son Liudolf, born into the first marriage of the emperor with the English Princess Eadgith [WOLF 1980].

Genealogia Welforum has not indicated the name of "the king of Rus". But from this passage a famous Russian genealogist, N. Baumgarten, concluded that the source narrates about Volodymyr the Great. However, later, Alexander Nazarenko substantiated in a well-argued manner that the "king of Rus" mentioned by *Genealogia Welforum* could not be Volodymyr and considered, rather, under this title Volodymyr's brother Yaropolk [LAMPERT KHERSFEL'DSKIY 2010: 190; DREVNAYA RUS 2013: 300–304].

² The original text in Old Polish language [KRONIKA LECHITÓW (*The Lechites Chronicle*) 1822: 61], translation according to the contemporary language lesson: "...he married Dobrochna, that is Maria the daughter of Roman, the Ruthenian prince (the son of Odon), who would give him four Sons..."

To our mind, the version of this authoritative scholar, nevertheless, is also not correct chronologically. According to modern findings, the marriage of Kuno and Regelinidis (born about 950) was arranged in 968 [JACKMAN 1997: 34]; the couple had at least four sons and four daughters and their daughter who married the “king of Rus” was mentioned as a fifth child, so she could have been born no earlier than the 970s and more evidently in the 980s.

According to the Hypatian Codex, Yaropolk perished in 980 [LITOPYS RUS'KYI 1989: 46], and due to other sources even earlier, in 978 [KOTLYAR 2013], so he couldn't have married a daughter of Kuno and Regelinidis. Assuming that the “king of Rus” mentioned in *Genealogia Welforum* was Volodymyr (Baumgarten's supposal) or Yaropolk (Nazarenko's supposal), Borys Volodymyrovych has never been considered under this title before.

In accordance with St. Borys hagiography, his first kingdom was Volynia [VOYTOVICH 2006: 273]. Its proximity to Poland, fighting against the German empire, stipulated the necessity of Rus-German relations that could be fastened with the marriage of Borys and the German princess as we suppose.

Our version is supported by the conclusions and speculations of other researchers who substantiated the hypothesis about a Rus-German alliance concluded in the heat of the Polish-German war of 1007–1013 [KOROLYUK 1964: 231].

Evidently the marriage arrangement could have been supported by the missionary bishop Bruno (Boniface) of Querfurt who came to Rus about 1008 with a mission of baptizing Pechenegs and who acted like a conciliator between Volodymyr the Great and the Pechenegs. Herewith one of Volodymyr's sons stayed with the Pechenegs as a hostage. Most research supposed it was Sviatopolk [VOYTOVICH 2006: 248], but we believe it could be Borys, a successor of the Kyivan throne [NIKITENKO 2009: 77], who was later actively supported by the Pechenegs in his struggle against Yaroslav [NIKITENKO 2009: 77].

Missioner Bruno was not only the relative of the emperors of the Holy Roman empire but also an envoy of Otto III (grandson of Otto the Great and cousin of Regelinidis). What is more — the mother of Otto III was Theofano — a close relative of Anna Porphyrogenita — the wife of Volodymyr the Great [LAMPERT KHERSFEL'DSKIY 2010: 116].

Obviously the marriage between Borys and the descendant of the Ottonian dynasty could have been arranged between 1009 and 1015, more likely about 1013 — after Sviatopolk's revolt against his father and the break in Polish-Rus relations — or about 1015 when the Polish-German conflict resumed. What is more, *Kronika Wielkopolska* called upon the son-in-law of Otto to be the “king of Rus”, and Borys could have been acclaimed a successor of the Kyivan throne about 1015.

Consequently, according to our hypothesis, Borys-Roman was “a son” of the emperor Otto in a wide meaning, connected in marriage with the descendants

of the Ottonian family and was a father of Dobroniega-Maria, that is, this corresponds with the data of *Kronika Wielkopolska* and *Genealogia Welforum*. Now prince Borys under the name “Roman of Rus” belongs to the sainthood of both the Orthodox and Roman Catholic Churches [KHRISTIANSTVO 1995: 747]. Maybe because of the prohibition of interdenominational marriages in the Middle Ages and later the alliance of the Orthodox Church, the martyr Borys was carefully concealed.

The fact that Dobroniega’s husband by his mother’s origin belonged to the Ottonian dynasty serves as an additional argument in supporting our hypothesis — marriages between far relatives were very often welcomed.

Most researchers accept 1015 as the date of Borys’ demise, but some scholars relying on the data of *Eymundar þáttur hrings* (*Eymundar Saga*) assume that this tragic event could have happened later — in 1017 [SAGA 1978: 99; IL’IN 1957: 168; GOLOVKO 1988: 25], and accordingly Dobroniega-Maria could have been born about 1017.

The discussions on the genealogy of Borys-Roman Volodymyrovych are still ongoing. Domestic sources do not clearly indicate the name and origin of Boris’ mother, calling her only a “Bulgarian woman”. Most researchers agree with the Bulgarian roots, but her name and true origin still remain unclear.

According to our hypothesis — outlined in the paper by Olena Yasynetska “On the issue of the pedigree of the Ruthenian princess Dobroniega, the wife of the ruler of Poland (ca. 1040–1058 gg.)” [YASYNETSKA 2016] — Borys Volodymyrovych on the maternal line is a descendant of the Bulgarian kings and Byzantine emperors, namely, the grandson of the Bulgarian king Boris II.

We also have another daring conjecture — Dobroniega was not the only daughter of Borys. At about the same time, another Kyivan princess — Agatha (Agafia) — was married to a descendant of the English throne, who lived in exile at the court of the Grand Prince of Kyiv, Yaroslav the Wise. There are many versions of her origin from the kin of emperors of the Holy Roman Empire, as it is evidenced by the European medieval chronicles and chroniclers: John of Worcester [DARLINGTON, MCGURK, BRAY 1854: 133], Matthew of Paris, Ailred of Rievaulx [AELRED OF RIEVAULX 2005] and others. If our assumptions are true and she is the second daughter of Borys-Roman and a representative of Otto the Great’s family, this explains such connections. It is also confirmed by the data of onomastics — in the pedigree of Byzantine emperors (Borys’ ancestors) the name “Agatha” (Agafia) is often found. And among the grandchildren of Agatha is the King of Scotland, named David (the name expanded in Byzantium and Bulgaria and was a baptismal name of Glib Volodymyrovych — a brother of Borys-Roman) — it was the first time when this name appeared in England and Scotland. Agatha became the mother and grandmother of future kings and queens of Scotland, and her descendants created a spriggy family tree of the kings of England, which can be traced to the modern Queen Elizabeth II [YASYNETSKA 2013].

Medieval chronicler William of Malmesbury (12th c.) calls Agatha “a sister of the Queen of Hungary”. In the middle of 11th c. the throne of Hungary was obtained by Andrew I and the Ruthenian princess Anastasia Yaroslavna, who was really a sister (cousin) of Agatha and Dobroniega [ANNALES SILESIACI 2012: 196]. In the historiography there are several existing versions of Agatha’s origin: German, Hungarian, Kyivan and Bulgarian. Our hypothesis combines them as it includes elements of all of them.

Thus, the emperors of Byzantium, princes of Kyivan Rus, tsars of Bulgaria, kings of England and emperors of the Holy Roman Empire are all the members of Dobroniega’s genealogy.

Dobroniega-Maria is mentioned by the Hypatian Codex (without calling her by name) only once in the year 1043: “These times Yaroslav gave his sister [Dobroniega-Maria] in marriage to Kazimierz, [Prince Lyadsky]. And Casimir instead of ‘vino’ (bridewealth) delivered eight hundred folks captured earlier by Bolesław” [LITOPYS RUS’KYY 1989: 94].

The *Alexander Guagnini Chronicle* dates this marriage back to 1042 [HVAN’YINI 2007: 86], *Annalista Saxo* records — 1039 [ANNALISTA SAXO 2005: 43–45]. *Annales Silesiaci compilati* indicate a still earlier date even of 1031 [ANNALES SILESIACI 2012]. Oswald Balzer believes — not later than 1039 [BALZER 1895: 89]. Basically, the researchers refer this marriage to the period between 1038 and 1043 [KOROLYUK 1964: 316; JASIŃSKI 2004: 134].

Kazimierz the Restorer (1016–1058) — the son of Mieszko II Lambert, the king of Poland, (990–1034) and Richeza of Lotharingia (ca. 995–1063) — came to power at a time when Poland was in a difficult crisis, after the reign of Mieszko II, who was disunited and exhausted by military conflicts. The struggle between seigniors and peasants erupted inside of the country, the Christian faith, recently introduced, began to decline, the population suffered from robbery and lawlessness, and state power was preserved only in the major towns. The peasants’ uprising of 1037–1038, in its range, belonged to one of the greatest revolts of the times. Pomerania and Mazovia had separated from Poland, and local dynasties consolidated their grips over power.

The final blow was delivered by the Bohemian duke Břetislav I’s invasion (1038). His troops seized Gniezno, plundered the shrines of Gniezno Cathedral and annexed Silesia in favour of Bohemia’s crown.

Polish chronicles record that after his father’s death Kazimierz was exiled to Hungary [GALL ANONIM 1961: 49–50] and Germany. His mother Richeza entered the monastery in Saxony [VELIKAYA KHRONIKA 1987: 69]. According to the chronicles, Kazimierz received a good education at the monastery and already planned to devote himself to an ecclesiastic career [VELIKAYA KHRONIKA 1987: 69]. But due to a number of research endeavours of Polish scholars, Kazimierz “nigdy mnichem nie byl” (“never was a monk”) [DRÓZDŹ 1999].

Because of the difficult situation in the Polish state, the influential lords came to Kazimierz and asked him to accede to the throne of Poland — being the only

rightful heir. With the authorization of Pope Benedict IX, Kazimierz returned to Poland “where he was welcomed with a great joy” [HVAN’YINI 2007: 86].

About 1039, relying on the support of German troops Kazimierz managed to restore state power in the country, subdue the revolt and restrain disobedient lords. In exchange for the help of the Holy Roman empire, Kazimierz had to conform to its suzerainty over Poland.

Kronika Wielkopolska records about Kazimierz: “...Pokonawszy walecznie, odważnie i mężnie wszystkich nieprzyjaciół, dzierżał Królestwo w pokoju: nazwany wskrzesicielem, bo odzyskał wiele krajów za Oycza jego odpadłych, i Tron szczęśliwie wskrzesił i przywrócił”³ [KRONIKA LECHITÓW 1822: 60–61; VELIKAYA KHRONIKA 1987: 70]. Having the state restored he “...poiął w małżeństwo Dobrochnę, czyli Maryą córkę Romana Xiążęcia Ruskiego Syna Odonowego (50), z którą spłodził Synów czterech...”⁴ [KRONIKA LECHITÓW 1822: 61]. Gallus Anonymus calls her the “noble maiden of Ruthenian origin” [GALL ANONIM 1961: 51].

According to some sources, the bride of Kazimierz had the name Maria, but when she arrived in Poland, “she left the Greek faith and was baptized again [...], taking the name Dobroniega” [HVAN’YINI 2007: 86; STRYKOVSKYY 2011: 228]. According to the source, this event took place in Kraków, but the coronation of Maria as well as her husband was arranged in Gniezno (Gniezno Cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin and St. Adalbert). Researchers doubt the fact of the coronation — Kazimierz had the title of “Duke of Poland” (książę Polski), but not “a king”. It is also unlikely that Maria was rebaptized in the Latin faith — the Great Schism (1054) has not occurred yet, and A. Guagnini after Jan Długosz [SHCHAVELEVA 2004: 253] wrongly explained the existence of two names of the princess. It was the usual practice for the Kyivan Rus dynasty — princes and princesses had two names — secular (official) and baptismal — Volodymyr-Vasyl, Olga-Olena, Glib-Davyd etc. This fault of the Polish chronicles was pointed out by Ivan Linnichenko [1884: 48–49]; the researcher denoted that, evidently, the princess’ secular name was Dobroniega and baptismal — Maria [LINNICHENKO 1884: 48–49].

Kazimierz obtained a great dowry for his bride and mustered the military support of his new relative — the great prince of Kyiv, Yaroslav the Wise. Yaroslav executed a number of military campaigns in support of Kazimierz (1041, 1043). Again in 1047 Yaroslav helped him to overcome the revolting Mazovian duke

³ The original text in Old Polish language [KRONIKA LECHITÓW (*The Lechites Chronicle*) 1822: 60–61], translation according to the contemporary language lesson: “Having gallantly, bravely and valiantly beaten all foes, he ruled the Kingdom in peace: he was named the reviver, as he regained many countries which were lost during his father’s reign, and he happily resurrected and reinstated the throne”.

⁴ The original text in Old Polish language [KRONIKA LECHITÓW (*The Lechites Chronicle*) 1822: 61], translation according to the contemporary language lesson: “...he married Dobrochna, that is Maria the daughter of Roman, the Ruthenian prince (the son of Odon), who would give him four Sons...”.

Miećław. The Ioachim Chronicle records that by Kazimierz's request Yaroslav "went against the Mazovians" whom he defeated in a sharp battle, "killed their duke Moislav" and "conquered their land for Kazimierz" [TATISHCHEV 1963: 79].

Evidently the marriage of Maria and Kazimierz was successful. In compliance with her name, Dobroniega (Dobrogniewa) obviously had a good temper ("dobry gniv"), kind character, she was merciful and rightful, virtuous and beautiful [SHCHAVELEVA 2004: 253]. Polish chronicles state that after Kazimierz's and Dobroniega's marriage the international relations of Poland strengthened not only with Kyivan Rus but with other states, and "peace and quiet" were established over the Polish lands [KRONIKA LECHITÓW 1822: 61–63; VELIKAYA KHRONIKA 1987: 253]. Maria and Kazimierz gave birth to the next heirs of the throne of Poland.

Kazimierz in history records is called the "Restorer" because of his fruitful restorative activities on the Polish state's renewal.

According to the records, this married couple is known as church construction donators as well as art and education benefactors. Kazimierz relocated the capital of the state from Gniezno to Kraków — the only big city that survived after the invasion. The diocese was also restored in Wrocław. From this point onwards the city of Kraków became not only the center of Lesser Poland but a symbol of the Polish statehood.

Kazimierz acted as a good reformer, and he implemented a key-feudal element — granting land allotments to his warriors that transformed them into medieval knights.

Kazimierz the Restorer died in 1058, and according to J. Długosz was buried in Poznań, but according to other sources — in Kraków [SZCZUR, OŻÓG 1999: 54; JASIŃSKI 2004: 131]. Maria survived him by almost thirty years and when their elder son Bolesław acceded to the throne of Poland, he heeded the advice of his mother — Dobroniega exerted much influence on him. The date of Dobroniega's death (1087) is recorded in *Rocznik kapituły krakowskiej* [ROCZNIK KRAKOVSKOGO KAPITULA 1853: 3–115; ANNALY KRAKOVSKOGO KAPITULA 2010: 345]. Her burial place is uncertain [JASIŃSKI 2004: 139].

Dobroniega gave birth to five children, but two younger sons died before their parents — Mieszko (1045–1065) and Otto (about 1046–1048). Two elder sons became the next rulers of Poland, known under the names — king Bolesław II the Generous or the Bold (duke of Poland from 1058, king — 1076–1079) [BALZER 1895: 95] and duke Władysław I Herman ("the Pious", reign 1079–1102) [BALZER 1895: 99–101]. The daughter named Świętosława (before 1048–1126) [BALZER 1895: 107–108] became the first queen-consort of Bohemia [HVAN'YINI 2007: 87].

The marriage of the Kyivan princess Dobroniega-Maria and the prince-governor of Poland Kazimierz the Restorer became one of the first of the so called "cross-marriages" in the Polish-Ruthenian dynastic history of the 11th–12th cc. —

when at the same time two marriages were arranged — often a son and a daughter of one dynasty engaged to a daughter and a son (or close relative) of another dynasty. Thus, about 1040–1043 the marriage between Kazimierz's sister Gertrude (1025–1107) and the Kyivan prince Iziaslav (1024–1078), the son of Yaroslav the Wise, was concluded.

The first Polish-Ruthenian marriage alliances became an important factor of the international relations of Poland and Ukraine (Kyivan Rus) in the 11th c., fastening the political union and starting the period of friendly cooperation between the two states.

The tradition of matrimonial alliances between the Piast's dynasty representatives and the descendants of Volodymyr the Great were carried on by the son of Kazimierz and Dobroniega — Bolesław the Generous, who married the Kyivan princess Vysheslava († 1089), and by the granddaughter of Iziaslav and Gertrude — Euphraxia of Turiv, who married Mieszko (ca. 1069–1089) — son of Bolesław the Generous.

The descendant of Iziaslav Yaroslavych ruled Kyivan Rus, and one of his granddaughters — Zbyslava (1085/90–1114) was given in marriage to Bolesław III the Wrymouth (1086–1138) — grandson of Kazimierz I and Dobroniega. For these marriages it was necessary to obtain a special permission from the Pope [GALL ANONIM 1961: 84] — the engaged couple were third-degree relatives [NAZARENKO 2001: 559–584; PASHUTO 1968: 46]. And in 1106 Volynian duke Yaroslav (ca. 1072–1123) married Bolesław's III sister.

The famous cross-marriages were continued with the matrimonial alliances of the son and daughter of Polish duke Bolesław III the Wrymouth (Mieszko III and Agnieszka) to the son and daughter of the Kyivan prince Iziaslav Mstyslavych (Eudoxia and Mstyslav). In the marriage of Mstyslav and Agnieszka, the founder of the Galicia-Volhynia kingdom was born — Roman the Great (ca 1152–1205) [VOYTOVICH 2006: 470–471].

Thus, all of these marriage alliances contributed to the cohesiveness of the two dynasties and encouraged close cooperation between them. “Dalsze związki małżeńskie książąt polskich i ruskich pokrewieństwo to umacniały i rozszerzały⁵” [KUCZYŃSKI 1965: 18–19].

The dynastic relations of the Piasts and representatives of the family of Volodymyr the Great were so close in 11th–12th cc. that some researchers asserted: both states were governed by the same ruling family [KUCZYŃSKI 1965: 18–19].

The family trees of Volodymyr the Great and Boleslav the Brave have interlaced firmly and produced numerous descendants glorified in European cultural history.

---

⁵ Further matrimonial unions of Polish and Kyivan ruling families descendants fastened and expanded this kinship.

References

AELRED OF RIEVAULX

2005 Lament for David, King of the Scots, Aelred of Rievaulx. The historical works, Kalamazoo, p. 1–37.

ANNALES SILESIACI

2012 compilati. Monumenta Germaniae Historica, Nova series, Bd. XIX, Hannover 1866, perevod s lat., komentarii A. Dosayev.

ANNALISTA SAXO

2005 Monumenta Germaniae Historica, Nova series, Bd. VI, Hannover 1844, perevod I.V. D'yakonov.

ANNALY KRAKOVSKOGO KAPITULA

2010 Drevnyaya Rus' v svete zarubezhnykh istochnikov: Khrestomatiya, red. T.N. Dzhakson, I.G. Konovalova, A.V. Podosinov, t. IV: Zapadnoyevropeyskiye istochniki, sost., per. i komment. A.V. Nazarenko, Moskva.

BALZER O.

1895 Genealogia Piastów, Kraków.

BAUMGARTEN N.

1930 Dobroneha Vladymyrovna, koroleva pol's'kaya, doch' sv. Vladymyra, „Blahovest”, Paris, No 2–3, p. 102–109.

BAUMGARTEN N.

1932 Saint Vladimir et la conversion de la Russie, „Orientalia Christiana”, v. XXVII, Roma.

BERTINSKIE ANNALY

1989 Latinskie istochniki po istorii Drevney Rusi. Germaniya, vyp. I: Seredina IX — pervaya polovina XII w. (Latin sources on history of Old Rus, vol. 1: Middle of IX century — first half of XII century), Moskva.

BOGUPHALI

1872 Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae, cum continuatione Basconis custodis Posnaniensis [in:] Monumenta Poloniae Historica, t. 2, red. W.A. Maciejowski, A. Bielowski, Lwów, p. 467–598.

BOGUSLAVS'KYY S.

1928 Ukrayino-rus'ki pam'yatky XI–XVIII vv. pro knyaziv Borysa ta Hliba: rozvidka i teksty, Kyiv.

DARLINGTON R., MCGURK P., BRAY J.

1854 The Chronicle of John of Worcester, The Annals from 450 to 1066, London.

DENISENKO D., KUZYK B.

2005 Borys i Hleb. Zhyzn', podvyhy, chudesa pervykh russkykh svyatykh, Dnepropetrovsk.

DREVNAYA RUS

2013 Drevnyaya Rus v svete zarubezhnykh istochnikov, red. Y. Mel'nikova, Moskva.

DRÓZDŹ K.

1999 O wykształceniu i rzekomym mnichostwie Kazimierza Odnowiciela, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, t. 1, s. 64–74.

GALL ANONIM

1961 *Khronika i deyaniya knyazey ili praviteley pol'skikh, predisloviye, perevod i primechaniya* L.M. Popov, red. V.D. Korolyuk, Moskva.

GENEALOGIA WELFORUM

1881 *Monumenta Germaniae Historica*, hrsg. v. G. Waitz, Nova series, Bd. XIII, Hannover.

GOLOVKO A.

1988 *Drevnyaya Rus' i Pol'sha v politicheskikh vzaimootnosheniyakh X — pervoy trety XIII v., Kiyev.*

GUSTINSKAYA LETOPIS'

1843 *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*, t. 2, Sankt-Pietierburg.

HISTORIA WELFORUM

1868 *Weingartensis*, hrsg. v. L. Weiland, *Monumenta Germaniae Historica*, Nova series, Bd. XXI, Hannover.

HVAN'YINI O.

2007 *Khronika Yevropeys'koyi Sarmatiyi*, upor. ta per. o. Y. Mytsik, Kiev.

IL'IN N.

1957 *Letopisnaya stat'ya 6523 goda i yeye istochnik (Opyt analiza)*, Moskva.

JACKMAN D.C.

1997 *Criticism and critique: sidelights on the Konradiner*, Oxford.

JASIŃSKI K.

2004 *Rodowód pierwszych Piastów*, Poznań.

KĘTRZYŃSKI S.

2010 *Kazimierz Odnowiciel (1034–1058), wstęp i opracowanie Magdalena Biniąś-Szkopek*, (reprint z 1899 roku — poprawiony i uzupełniony), Kraków.

KHRISTIANSTVO.

1995 *Entsiklopedicheskiy slovar'*, t. 3. Moskva.

KOROLYUK V.

1964 *Zapadnyye slavyane i Kiyevskaya Rus*, Moskva.

KOTLYAR M.

2013 *Yaropolk Svyatoslavych [in:] Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny*, t. 10, Kiev, p. 757–758.

KRONIKA LECHITÓW

1822 *i Polaków napisana przez Godzisława Baszko Kustosza Poznańskiego, w drugiej połowie wieku XIII z dawnego Rękopismu Biblioteki Willanowskiéy*, Warszawa.

KUCZYŃSKI S.

1965 *Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w.*, Warszawa.

LAMPERT KHERSFEL'DSKIY

2010 *Drevnyaya Rus' v svete zarubezhnykh istochnikov. Khrestomatiya*, t. IV: *Zapadnoyevropeyskiye istochniki*, red. T.N. Dzhakson, I.G. Konovalova, A.V. Podosinov, per. i komment. A.V. Nazarenko, Moskva.

- LINNICHENKO I.A.
1884 *Vzaimnyye otnosheniya Rusi i Pol'shi do pol. XIV stoletiya*, vol. I, Kiev.
- LITOPYS RUS'KYI
1989 *pereklad i komentar*. L. Makhnovets', Kiev.
- ŁĘTOWSKI L.
1953 *Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich*, t. IV: *Prałaci i kanonicy krakowscy*, Kraków.
- NAZARENKO A.B.
1993 *Nemetskiye latinoyazychnyye istochniki IX–XI vekov*, Moskva.
- NAZARENKO A.B.
2001 *Drevnyaya Rus' na mezhdunarodnykh putyakh. Mezhdistsiplinarnyye ocherki kul'turnykh, torgovykh, politicheskikh svyazey IX–XII vv.*, Moskva.
- NIKITENKO N.N.
2009 *Sem'ya osnovatelya Sofii Kiyevskoy na knyazheskom portrete v yeyo tsentral'nom nefe, Materiali IV mizhnarodnoï naukovo-praktichnoï konferentsii „Pamyatki Natsional'nogo zapovidnika” Sofiya Kiïvs'ka: kul'turniy dialog pokoli'*, Kiev, p. 63–79.
- PASHUTO V.
1968 *Vneshnyaya politika Drevney Rusi*, Moskva.
- PIETRAS Z.S.
1979 *Kazimierz Odnowiciel. Szkic*, wydanie II, poprawione, Katowice.
- PLAKHONIN A.
2003 *Dobronyeha Volodymyrivna* [in:] *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny*, t. 2, Kyiv, p. 422.
- POCZET KRÓLÓW POLSKICH
1893 *Zbiór portretów historycznych, rysunki Jana Matejki, tekstem zaopatrzył Stanisław Smolka, August Sokołowski*, Wiedeń.
- ROCHNIK KRAKOVSKOGO KAPITULA
1990 *Pol'skiye latinoyazychnyye istochniki*, red. N. Shchaveleva, Moskva.
- SAGA
1978 *ob Eymunde*, red. Y. Rydzevskaya, *Drevnyaya Rus' i Skandinaviya*, Moskva.
- SAMBOR B.
2009 *Svyati zemli ukrayins'koyi*, Kyiv.
- SHCHAVELEVA N.
2004 *Drevnyaya Rus' v Pol'skoy istorii Yana Dlugosha*, Moskva.
- STRYKOVSKYI M.
2011 *Litopys pol's'kyy, lytovs'kyy, zhmuds'kyy ta vsiyeyi Rusi*, red. O. Kupchyns'kyy, L'viv.
- SZCZUR S., OŻÓG K. (ED. BY)
1999 *Piastowie. Leksykon Biograficzny*, Kraków.
- TATISHCHEV V.
1963 *Istoriya Rossiyskaya*, t. 2, Moskva.

VELIKAYA KHRONIKA

1987 o Pol'she, Rusi i ikh sosedyakh, Moskva.

VOYTOVICH L.

2006 Knyazha doba na Rusi: portrety elity, Bila Tserkva.

WOLF A.

1980 Wer war Kuno „von Öhningen“. Überlegungen zum Herzogtum Konrads von Schwaben (†997), „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters“, No 36, p. 25–83.

YASYNETSKA O.

2013 Yevropeyskoye proshloye Kiyevskoy derzhavy tysyacheletney давности. Ot docherey Yaroslava Mudrogo do korolevy Velikobritanii Yelizavety II, „Dessanzh Mag“, No 46, p. 58–60.

YASYNETSKA O.

2016 Do pytannya pro Osoblyvosti rodovodu давнorus'koyi knyazivni Mariyi-Dobronehy, Druzhyna pravytelya Pol'shchi (bl. 1040–1058 rr.), „Krayeznavstvo“, No 1–2, p. 175–193.

Polska–Ukraina: tysiąc lat wzajemnych stosunków.

Dobroniega Maria księżniczka kijowska, żona Kazimierza Odnowiciela:
nowa hipoteza dotycząca jej pochodzenia

Streszczenie

W artykule przeanalizowano rodowód kijowskiej księżniczki Dobroniegi Marii (ok. 1015/17–1087), żony władcy Polski Kazimierza I Odnowiciela (1016–1058). Omówiono istniejące teorie genealogiczne odnoszone do Dobroniegi Marii i zaproponowano nową hipotezę jej pochodzenia, przeanalizowano także okoliczności dynastycznego małżeństwa Marii i Kazimierza I. Przedstawiona w artykule wersja genealogiczna ukazuje argumenty na korzyść związków rodowodu Dobroniegi Marii z rządzącymi dynastiami Bułgarii, Bizancjum, Niemiec, Anglii i Rusi.

W artykule została uzasadniona hipoteza pochodzenia Dobroniegi z rodu św. Borysa, który był synem i spadkobiercą wielkiego księcia kijowskiego Włodzimierza I Wielkiego i jego bułgarskiej żony. Na podstawie średniowiecznych źródeł (*Kronika wielkopolska*, *Genealogia Welfów*, *Historia Welforum Weingartensis*), a także współczesnych badań [JACKMAN 1997], uzasadniono wersję narodzin Dobroniegi z małżeństwa Borysa syna Włodzimierza z germańską margrabinią, potomkinią rodu Ottona I Wielkiego (912–973), cesarza Świętego Cesarstwa Rzymskiego, i angielskiej księżniczki Edyty (910–946).

Ślub Dobroniegi i Kazimierza jako jeden z pierwszych polsko-ruskich sojuszy dynastycznych stał się ważnym czynnikiem w stosunkach międzynarodowych Polski i Rusi Kijowskiej w XI wieku, wzmacniając sojusz polityczny i zapoczątkowując okres przyjaznej współpracy między państwami.

Przykłady innych polsko-ruskich małżeństw dynastycznych z tego okresu świadczą o aktywnych związkach matrymonialnych i ścisłej współpracy między Polską a Rusią Kijowską w XI–XII wieku.

Streszczenie z j. ukraińskiego tłumaczyła dr Olena Gomeniuk

ANDRZEJ M. WYRWA
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Historii
i
Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy
Studia Lednickie XVII (2018)

Dzieło człowieka pod opieką Boga.
Wiatrak z Gryżyny: najstarszy zachowany młyn wietrzny
w Polsce i jego symboliczne przesłanie.
Wprowadzenie do szerszych rozważań

ABSTRAKT: Niniejszy artykuł jest syntetyczną analizą dotyczącą weryfikacji chronologii wiatraka typu koźlak przeniesionego z miejscowości Gryżyna do Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Prezentujemy tu pogłębioną analizę jego chronologii przeprowadzoną na podstawie badań dendrochronologicznych i historycznych. Autor analizuje też łacińską inskrypcję, która została umieszczona na dębowej mącznicy tego wiatraka, oraz symbolikę wiatraków w kontekście przesłania wyływającego z tejże inskrypcji.

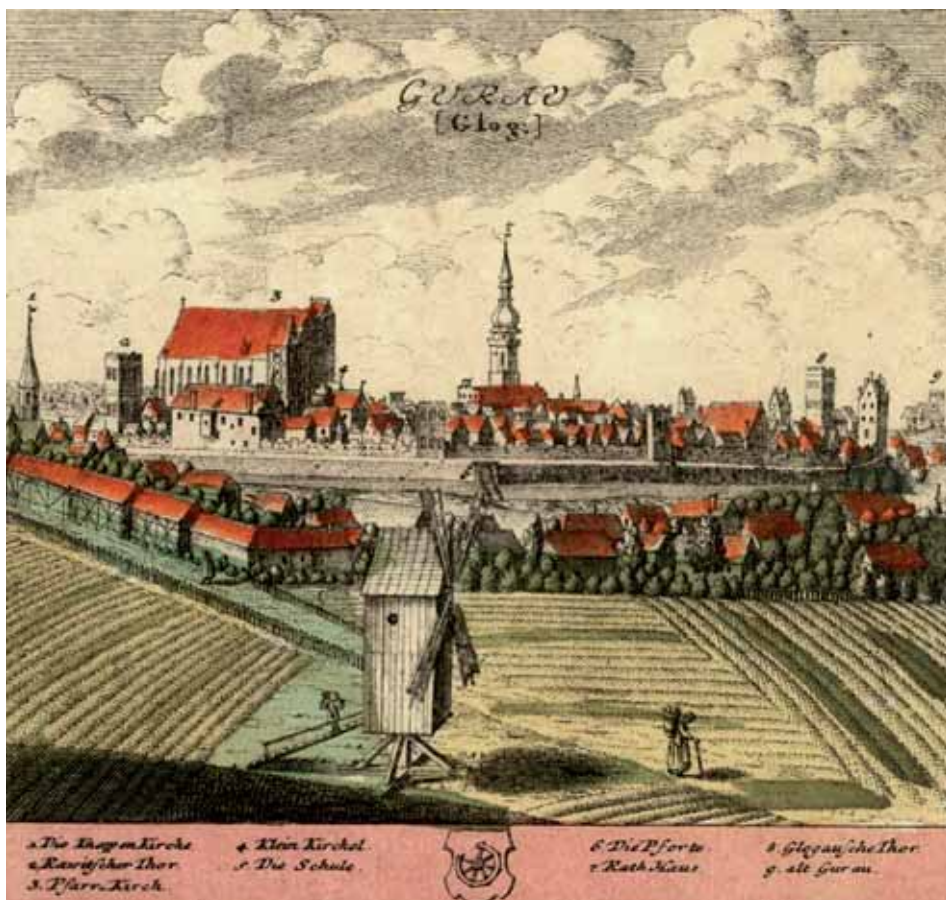
SŁOWA KLUCZOWE: wiatrak, młyn wietrzny, Gryżyna, Kościan, dendrochronologia wiatraka, personifikacja młynów wietrznych, psalm 27(28), Gułtowski (ród), Wierusz-Kowalscy (ród), Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

ABSTRACT: This article is a synthetic analysis which concerns verification of the chronology of a post mill ('koźlak'), which was moved from the Gryżyna locality to the Museum of the First Piasts at Lednica. A more thorough analysis of its chronology on the basis of dendrochronological and historic research is presented. The analysis of a Latin inscription, which was placed on the oaken crown tree of this post mill together with a broad analysis of the windmills' symbolism and the message which stems from the inscription, is also described.

KEY WORDS: a post mill, a windmill, Gryżyna, Kościan, windmill's dendrology, psalm 27(28), the Gułtowski family, the Wierusz-Kowalscy family, the Museum of the First Piasts at Lednica

---

Syntetyczna definicja wiatraka mówi, że jest to „młyn wietrzny [łac. *mola pneumatica*], urządzenie energetyczne wykorzystujące siłę wiatru do napędu kamieni młyńskich (niekiedy pomp, a obecnie również i prądnic elektrycznych). Głównym elementem wiatraka są wieloramienne skrzydła poruszane wiatrem, wprowadzające w ruch obrotowy wał napędowy zakończony kołem pałecznym przekazującym ruch obrotowy na zainstalowane urządzenia” [SŁOWNIK TERMINOLOGICZNY 1997: 435]. Krócej jeszcze określa się go m.in. jako „budowlę z urządzeniem napędzanym siłą wiatru (dzięki wieloramiennym skrzydłom, dostarczającym energii)” [PEVSNER, FLEMING, HONOUR 1992: 386].

Ryc. 1. Panorama miasta Góra (niem. Gurau, Guhrau)¹ z 1739 roku z wiatrakiem typu koźlak na pierwszym planie, wg <https://eloblog.pl/tak-wygladaly-miasta-300-lat-temu-na-dolnym-i-gornym-slasku/>

FIG. 1. Góra cityscape (Ger. Gurau, Guhrau)² from 1739 with a post mill in the foreground, acc. to <https://eloblog.pl/tak-wygladaly-miasta-300-lat-temu-na-dolnym-i-gornym-slasku/>

Wiatraki — młyny wietrzne — najczęściej potocznie wiąże się i odnosi do przestrzeni kultury ludowej. W rzeczywistości, biorąc pod uwagę ich chronologiczny

¹ Miasto Góra, historycznie przynależne do Dolnego Śląska, w latach 1975–1998 administracyjnie należało do woj. leszczyńskiego, obecnie woj. dolnośląskie; patrz m.in.: [pl.wikipedia.org/wiki/Góra_\(województwo_dolnośląskie\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Góra_(województwo_dolnośląskie)), tam też ryc. „Widok Góry przed 1819 r.”.

² Góra town historically belonged to Lower Silesia, but in 1975–1998 the town belonged to the administration of the Leszczyńskie voivodeship, currently the Lower Silesia voivodeship; see [pl.wikipedia.org/wiki/Góra_\(województwo_dolnośląskie\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Góra_(województwo_dolnośląskie)), see also Fig. “The picture of Góra before 1819” („Widok Góry przed 1819 r.”).

rozwój, od samego początku należy je postrzegać szerzej jako urządzenia od wieków związane z gospodarką rolną — przetwórstwem zbożowym w przestrzeni gospodarczej wsi, miasteczek i miast [patrz m.in. DEMBIŃSKA 1973: *passim*] (ryc. 1).

Na marginesie dyskusji nad genezą i chronologią wiatraków — młynów wietrznych — należy też zwrócić uwagę na to, że „mechanizm” rozcierający ziarna na mąkę lub kaszę, choć na początku w bardzo uproszczonej formie, sięga początków rolnictwa — neolitu, kiedy zaczęto wykorzystywać żarna nieckowate z rozcieraczem, używane przez kilka tysięcy lat, w różnych zespołach i przestrzeniach kulturowych. Zastąpiły je z czasem żarna obrotowe [patrz m.in. BUKOWSKI, WIELOWIEJSKI 1970; DEMBIŃSKA 1973: 19–56], których zmodyfikowany mechanizm stał się podstawą urządzenia rozcierającego ziarna w młynach — najpierw wodnych (łac. *aquimolina*)³, a następnie współistniejących młynach wiatrowych, aż po współczesne młyny i młynki różnego rodzaju.

Chronologia młynarstwa wietrznego w starszej historiografii polskiej i europejskiej czas powstania wiatraków osadza w starożytności. W polskiej literaturze problemu głos na ten temat zabrali ostatnio m.in. Jan Świąch [2005] i Krzysztof Rzepkowski [2015]. W swoim najnowszym opracowaniu na temat młynów i młynarzy K. Rzepkowski stwierdził dość jednoznacznie, że

brak świadectw archeologicznych oraz jakichkolwiek innych wzmianek literackich każe [...] wykluczyć możliwość wykorzystania w starożytności wiatru do napędzania kół młyńskich. Wiatrak [był] wynalazkiem *par excellence* średniowiecznym — warto to wyraźnie podkreślić, gdyż w powszechnym mniemaniu uchodził czasami (i niestety wciąż niekiedy uchodzi nawet w publikacjach naukowych lub popularnonaukowych)⁴ za wytwór starożytności: np. dawni kolekcjonerzy przysłów autorstwo angielskiej sentencji „Without favor, art is like a wind-mill without wind” — „Bez przychylności (tj. protekcji i mecenatu) sztuka jest jak wiatrak bez wiatru” — uparcie przypisywali (i to jeszcze w pierwszej połowie XX wieku) Juwenalisowi, [satyrycznemu] poecie rzymskiemu z przełomu I i II wieku n.e.⁵ Podwaliny pod przekonanie o starożytnej proveniencji wiatraków położono w XIV i XV wieku.

W rzeczywistości — jak wynika z ustaleń J. Świącha i K. Rzepkowskiego, którzy wykorzystali w tej kwestii dotychczasowe ustalenia europejskiej historiografii — stwierdzić należy, że

³ Na temat młynów wodnych patrz m.in.: DZIK 1928; TRAWKOWSKI 1959; BARANOWSKI 1977; KUBICKI 2013; BRYKAŁA I IN. 2015; RZEPKOWSKI 2015; SZUROWA 2015; WITKOWSKI, WITKOWSKI 2017 i inne, gdzie dalsza literatura.

⁴ Cyt. przypisu za RZEPKOWSKI 2015: 74: „Ostatnio w jednym z numerów popularnonaukowego czasopisma francuskiego „Histoire et Images Médiévales” w całości poświęconym życiu na wsi w średniowieczu autor notki na temat młynów napisał, że wiatraki zostały wynalezione w starożytności, ale rozpowszechniały się w Europie, począwszy od XII wieku („Inventes durant l’Antiquité, les moulins a vent sont utilises en Europe a partir du XIIe siècle” [HISTOIRE ET IMAGES MÉDIÉVALES: 54]).

⁵ Cytat oraz cyt. przypisu z tekstu RZEPKOWSKI 2015: 74; CHRISTY 1888: 337, s.v. *favor*; WILSTACH 1916: 9, s.v. *art*.

znajomość wiatraków na kontynencie euroazjatyckim pochodzi dopiero z IX i X wieku z obszaru zachodniej części dzisiejszego Afganistanu. Młyny wietrzne z poziomą osią napędową są niezależnym wynalazkiem europejskim, pochodzącym z końca XII wieku z regionów położonych nad Morzem Północnym: Normandii, Flandrii, Bretanii oraz Anglii. [...] [i dopiero] w XIII wieku rozpowszechniły się one w Europie Północnej i Zachodniej⁶.

Na ziemiach polskich w świetle źródeł pisanych pierwsze informacje o wiatrakach posiadamy z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIII wieku. Wiążą się one z Pomorzem Zachodnim. Pierwszą znaną wzmianką wielokrotnie cytowaną w historiografii jest dokument księcia Rugii Wisława dla klasztoru w Białym Buku z 1271 roku [POMURB II: nr 934], a następnie dokument dla klasztoru cysterek ze Szczecińska z 1289 roku⁷. Ze względu na brak innych wcześniejszych informacji źródłowych (pisanych i archeologicznych) pojawienie się wiatraków w przestrzeni ziem polskich przypada zatem na ostatnią tercję XIII wieku. Kolejne wzmianki o ich istnieniu pochodzą dopiero z wieku XIV⁸.

W Wielkopolsce natomiast o pierwszym wiatraku dowiadujemy się z dokumentu Mikołaja (*Nicolaus*) palatyna kaliskiego z 1303 roku dla Kobylina [KDW II: nr 863], a następnie z dokumentu księcia śląskiego Przemka (Przemysł, Przemek) (*Primi-slaus, Dei gracia dux Slezie et dominus Glogovie*) z 1325 roku, na mocy którego książę potwierdził posiadanie przez Wschowę dwóch młynów, w tym jednego o napędzie konnym i jednego wiatraka⁹. Początek XIV wieku stanowi więc cezurę początkową młynarstwa wietrznego w granicach historycznej Wielkopolski.

* * *

W niniejszym bardzo syntetycznym artykule nie historia i rozwój młynów wietrznych ani ich budowa i typologia będą przedmiotem rozważań, tym bardziej że na ten temat sporo już powiedziano w dotychczasowej historiografii¹⁰, ale jeden z przykładów tego typu obiektów, który w dużej części zachował się do dziś w swojej pierwotnej konstrukcji. Mowa o najstarszym znanym na naszych ziemiach młynie wietrznym, tj. wiatraku z Gryżyny, który obecnie eksponowa-

⁶ RZEPKOWSKI 2015: 77–79; patrz też pogłębione rozważania na temat genezy i chronologii tego typu obiektów: ADAMCZEWSKI 2005: 17–43; ŚWIĘCH 2005: 15–25; w ww. dalsza literatura.

⁷ POMURB III: nr 1498; komentarz na ten temat patrz m.in.: DEMBIŃSKA 1973: 128–130; ŚWIĘCH 2005: 26; RZEPKOWSKI 2015: 80; w ww. dalsze wskazówki bibliograficzne.

⁸ Patrz m.in.: DEMBIŃSKA 1973: 130 i nn.; ADAMCZEWSKI 2005: 17–25; ŚWIĘCH 2005: 26 — tam dalsza literatura.

⁹ KDW II: nr 1048; patrz też inne wzmianki odnośnie do Wschowy m.in.: KDW VII: nr 521. Komentarze patrz też DEMBIŃSKA 1973: 130; ADAMCZEWSKI 2005: 21–22; ŚWIĘCH 2005: 26 i inne.

¹⁰ Patrz m.in.: DĄBSKA 1967; BUCZEK 1969; DEMBIŃSKA 1973; KLACZYŃSKI 1981; BARANOWSKI 1992; KACZMAREK 1995; ŚWIĘCH 2001; 2005; ADAMCZEWSKI 2005: 59–83; BRYKAŁA I IN. 2015; RZEPKOWSKI 2015 w ww. dalsza literatura.

ny jest w Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy¹¹. Nie miejsce tu jednak, by szczegółowo prezentować jego dane techniczne, bo te będą przedmiotem pogłębianych rozważań w osobnej monografii. Przedstawię tylko syntetyczny zarys jego historii przez uchwytnie w źródłach informacje, chronologię i przesłanie symboliczne wypływające z wyrytej w jego przestrzeni inskrypcji.

Gryżyna

Gryżyna (w źródłach m.in.: *Grizina*, *Griszina*, *Grizin*, *Gryzyn*, *Gryżyna*, niem. *Grünau*¹²) to niewielka miejscowość położona w województwie wielkopolskim, w powiecie kościańskim, w gminie Kościan¹³, na lewym brzegu Kościańskiego Kanału Obry, około 8 km na południowy wschód od Kościana, 10 km na południe od Gostynia i 3,4 km na południe od Racotu (ryc. 2).

RYC. 2. Lokalizacja wiatraka w Gryżynie, mapa topograficzna 1:25 000; Maßstab 1940

FIG. 2. The location of a windmill in Gryżyna, topographic map 1:25 000; Maßstab

¹¹ Wiatrak z Gryżyny po jego przeniesieniu do Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy został ustawiony w przestrzeni tzw. małego skansenu, niedaleko przeprawy promowej na Ostrów Lednicki, tj. stołeczno-rezydencjonalny ośrodek grodowy pierwszych Piastów — księcia Mieszka I, Bolesława Chrobrego, Mieszka II i Kazimierza Odnowiciela — gdzie stoi do dziś.

¹² Inne formy zapisu nazwy patrz m.in. SHGWP 1987: 703; NAZWY MIEJSCOWE 1999: 415; nazwa Gryżyna od *gryża*, rośliny z rodziny traw występującej w kilku gatunkach, bądź *gryża* jako pochodząca od „rodzaju wrzodu lub przepukliny” za ZIOŁEK 1988: 6 — tam literatura.

¹³ W latach 1975–1998 Gryżyna administracyjnie należała do województwa leszczyńskiego.

Historyczne dzieje tej miejscowości sięgają średniowiecza. W świetle źródeł pisanych wieś ta w latach 1296–1512 była w rękach rycerskiego rodu Borków, którzy z czasem przyjęli nazwisko Gryżyńscy. W następnych latach właścicielami wsi byli: Gostyńscy, Staręscy, Gułtowscy, Mąkowscy. W 1713 roku kupił ją Wacław Zakrzewski herbu Wyskota (Wyssogota, Wyszogota, Wyszkota) i pozostawał właścicielem do około połowy XVIII w. Wtedy odziedziczył ją jego syn Karol, a po nim siostra Karola, Julianna z Zakrzewskich Koszutska, która w 1786 roku oddała majątek za długi i poręczenia Wiktorowi Wierusz-Kowalskiemu¹⁴. W 1835 roku wieś i majątek przeszły w ręce rodziny Lossowów, w której władaniu pozostawały do roku 1939¹⁵.

Szesnastowieczną sukcesję Gryżyny, który to okres związany jest z czasem budowy wiatraka w tej miejscowości, o czym niżej, obrazuje rycina 3¹⁶. Jak wynika z badań genealogicznych i związanej z nimi sukcesji Gryżyny, mamy tu do czynienia z typowym dziedziczeniem po rodzicach. Po 1579 roku [prawdopodobnie w 1580 r. ?] w źródłach potwierdzona jest sprzedaż Gryżyny przez braci Staręskich Łukaszowi Gułtowskiemu Starszemu z Racotu. W aktach wspomina się wówczas jeszcze o częściach Gryżyny, możliwe więc, że jakieś jej fragmenty w tym czasie były wydzielone, ale w aktach grodzkich prócz zobrazowanych na tablicy nie ma żadnych innych właścicieli ani dzierżawców, zatem najprawdopodobniej Łukasz Gułtowski kupił ją całą (może etapami) i w latach osiemdziesiątych był posiadaczem całości, a po podziale dóbr Gryżynę przejął jego syn Wacław¹⁷.

We wsi funkcjonował dwór (od końca XIII wieku być może w formie wieży obronnej) wzmiankowany w dokumencie z 1466 roku¹⁸. Można przypuszczać, że ten sam obiekt zwany „okopem”, czyli zamczyskiem starym, jest tożsamy z wymienianym jeszcze w 1791 roku obiektem, położonym między wsią a mostem i młynem. Na temat owego młyna niedaleko „mostu” nic konkretnego obecnie jednak nie wiemy. Młyn taki, w rozumieniu młyn wodny, nie widnieje też na mapie z końca XIX wieku¹⁹.

¹⁴ Patrz: APP 1; APP 3; APP 4; APP 5: f. 76; APP 6; SHGWP 1987; szeroko dzieje wsi patrz szczególnie: CIEPLUCHA 1929: 164; ZIOŁEK 1988; GOSZCZYŃSKA 1998: 73 i nn.; WIŚNIEWSKA 2006 — w ww. dalsza literatura i wybór źródeł.

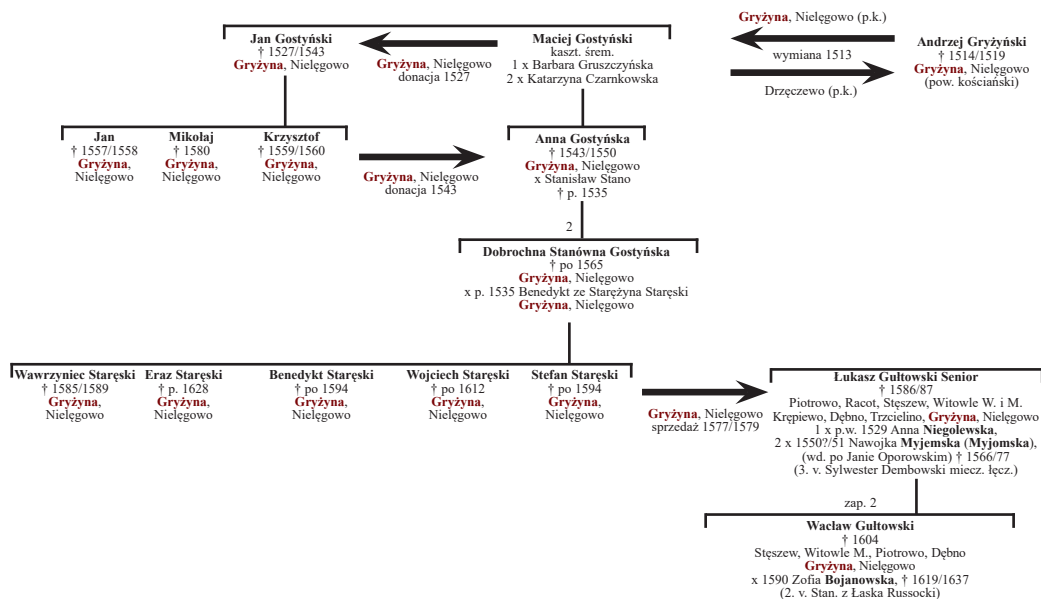
¹⁵ Patrz zespół źródeł w: APP 8, obejmujący lata 1835–1937. SŁOWNIK GEOGRAFICZNY KRÓLESTWA 1881: 887–888 (Gryżyna); SHGWP 1987; ZIOŁEK 1988: 14–18 i nn.; GOSZCZYŃSKA 1998: 73; WIŚNIEWSKA 2006: 32–54.

¹⁶ Została ona opracowana na potrzeby niniejszego artykułu przez pana doktora Igora Kraszewskiego z Instytutu Historii UAM w Poznaniu, któremu bardzo serdecznie dziękuję również za opracowanie, m.in. na podstawie akt grodzkich, niepublikowanej dotychczas, prezentowanej w tekście genealogii i sukcesji obrazującej przekazywanie Gryżyny w XVI wieku.

¹⁷ Niniejszy komentarz cytuję za Igorem Kraszewskim; szersze komentarze patrz: ZIOŁEK 1988: 14–18 i nn.; WIŚNIEWSKA 2006: 32–54.

¹⁸ Patrz: SHGWP 1987: 711; inne materiały archiwalne na portalu: szukajwarchiwach.pl/Gryżyna; szersze komentarze patrz: ZIOŁEK 1988: 32–45; WIŚNIEWSKA 2006: 55–88.

¹⁹ Patrz: *Maßstab* 1940; na temat innego młyna wodnego w najbliższej okolicy patrz SŁOWNIK GEOGRAFICZNY KRÓLESTWA 1888; patrz też: *Maßstab* 1940, tam jednak w południowo-wschodniej

Ryc. 3. Sukcesja Gryżyny w XVI wieku; opracowanie Igor Kraszewski (2018)

FIG. 3. The succession of Gryżyna in 16th century, compiled by Igor Kraszewski (2018)

Zaznaczyć jednak trzeba, że ów dwór już w latach 1684 i 1711 wymieniany był jako zrujnowany. W latach 1760 i 1774 wzmiankowany w dokumentach jest „dwór [Zakrzewskich] — stary z facjatą murowaną w drzewo wiązaną, gdzie ściana od sadu obita była deskami z tarcic, a druga strona od bindarzyka [czyli ogródka, szpaleru, była] dołem murowana” [ZIOŁEK 2008: 34]. Ze względu na liczne przebudowy i brak gruntownych badań architektonicznych, trudno obecnie szczegółowo rozdzielić ewentualne przebudowy czy budowę nowych obiektów na ruinach starych. Dopiero po takich badaniach będzie można wiarygodnie wydzielić kolejne fazy przemian architektonicznych tego obiektu (obiektów) i powiązać je z lakonicznymi informacjami w źródłach pisanych. Wiadomo jednak, że w 1. połowie XVIII wieku (może ok. 1793 roku ?) dla Wiktora Wierusz-Kowalskiego, kolejnego właściciela Gryżyny, wzniesiono nowy (lub przebudowano stary) niezwykle okazały dwór (ryc. 4), który zachował się do dziś²⁰.

części miasta zaznaczony jest tylko młyn wietrzny; w *Atlasie rozmieszczenia młynów wodnych* młyny też nie są zaznaczone [GOŁASKI 1988].

²⁰ Patrz m.in.: KATALOG ZABYTEKÓW SZTUKI 1980: 35; ZIOŁEK 1988: 32–45; GOSZCZYŃSKA 1998; FARYNA-PASZKIEWICZ, OMILANOWSKA, PASIECZNY 2001: 216; WIŚNIEWSKA 2006: 55–88.

Ryc. 4. Dwór Wierusz-Kowalskich w Gryżynie (stan 2018); fot. Andrzej M. Wyrwa

FIG. 4. Wierusz-Kowalski manor house in Gryżyna (condition in 2018), photo by Andrzej M. Wyrwa

Wiatrak

Nieodłącznym elementem pejzażu Gryżyny od ostatniej ćwierci XVI wieku był wiatrak typu koźlak. Usytuowano go na południowy wschód od wsi, poza zabudowaniami, w odległości ok. 650 m od jej centrum, gdzie znajdował się i znajduje kościół parafialny. Wiatrak postawiono na niewielkim wywyższeniu — nasypie sięgającym do ok. 60 cm nad otaczający go teren [AWUOZ, INWENTARYZACJA 1965: 3] — bez zabudowań od strony zachodniej, południowej i północnej oraz na zachód od lokalnej drogi Januszewo–Osiek–Nielęgowo przebiegającej przez środek wsi Gryżyna (patrz ryc. 2). Na północny wschód od lokalizacji wiatraka, bezpośrednio przy wspomnianej drodze, znajdowały się — widoczne na mapie z końca XIX wieku i do dziś funkcjonujące w nieco zmienionej formie — murywane z czerwonej cegły zabudowania mieszkalne i gospodarcze młynarza. Starsze obiekty młynarza, o czym wiemy z cytowanych niżej źródeł, znajdowały się najprawdopodobniej w tym samym miejscu. Do wiatraka był dojazd z drogi niełęgowskiej, po północno-wschodniej stronie zabudowań młynarza, lokalną dróżką o długości ok. 80 m. Wokół wiatraka w promieniu ok. 12 m znajdowały się kołki (róży wiatru), do których mocowano dyszel do jego obracania [AWUOZ, INWENTARYZACJA 1965: 3]. Przestrzeń tę zwano młyniskiem (patrz ryc. 2 i 5:B).

Całość otoczenia wiatraka była opłotowana drewnianym płotem sztachetowym (ryc. 6).

RYC. 5. Lokalizacja wiatraka w Gryżynie in loco (A), widok od zachodu (stan 2018); fot. Andrzej M. Wyrwa. A: przybliżona lokalizacja wiatraka z odniesieniem do mapy topograficznej, naprzeciwko zabudowań młynarskich (C), B: droga dojazdowa do wiatraka, C: pierwotne zabudowania młynarza (por. ryc. 2)

FIG. 5. The location of a windmill in Gryżyna in loco (A), a view from the west (condition in 2018); photo by Andrzej M. Wyrwa. A: the approximate location of a windmill, with reference to a topographic map, opposite the milling buildings (C), B: access road to the windmill, C: original miller's buildings (cf. fig. 2)

Niestety w źródłach pisanych na temat powstania gryżyńskiego wiatraka nie ma żadnej konkretnej wzmianki. Pierwsze znane obecnie informacje pochodzą dopiero z XVII wieku. I tak w wizytacji dóbr gryżyńskich z 1684 roku wspomniano o młynarzu i jego obowiązkach, a mianowicie, że *mleć [on] co potrzeba powinien [i] oddać ćwiercien dwanaście*²¹. Świadczy to o tym, że wiatrak był czynny i pracował. Więcej zapisów mamy z XVIII wieku. W wizytacji z 1711 roku wspomniano na przykład, że obiekt ten był przygotowywany do remontu i uruchomienia. Zapisano w niej: *wiatrak którym odebrał ten spustoszony jest, dałem do niego na reperację kamień nowy. Dach liszy[...](?), tarcice do obicia, pytle, koło nowe, oskardów czterech trzeba nowych, stęp niemasz, drzwi złe, zawias*

²¹ APP 1; APP 2; AWUOZ, KRYGIEROWA: 1.

RYC. 6. Gryżyna. Wiatrak in situ (stan z 1956 roku); fot. Ignacy Tłoczek, wg TŁOCZEK 1969: 16

FIG. 6. Gryżyna. The windmill in situ (in 1956); photo by Ignacy Tłoczek, after TŁOCZEK 1969: 16

niemasz, wierteli do sypania czterech trzeba nowych. Do tegosz chałupa się obaliła, młynarza niezastał²². Z kolei w wizytacji z 1744 roku po śmierci Wacława Wysogota Zakrzewskiego sporządzonej na życzenie Krystyny z Marszewskich Zakrzewskiej, wdowy po Wacławie, zapisano, że wiatrak gryżyński [jest] iuż nie nowy, potrzebuie reparacji w obiciu tarcicami, które iuż pobutwiały, dach dobry, we środku kamień spodni dobry, wierzchni zaś bardzo iuż stary, koła wszystkie dobre y powietrza nie złe, u wału tylko powietrznego brakuie blachy, żelaza dobre iako to paprzyca, wrzeczono tylko stalenia potrzebuie, oszkardy dwa małe, y drąg żelazny, liny 2 wielkie, mniejsze też 2, pytle obadwa iuż złe bardzo. W tym wiatraku stępa o dwu staporach, skrzynie dwie dobre, schody i zamknięcie dobre.

Młynarska chałupa [wystawiona w/po 1711 roku] w ścianach tylko dobra, komora w sieni y komin wielki potrzebuie reperacyi lepianki, poszycie iuż liche, w sieni, w izbie i w komorze posowy z delów dobre, piec iuż niebezpieczny, kominiek dobry i okna dobre²³.

W wizytacji z 1778 roku zleconej przez Franciszkę z Wilkońskich Zakrzewską, wdowę po Karolu Zakrzewskim, dożywotnią dziedziczkę majątności gryżyńskiej,

²² APP 3; AWUOZ, KRYGIEROWA: 1; GOSZCZYŃSKA 1998: 73; właścicielem dóbr gryżyńskich w owym czasie był Franciszek Mąkowski, który w 1713 roku sprzedał Gryżynę i Nielęgowo Wacławowi Zakrzewskiemu za sumę 84 000 zł.

²³ APP 4; APP 5; AWUOZ, KRYGIEROWA: 2.

zapisano natomiast, że *wiatrak przy drodze z Gryżyny do Leszna idący z gruntu zrujnowany, z którego żelastwo wszystko wykradzione, ten wiatrak bez zamknięcia stoi, od kilku lat spustoszony*. Chałupy młynarza, którą wspominają wcześniejsze wizytacje, już nie było, albowiem *te za życia śp. Starosty [szadkowskiego Karola Zakrzewskiego] zrujnowane rozebrano*²⁴.

Niezależnie od tych informacji w czasie inwentaryzacji zabytków powiatu kościańskiego przeprowadzonej w 1952 roku przez Piotra Skubiszewskiego w wiatraku gryżyńskim zarejestrowano kolejne daty remontów, a mianowicie datę 1792, o czym niżej, oraz daty 1837 i 1864, które związane są już z okresem, kiedy dobra gryżyńskie były własnością rodziny Lossowów²⁵. Na obecnym etapie badań informacje te wyczerpują wiedzę na temat historii tego obiektu. Może dalsze kwerendy archiwalne pozwolą na poszerzenie dotychczasowych wiadomości na ten temat.

Pewne jednak jest, że wiatrak ten w tym miejscu, w zmiennej kondycji technicznej, stał do lat sześćdziesiątych XX wieku. W 1957 roku decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu na podstawie art. 1, 2 i 3 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 6 marca 1928 roku o opiece nad zabytkami „wiatrak położony w Gryżynie (nr hipoteczny kw. 1016) jako posiadający wartość artystyczną, kulturalną i historyczną [...] [będący] cennym przykładem drewnianego budownictwa przemysłowego. Posiada[jący] profilowaną mącznicę z napisem i datą 1585” podległ ochronie prawa i został wpisany do rejestru zabytków²⁶.

Ostatnim właścicielem wiatraka w Gryżynie był Józef Urbańczak, który po otrzymaniu powyższego pisma o wpisie do rejestru zabytków za pośrednictwem Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu złożył odwołanie do Ministerstwa Kultury i Sztuki w Warszawie, prosząc o zmianę decyzji lub wykup wiatraka przez Skarb Państwa i zabranie go z „miejsca postoju” lub zezwolenie na sprzedaż go osobie trzeciej²⁷. Wojewódzki Konserwator Zabytków w Poznaniu w piśmie skierowanym do Ministerstwa Kultury i Sztuki 13 marca 1957 roku, przesłanym wraz z odwołaniem Józefa Urbańczaka, stwierdził m.in., że wiatrak ten może być przeniesiony do Osiecznej²⁸. Od tego momentu rozpoczęła się bogata korespondencja między Józefem Urbańczakiem a Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Poznaniu i Ministerstwem Kultury i Sztuki w Warszawie. W grudniu 1962 roku Józef Urbańczak powiadomił Wojewódzkiego Konserwa-

²⁴ APP 6; APP 7; AWUOZ, KRYGIEROWA: 2; ZIOŁEK 1988: 30.

²⁵ AWUOZ, KRYGIEROWA: 1; maszynopis tej inwentaryzacji w Instytucie Sztuki PAN.

²⁶ AWUOZ DECYZJE: pismo z 7 stycznia 1957 roku do Józefa Urbańczyka, podpisane przez Jerzego Łomnickiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu; Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego na mocy Ustawy, art. 13, ust. 4, pkt 2 z 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami decyzją z dnia 18 grudnia 2007 roku „skreślił z rejestru zabytków wiatrak w miejscowości Gryżyna gm. Kościan” [AWUOZ DECYZJE: pismo z 18 grudnia 2007].

²⁷ AWUOZ DECYZJE: pismo z 7 stycznia 1957, pismo J. Urbańczaka do Ministerstwa Kultury z 25 stycznia 1957.

²⁸ AWUOZ DECYZJE: pismo z 13 marca 1957.

tora Zabytków w Poznaniu „o likwidacji [swego] zakładu młynarskiego z dniem 1 stycznia 1963 roku. [...] [ze względu na] zbyt wysokie opłaty skarbowe” i utratę wartości gospodarczej wiatraka. Postanowił go sprzedać indywidualnym kupcom lub prosi o jego zakup przez Wydział Kultury — Konserwatora Zabytków w Poznaniu — względnie wyrażenie zgody na jego rozbiórkę²⁹. Wiatrak w tym czasie, jak stwierdzono w piśmie konserwatora z 3 kwietnia 1963 roku, „znajdował się na ogół w dobrym stanie” i konserwator nie wyraził zgody na rozbiórkę³⁰. Po wymianie dalszej korespondencji i zaleceniach Ministra Kultury i Sztuki związanych z „ostatecznym załatwieniem sprawy” konserwator rozpoczął działania związane z wykupem wiatraka³¹, prosząc ministra o zgodę „na użycie na ten cel kredytów posiadanych w budżecie centralnym przeznaczonym na rezerwat na Ostrowie Lednickim”³². W piśmie ministra do konserwatora z 30 listopada 1964 roku stwierdzono, że „przeniesienie i ustawienie omawianego zabytku w archeologiczno-etnograficznym rezerwacie na Ostrowie Lednickim jest najbardziej właściwym rozwiązaniem problemu zabezpieczenia i zachowania jednego z najstarszych zabytków świeckiego budownictwa drewnianego w Wielkopolsce, i Z.M.iO.Z. [Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków] popiera poczynania Konserwatora w tej sprawie” i oznajmiono, że na razie ministerstwo „nie dysponuje niezbędnymi kredytami z budżetu centralnego na zabezpieczenie omawianego obiektu i proponuje sfinansować zamierzenie z kredytów budżetu terenowego”³³.

Komisja w składzie mgr Jerzy Łomnicki (Główny Konserwator Zabytków, późniejszy dyrektor Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy w latach 1968–1981), inż. Mieczysław Pągowski (biegły w zakresie oszacowań majątkowych) i mgr Jan Pic (Starszy Konserwator Zabytków), dokonała 12 grudnia 1964 roku oględzin wiatraka w obecności Józefa Urbańczaka. Przedstawiciel ministerstwa nie zdołał przybyć na to spotkanie. Po sporządzeniu inwentaryzacji obiektu i oszacowaniu jego wartości podpisano z właścicielem ugodę. Józef Urbańczak sprzedał obiekt do planowanego skansenu na Ostrowie Lednickim 19 grudnia 1964 roku³⁴. W roku następnym przystąpiono do prac związanych z przeniesieniem go i wzniesieniem nad jeziorem Lednica, na obszarze, który był planowany jako wspomniany skansen (dziś tzw. mały skansen)³⁵.

²⁹ AWUOZ DECYZJE: pismo z 18 grudnia 1962 (wniosek pisany ręką).

³⁰ AWUOZ DECYZJE: pismo z 3 kwietnia 1963; patrz też tamże pismo z 19 kwietnia 1963 oraz z 7 kwietnia 1964 (rezygnacja z przejęcia wiatraka przez Muzeum Wsi Górnośląskiej), a także pismo do Ministerstwa z 21 lipca 1964.

³¹ Patrz AWUOZ DECYZJE: pismo z 30 września 1964; pismo z 16 listopada 1964.

³² AWUOZ DECYZJE: pismo z 16 listopada 1964; pismo z 24 listopada 1964.

³³ AWUOZ DECYZJE: pismo z 30 listopada 1964.

³⁴ AWUOZ PROTOKÓŁ; rachunek [sprzedaży] z 19 grudnia 1964; uгода z 19 grudnia 1964.

³⁵ AMPPL PRELIMINARZ; tamże też: Omówienie preliminarza kosztów związanych z urządzeniem rezerwatu na Ostrowie Lednickim w 1965 r. — pismo przewodnie i preliminarz ten przesłano do Ministerstwa Kultury i Sztuki z datą 4 stycznia 1965 roku; spośród innych kosztów wymienione są tam kwoty związane z „przeniesienie[m] i remont[em] wiatraka” w wysokości 60 000 zł; według

W wyniku „braku bieżącej konserwacji” i załamaniu się m.in. „belki siodła” i innych elementów konstrukcyjnych w 1979 roku stwierdzono bardzo zły stan zachowania wiatraka z Gryżyny. Postanowiono więc całkowicie go zdemontować, a następnie zrekonstruować³⁶. Zadanie to wykonano do końca tegoż roku (ryc. 7 i 8).

Kolejnej gruntownej konserwacji i renowacji tego obiektu dokonano w 2017 roku, dzięki funduszom pozyskanym z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, w wyniku czego odzyskał on wygląd zbliżony do tego, jaki miał jeszcze w XVIII i XIX wieku (ryc. 9). Cały czas jednak, mając na względzie kolejne remonty, zastanawiano się, czy i jakie części tego obiektu są autentyczne i pochodzą z końca XVI wieku (data 1585 wycięta na mącznicy) [patrz m.in.: AWUOZ DECYZJE].

Spójrzmy zatem, czy coś więcej można powiedzieć na ten temat, wykorzystując wyniki analiz dendrochronologicznych, genealogicznych, korelowanych z badaniami historycznymi oraz krytycznie analizując inskrypcję wyrytą na wspomnianej mącznicy wiatraka z Gryżyny.

RYC. 7. Gruntowny remont wiatraka na tzw. małym skansenie Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy w 1979 roku; fot. archiwum MPPL

FIG. 7. A thorough renovation of a windmill in the so-called ‘small skansen’ in the Museum of the First Piasts at Lednica in 1979; photo from the archives of the MFPL

planów związanych z urządzeniem rezerwatu wiatrak ten miał m.in. odgrywać „rolę wieży widokowej na wyspę i grodzisko”.

³⁶ AWUOZ DECYZJE: pismo Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków o/Poznań do dyrektora Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy z 29 października 1979.

RYC. 8. Widok od południa na wiatrak z Gryżyny po remoncie w 1979 roku; fot. archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

FIG. 8. The view of the windmill from Gryżyna, from the south, after renovation in 1979; photo from the archives of the Museum of the First Piasts at Lednica

RYC. 9. Wiatrak z Gryżyny na tzw. małym skansenie w Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, widok od południa (stan po konserwacji w 2017 roku); fot. Mariola Józwickowska

FIG. 9. A windmill from Gryżyna in the so-called 'small skansen' in the Museum of the First Piasts at Lednica, a view from the south (condition after preservation works in 2017), photo by Mariola Józwickowska

Chronologia młyna wietrznego z Gryżyny

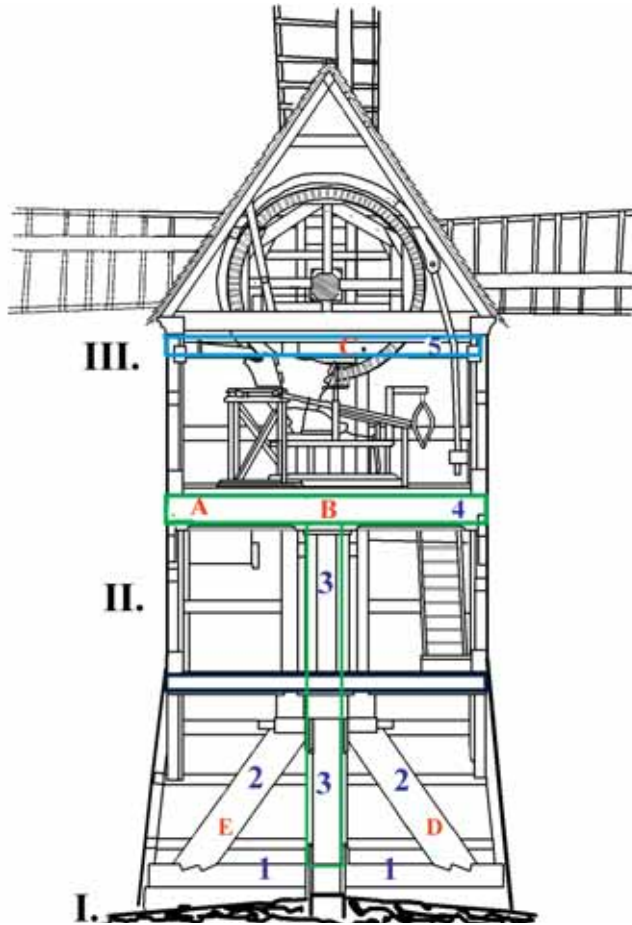
Zgodnie z tradycją związaną z „powoływaniem” wiatraka przez młynarza do życia, na mącznicy, którą postrzegano, jak pisał Jerzy Adamczewski [2001: 98–99; 2005: 74 i nn.], jako „zsakralizowany element koźlaka”, umieszczano „nazwiska fundatorów, inicjały lub nazwiska cieśli stawiających wiatrak [i] daty budowy”³⁷. Z taką sytuacją mamy też do czynienia w przypadku młyna wietrznego z Gryżyny. Na frontowej części dębowej mącznicy — od strony galeryjki, po jej lewej stronie — została wryta reliefem wgłębnym data 1585, której cyfry krojem i stylistyką odpowiadają czasom, w których ją wryto (tj. późnemu renesansowi). Oprócz tego w części środkowej mącznicy — centralnie nad sztebrem — została wycięta również reliefem wgłębnym inskrypcja. Jest ona uszkodzona i słabo czytelna. „Ujawnia” się dopiero po oświetleniu pod odpowiednim kątem. Treść została ujęta w dwóch wyśrodkowanych wersach. Litery wycięto dosyć starannie, w ich wysokości i szerokości występują jednak drobne różnice: wysokość zawiera się w przedziale od 2,4 do 2,7 cm. Jedyną wyróżniającą się literą jest **D** w wersie drugim, która rozpoczyna skrót **DOIE**, jak zapisano słowo **DO[M]I[N]E** (łac. *Domine* — PAN) i ma wysokość 4 cm.

Pod tymi wersami znajduje się signum — litera **G** — a po prawej umieszczono krzyż łaciński o wymiarach: ramię pionowe 3,0 cm, ramię poziome 2,4 cm. Ramiona krzyża zakończone są reliefem w kształcie trójkątów, których wierzchołki skierowane są do wnętrza krzyża. Po prawej stronie od krzyża w tym samym wersie znajduje się znak, który jest najprawdopodobniej znakiem cieśli wznoszącego wiatrak (!). Według typologii Marka R. Gogolina znak na mącznicy wiatraka z Gryżyny można zaliczyć do reliefowanych złożonych znaków kreskowych, wycinanych najprawdopodobniej dłutem³⁸. Jeśli chodzi natomiast o możliwą interpretację układu kreski w tym znaku, to można go odczytywać m.in. jako niedokończoną czteroramienną gwiazdkę (?), czterolistną koniczynę (?) lub ustawienie ramion skrzydeł wiatraka w pozycji zbliżonej do greckiej litery **X** (ΧΡΙΣΤΟΣ) — symbolu Chrystusa (?). Kwestia ta jest jednak trudna do jednoznacznego rozwiązania. Tak czy inaczej obok fundatora również i cieśla, jako „współpowołujący” wiatrak do życia zaznaczył swe miejsce w tej sakralizowanej jego części. Rozmieszczenie inskrypcji prezentują ryciny 10–12.

Oprócz tego wspomnieć trzeba, że frontalna część mącznicy została pięknie ozdobiona — profilowana — ułożonym symetrycznie w stosunku do sztebra (po jego lewej i prawej stronie) fryzem stylistycznie odpowiadającym zdobieniom obiektów architektonicznych okresu renesansu (ryc. 11–13). Po przeciwnej stronie jest fazowana. Mącznica w przekroju ma kształt prostokątny o wymiarach boków 57 × 51 cm.

³⁷ Na temat inskrypcji i znaków ciesielskich patrz m.in.: ADAMCZEWSKI 2001: 98–99; 2005: 74; ŚWIĘCH 2005: 141; o znakach ciesielskich: KRASSOWSKI 1957; SCHAAF 2005; MĄCZYŃSKI 2010a, 2010b, 2010c; GOGOLIN 2014.

³⁸ Na temat znaków ciesielskich i ich typów patrz m.in. GOGOLIN 2014; o znakach i inskrypcjach dachowych też: MĄCZYŃSKI 2010b; 2010c.

RYC. 10. Schematyczny przekrój poprzeczny wiatraka koźlaka z zaznaczeniem niektórych jego części konstrukcyjnych, miejsca daty, inskrypcji i części badanych dendrochronologicznie w wiatraku z Gryżyny; rys. Jakub Kamiński, oprac. Andrzej M. Wyrwa. 1: podwalina, 2: zastrzały (koźły), 3: sztember (oś pionowa), 4: mącznica, 5: sztoga; A: data 1585, B: inskrypcja, C: data 1792, D: zastrzał wschodni datowany dendrochronologicznie, E: zastrzał zachodni datowany dendrochronologicznie. Strefy trójstopniowej budowy i symboliki przestrzeni wiatraka: I. „podbudynek” (podziemie) symbolizujący piekło, II. druga kondygnacja symbolizująca ziemię, III. trzecia kondygnacja symbolizująca niebo; sztember (3) symbolizuje oś świata, drzewo życia; sztember z mącznicą (3, 4) interpretowane są jako krzyż *tau* (T) — patrz uwagi w przypisie 50.

FIG. 10. A schematic cross-section of a post mill ('koźlak') with an indication of some of its construction parts, place of the date, inscription, and parts which underwent dendrochronological analysis in a windmill from Gryżyna, drawn by Jakub Kamiński, edited by Andrzej M. Wyrwa. 1: a cross tree, 2: quarterbars (trestles), 3: the main post (vertical axis), 4: a crown tree, 5: a tail beam; A: 1585 date, B: inscription, C: 1792 date, D: dendrochronologically dated east quarterbar, E: dendrochronologically dated west quarterbar. Three-stage construction areas and windmill's space symbolism areas: I. "subbuilding" (underground) which symbolizes hell, II. second floor which symbolizes Earth, III. third floor symbolizes heaven; the main post (3) symbolizes the axis of the world, tree of life; the main post with a crown tree (3, 4) interpreted as a *tau* cross (T) — see the comments in annotation 50.

RYC. 11. Mącznica wiatraka z Gryżyny; rys. Dorota Jagłowska

FIG. 11. A crown tree of a windmill in Gryżyna, drawn by Dorota Jagłowska

RYC. 12. Mącznica wiatraka z Gryżyny z umiejscowieniem daty i inskrypcji (stan z roku 2018); fot. Mariola Józwickowska, oprac. Andrzej M. Wyrwa

FIG. 12. A crown tree of a windmill in Gryżyna with date and inscription indicated (condition from 2018); photo by Mariola Józwickowska, edited by Andrzej M. Wyrwa

RYC. 13. Fragment wschodni mącznicy z ozdobnym reliefowaniem jej frontowej części (stan z roku 2018); fot. Mariola Józwickowska

FIG. 13. East part of a crown tree with ornamental decoration on its front part (condition from 2018), photo by Mariola Józwickowska

Niezależnie od daty i inskrypcji na mącznicy na trzeciej kondygnacji wiatraka, na sosnowej sztodze, została wycięta data 1792, stylistycznie również odpowiadająca krojowi pisma z tego czasu (ryc. 14).

RYC. 14. Fragment sztodgi wiatraka z Gryżyny z reliefowaną datą 1792; fot. Mariola Józwickowska, oprac. Andrzej M. Wyrwa

FIG. 14. A part of a tail beam from the windmill in Gryżyna with decorated 1792 date; photo by Mariola Józwickowska, edited by Andrzej M. Wyrwa

Biorąc pod uwagę datę wyrytą na mącznicy, ze względu na brak innych obiektów o takiej chronologii na ziemiach polskich, wiatrak z Gryżyny jawił się jako najstarszy zachowany w podstawowej pracującej części młyn wietrzny typu koźlak w Polsce.

Ryc. 15. Pobieranie próbek przez prof. Tomasza Ważnego do badań dendrochronologicznych z zastrzału wschodniego; fot. Andrzej M. Wyrwa

FIG. 15. Professor Tomasz Ważny taking samples from the east quarterbar for dendrochronological analysis; photo by Andrzej M. Wyrwa

Celem weryfikacji dat wyrytych na mącznicy i sztodze oraz ustalenia datacji sztembra w 2017 roku dokonano analiz dendrochronologicznych drewna użytego do ich konstrukcji. Przeprowadził je profesor Tomasz Ważny z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i University of Arizona. W wyniku tych badań jednoznacznie stwierdzono, że datacja drewna dębowego użytego do konstrukcji sztembra jest tożsama z datą wyrytą na mącznicy (patrz Ważny w niniejszym tomie). Drewna użytego na mącznicę nie udało się datować ze względu na brak odpowiedniej liczby dobrych do analizy słoików (próbka 4/17). Mając jednak na względzie wyrytą na niej datę jednoznacznie stwierdzić można, że obydwa elementy, tj. sztember i mącznica, musiały być wykonane w tym samym czasie, tj. w 1585 roku.

Na marginesie należy też zauważyć, że drzewo użyte do budowy tych części konstrukcyjnych wiatraka zaczęło rosnąć ok. 1475 roku (+8/-6 lat), tj. w czasach

rządów króla Zygmunta I Starego. Rozwijało się następnie m.in. za życia Mikołaja Kopernika, Mikołaja Reja, Jana Kochanowskiego, Andrzeja Frycza Modrzewskiego, kronikarza Macieja z Miechowa, księdza Piotra Skargi, aż po czasy króla Stefana Batorego, kiedy to ów dąb został ścięty i wykorzystany do konstrukcji wiatraka³⁹.

Sztember w dolnej części koźlaka (od podwaliny do pojazdu — strefa II; patrz uwagi w przypisie 50) ma przekrój kwadratowy o wymiarach ok. 63 × 63 cm, a od pojazdu do mącznicy — ośmioboczny o średnicy 53 cm. Boki owego ośmioboku mają szerokość 24 cm. Obwód drzewa dochodził więc do ponad 2,50 m. Sztember w dolnej części przy belkach podwalinowych jest profilowany (ryc. 16).

Belki podwalinowe (przyciesie koźła) mają przekrój prostokątny, obecnie o wymiarach ok. 44 × 34 cm. Belka ułożona obecnie na kierunku północ-południe, na stronie górnej — wierzchniej — i dwóch bocznych, od strony południowej i północnej przy sztembrze jest profilowana zdobieniem w formie rozwartego kwiatu tulipana (?). Druga podwalina ułożona na kierunku wschód-zachód takiego profilowania nie ma (ryc. 16). Zastrzały mają przekrój prostokątny o wymiarach 40–41 × 53–54 cm⁴⁰. Wszystkie te elementy zostały wykonane z sosny, o czym niżej.

Przy weryfikacji dendrochronologicznej daty 1792 w górnej kondygnacji (strefa III), tj. sztodze, wystąpiły natomiast trudności z datowaniem ze względu na nieodpowiednią liczbę słoï. Było to spowodowane dużymi uszkodzeniami pierwotnego drewna w wyniku obróbki sztogi oraz kolejnymi remontami i renowacjami. Stąd nie można było dokonać wiarygodnej analizy. Niedogodność ta została jednak znakomicie uzupełniona przez analizę dendrochronologiczną zastrzałów sosnowych — zachodniego i wschodniego (próbka 2/17: data 1653–1784 i próbka 3/17: data 1619–1753) (ryc. 10 E i D). Szczególnie ważna była w tym wypadku datacja drewna z zastrzału zachodniego (próbka 2/17), w którym zachował się słoï podkorowy, dzięki czemu można było go datować z dokładnością do pół roku. Z analizy dokonanej przez T. Ważnego jednoznacznie wynika więc, że drzewo użyte do konstrukcji tych elementów wiatraka zostało ścięte w przedziale jesień/zima 1784/1785 roku (najprawdopodobniej grudzień-luty ?), tj. w czasie najdogodniejszym na pozyskiwanie drewna wykorzystywanego następnie do konstrukcji budowlanych⁴¹. Z tą datą zbieżna jest też datacja zastrzału wschodniego — próbka 3/17 (patrz Ważny w niniejszym tomie). Mając na względzie potrzebę leżakowania drewna sosnowego i jego obróbkę przed użyciem do określonych konstrukcji, przyjąć możemy, że data na sztodze i datacja zastrzałów są zbieżne i wiążą się najpewniej z gruntownym

³⁹ Szerzej o osobowościach czasów, w których wzrastały dęby „gryżyńskie” patrz m.in.: GRZYBOWSKI 2000; HISTORIA LITERATURY POLSKIEJ 2002.

⁴⁰ W całym opracowaniu podano obecne wymiary po konserwacjach i zabezpieczeniach renowacyjnych i przy różnym stanie zachowania drewna.

⁴¹ Uwagi na temat pozyskiwania drewna „konstrukcyjnego” patrz m.in. ADAMCZEWSKI 2001: 94–95; 2005: 59–65 i nn.; w kontekście wielu analiz dendrochronologicznych, m.in. drewna użytego do budowy obiektów sakralnych, zauważyć jednak trzeba, że jeśli chodzi o porę roku, to najczęściej drzewa takie ścinano na przełomie jesieni i zimy, kiedy były „w uspieniu”.

Ryc. 16. Belki podwaliny (przyciesia): belka północ-południe profilowana przy sztembrze i dolna, profilowana część sztembra; fot. Andrzej M. Wyrwa

FIG. 16. Beams of a cross tree (stringpiece): north-south beam profiled at the main post and a bottom profiled part of a main post; photo by Andrzej M. Wyrwa

remontem „starego” wiatraka, w ramach którego wykorzystano najstarsze elementy obiektu, tj. sztember, mącznicę (patrz ryc. 10) oraz może siodło (?). Podwalina wiatraka wykonana z sosny, której ze względu m.in. na niespoistość słoj nie datowano, zapewne również jest tożsama z datacją zastrzałów (?), czyli odnosi się do pełnej renowacji budynku w 1792 roku.

Bardzo ważnym uzupełnieniem tej dość jednoznacznej tezy jest fakt historyczny związany ze zmianą właścicieli Gryżyny w 1786 roku, kiedy to wspomniana wyżej Julianna z Zakrzewskich Koszutska oddała majątek za długi Wiktorowi Wierusz-Kowalskiemu. Nowy właściciel, niezależnie od innych działań w nowo nabytych dobrach (m.in. budowa wspomnianego dworu i zabudowań folwarcznych), po ponad dwustu latach od budowy wiatraka w Gryżynie, po wcześniejszych znanych ze źródeł pisanych i nieznanymi dziś bliżej remontach, dokonał gruntownej renowacji wiatraka, przygotowując go do dalszego użytkowania. Jak wspomniano w cytowanej wyżej wizytacji z 1778 roku, wiatrak ten był wówczas „opuszczony i zrujnowany”. Tak więc data 1792 jednoznacznie odpowiada cyklowi działań związanych z nowym zagospodarowaniem nabytej przestrzeni przez rodzinę Wierusz-Kowalskich.

W kontekście przedstawionych wyżej ustaleń bez wahania można więc powiedzieć, że wiatrak z Gryżyny w swojej podstawowej konstrukcji, tj. sztembra

i mącznicy, datowanych na 1585 rok, a może też i siodła (?), jest najstarszym zachowanym młynem wietrznym w Polsce (najstarsze jego części patrz ryc. 7 i 10). Pozostałe części konstrukcyjne obiektu, tj. koziół i podwaliny oraz sztoga, do których konstrukcji użyto drewna sosnowego, wiążą się z jego kompleksowym, udokumentowanym remontem z 1792 roku. Inne zaś części młyna, szczególnie obicia dachu i ścian, nie mówiąc o pozostałych elementach pracujących, wiążą się m.in. z remontami z lat 1837 i 1864 oraz przed rokiem 1956⁴², a także renowacjami i konserwacjami z lat 1964/1965, 1979 i 2017.

Symboliczne przesłanie inskrypcji wiatraka z Gryżyny

Jak wspomniano wyżej, w środkowej części mącznicy, od jej frontu, została wyryta reliefem wgłębnym łacińska inskrypcja, dziś już słabo czytelna i uszkodzona (ryc. 10, 11, 17).

Ryc. 17. Inskrypcja na mącznicy wiatraka z Gryżyny; fot. Mariola Józwickowska, rys. Dorota Jagłowska, oprac. Andrzej M. Wyrwa

FIG. 17. An inscription on a crown tree of a windmill from Gryżyna; photo by Mariola Józwickowska, drawn by Dorota Jagłowska, edited by Andrzej M. Wyrwa

⁴² Patrz podpis pod zdjęciem wiatraka in situ w: TŁOCZEK 1969: 16.

Inskrypcja ta została wykonana ozdobną majuskułą. Wynikające z niej przesłanie ma nieprawdopodobną „moc symboliczną”.

Głosi ona:

[ADI]VTOR ET PROTECTOR MEVS ES TV DO[M]I[N]E

co w dosłownym tłumaczeniu znaczy: pomocnikiem (wspomożycielem) i opiekunem (obrońcą) moim jest Pan.

Tekst łaciński tej inskrypcji stanowi parafrazę fragmentu siódmego wersetu 27(28) psalmu Dawida (Ps 27,7), który w pełnej wersji wg tekstu łacińskiego Wulgaty brzmi:

7. **Dominus adjutor meus, et protector meus:** in ipso speravit cor meum, et adjutus sum.

Et refloruit caro mea: et ex voluntate mea confitebor ei⁴³.

Ksiądz Jakub Wujek, pierwszy tłumacz Biblii na język polski, werset ten przełożył w taki oto sposób:

7. **Pan pomocnik mój, i obrońca mój:** w nim nadzieję pokładało serce moje, i ratowany jestem.

I zakwitnęło znowu ciało moje: a z woli mojej wyznawać mu będę⁴⁴.

W tłumaczeniu Biblii Tysiąclecia uwspółcześniona lekcja tego fragmentu psalmu brzmi następująco:

7. **Pan moją mocą i tarczą!**

Moje serce Jemu zaufało,

doznałem pomocy, więc moje serce się cieszy

i pieśnią Go sławię⁴⁵.

Werset 27(28) psalmu Dawidowego był wykorzystywany zarówno w wersji biblijnej, jak i w niewielkich parafrazach w różnych rozważaniach teologicznych od starożytności chrześcijańskiej (m.in. przez Ojców Kościoła) po czasy nowożytne.

W wypadku inskrypcji wiatraka z Gryżyny nie znamy motywów, które kierowały fundatorem (!) lub wznoszącym go cieślą (?), aby ją zamieścić w takiej formie. Miejsce jej usytuowania nie było jednak przypadkowe. Był to bowiem bardzo symboliczny, „sakralizowany” punkt wiatraka, na którym tego typu napisy, jak wspomniałem wyżej, były umieszczane. Mając na względzie signum w postaci litery **G** pod in-

⁴³ BIBLIA ŁACIŃSKO-POLSKA 1896, t. II: 621, psalm 27(28), 7; podkreślenie — A.M.W.

⁴⁴ Tłumaczenie ks. Jakuba Wujka wg: BIBLIA ŁACIŃSKO-POLSKA 1896, t. II: 621, psalm 27(28), 7 — podkreślenie A.M.W.; patrz też BIBLIA 1999: 1046, psalm 27(28), 7.

⁴⁵ PISMO ŚWIĘTE 2002: 596, psalm 27(28), 7; podkreślenie — A.M.W.

skrypcją, z wielkim prawdopodobieństwem wnosić można, że zamieszczono ją na zlecenie i za zgodą fundatora, tj. jak wynika z analizy kolejnych właścicieli Gryżyny, prawdopodobnie bezpośrednio przez Łukasza Gułtowskiego Seniora i jego syna Waclawa. Za ich czasów — w przedziale od 1577 do 1579–1580 roku — w wyniku zakupu Gryżyna stała się własnością tej rodziny (patrz ryc. 4). Sam wiatrak zaś został „powołany” w 1585 roku, krótko przed śmiercią Łukasza (zm. 1586/1587).

Jak wspomniano wyżej, przy literze G, po jej prawej stronie, znajduje się krzyż łaciński, który dopełnia wymowę i przesłanie całości. Krzyż jako podstawowy znak chrześcijan ma wieloraką symbolikę. Był postrzegany jako forma porządkująca Wszechświat. Symbolizował oś świata. Stanowił pochwałę Boga. Miał leczyć i wzmacniać ciało i duszę. Spełniał rolę oczyszczającą. Przed nim uciekały ciemności — zło. Bywał tarczą, orężem i sztandarem w walce z szatanem. Od starożytności chrześcijańskiej był traktowany również jako narzędzie (znak) szczególnej opieki Boga oraz znak błogosławieństwa, tchnienie Ducha Świętego, także znak, którym rozpoczynało się i kończyło codzienną modlitwę i każdorazowe westchnienie wiernych, często związane z wypowiedaniem frazy „W imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego” (Mt 28,19)⁴⁶. Cała biblijna sentencja na męcznicy kończy się zatem znakiem będącym aktem wiary, uwielbienia Boga, zawierzenia Mu i prośbą o to, aby ten młyn zawsze był pod Jego stałą opieką.

Jeśli chodzi natomiast o treść inskrypcji, to m.in. jej stylistyka wskazuje na takie jej sparafrazowanie, że nie jest ona tylko nabożnym, wypływającym z Biblii, westchnieniem człowieka do Boga, ale została ukierunkowana bezpośrednio na wiatrak, będący pod opieką Pana [Boga], który jest jego obrońcą i pomocnikiem. Mamy tu więc jak gdyby personifikację — uosobienie wiatraka, który sam oznajmia, że jest pod opieką Boga. W tym kontekście przesłanie inskrypcji nabiera jeszcze wymowniejszego znaczenia sakralnego, a sam wiatrak ulega wspomnianej sakralizacji. Staje się niejako młynem mistycznym, ustawionym na ziemi między Bogiem a człowiekiem, który z tego młyna korzysta. Można się tu nawet dopatrzeć nawiązania do alegorii, którą od średniowiecza odnosiło do młynów. Przedstawia ona wiatraki jako „młyny mistyczne na mąkę”, z której „wypieka się Chleb Życia wiernych” [patrz m.in. LEKSYKON SYMBOLI 1992: 98].

Niezależnie od tego warto zwrócić uwagę na czas budowy wiatraka, który przypada na okres potrydencki (sobór trydencki to lata 1545–1563) i kontrreformację (od 1544 do 1648 roku), wiążący się z nową wizją Kościoła i jego miejsca w społeczeństwie oraz ścisłego przestrzegania zasad wiary katolickiej przez wiernych i „nowej bogobojności”⁴⁷. Inskrypcja z wiatraka gryżyńskiego może być bezpośrednim tego odzwierciedleniem.

⁴⁶ Szczegółowe rozważania na temat znaczenia i symboliki krzyża patrz: FORSTNER 1990: 518, wg indeksu; KOBIELUS 2000: *passim*, 2011: *passim*; krótkie uwagi też m.in. w: LURKER 1989: 101–103; LEKSYKON SYMBOLI 1992: 76–77; ADAMCZEWSKI 2001: *passim*; 2005: 70–75 i nn.; KOPALIŃSKI 2006: 171–173; w ww. dalsza literatura.

⁴⁷ Szerzej patrz m.in.: TAZBIR 1996; HISTORIA LITERATURY POLSKIEJ 2002; DOKUMENTY SOBÓRÓW 2005: 185–867; syntetyczne ujęcie patrz też m.in.: GRZYBOWSKI 2000.

Oprócz tego zauważyć trzeba, jak pisał Jerzy J. Kopec [2003: 25], że „w chrześcijaństwie życie religijne nie ogranicza[ło] się wyłącznie do form i obrzędów ściśle liturgicznych. Obok głównego nurtu Kościoła, jaki stanowi część składana Bogu przez wykonywanie kapłańskiego urzędu Jezusa Chrystusa [...], zawsze było miejsce dla szeregu ćwiczeń i form pobożności, które rozwijały się niejako na krańcach oficjalnej liturgii, stanowiąc jej przedłużenie, rozwinięcie, przygotowanie czy pogłębienie”. Nazywano je pobożnością ludową — w której mieszały się nakazane przez Kościół zasady wiary z wierzeniami o wielowiekowej tradycji i myśleniem magicznym — a miały służyć przede wszystkim zabezpieczeniu się przed złem. Między *Pietas Ecclesiae* a *fides plebis* istniała bardzo cienka linia odgraniczająca oficjalny nurt praktyk i pobożności Kościoła od ludowego świata wyobrażeń metafizycznych [WYRWA 2006: 11–16 i nn.; patrz też uwagi BOGUCA 1994: 199].

Owo synkretyczne połączenie wiary Kościoła i wierzeń ludu miało też swoje odbicie w rozważaniach teologicznych, w których od renesansu zajmowano się na przykład m.in. zagadnieniem istnienia świata zewnętrznego, w tym sił nadprzyrodzonych, które (miały) mają wpływ na życie i zachowania ludzi [DIDER 1992: 200–201; SWJP 1998, t. I: 504]. W sferze ludzkiej, ziemskiej, jak uważano, dobro płynęło od Boga, a zło z „czeluści piekielnych”. Obydwa jednak mieszały się przez wolną wolę człowieka. Od wieków ludzie tłumaczyli sobie bowiem, że na wszelkie ich działania mają wpływ siły nadprzyrodzone, tj. Bóg (bogowie), czy złe moce, takie jak: diabeł, czarownice, wiedźmy, upiory oraz wiele innych postaci ze świata metafizycznego [patrz m.in. szerzej WYRWA 2006: 11–16 i nn.].

Bez większych zastrzeżeń można więc przyjąć, że i tu mamy najprawdopodobniej do czynienia z owym bogatym zespołem przeróżnych zachowań i myślenia magicznego, w tym również różnorodnych zabobonów, którym obszerne studium poświęcił m.in. Dieter Harmening [1979]. Nie wiadomo jednak, w jakim zakresie i w jakim stopniu owe wizje obydwu światów mogły być postrzegane i interpretowane przez współczesnych na opisywanym obszarze. Zapewne jednak ważniejsze, uniwersalne elementy, o których pisałem, w przestrzeni społecznej wiatraka gryżyńskiego odbierano w podobny sposób.

W tego typu rozważaniach pamiętać również musimy, że otaczający świat praktycznie zawsze był odbierany bardziej uczuciowo i instynktownie niż rozumem. W trudnych momentach życiowych instynkt samozachowawczy wręcz nakazywał ludziom szukać różnych dróg wyjścia z ciężkich sytuacji, a to z kolei często prowadziło do przekroczenia cienkiej granicy pobożności Kościoła i magicznych wierzeń ludu.

Obraz ten w szczególny sposób odbija się przez zestawienie np. analizowanej wyżej inskrypcji i wielorakiej magicznej symboliki nadawanej wiatrakom i ich poszczególnym częściom konstrukcyjnym, a także młynarzom.

Źródłem energii, siłą napędową młyna wietrznego był/jest oczywiście wiatr. W zależności od okresu historycznego oraz kręgów kulturowych i religijnych, kiedy nie znano jeszcze fizycznych przyczyn powstawania wiatru, miał on wiele symbolicznych znaczeń. Personifikowano wiatr. Widziano w nim m.in. oddech ziemi, przejaw życia kosmicznego, nieokreśloną siłę wyższą [LURKER 1989: 259–260]. Symbolizował m.in. nicomość, pustkę, przemijanie, zniszczenie, z drugiej strony życiodajne tchnienie bóstwa, pośrednika między niebem a ziemią, posłańca bogów [KOPALIŃSKI 2006: 458], a także zmienność, niestałość lub znikomość [FORSTNER 1990: 535, wg indeksu]. Jako istotę boską postrzegano go już w starożytności. Składano mu ofiary na ołtarzach. W tradycji perskiej uważano, że „podtrzymuje Wszechświat i reguluje jego równowagę moralną i fizyczną” [KOPALIŃSKI 2006: 458]. W zależności od kierunku wiania uważano go za zdrowy — dobry — lub zły. W różnych przestrzeniach geograficznych kierunki wiania wiatrów postrzegano w różny sposób, określając na tej podstawie pogodę i wpływ na życie ludzi. Wiatr wschodni na południu Europy był suchy lub czasami wilgotny, a tym, którzy byli urodzeni przy tym wietrze, miał wróżyć obdarowanie złotem. Wiatr północno-wschodni w basenie Morza Śródziemnego miał nieść m.in. zarażenie, zniszczenie, burze. Wiatr południowy (*Auster*), jak uważano w Grecji, szkodził m.in. zdrowiu; zachodni (*Zefir*) przynosił Grecji burze i deszcze, a krajom zachodnim pogodę itp. [patrz szerzej KOPALIŃSKI 2006: 458–459]. W symbolice chrześcijańskiej wiatr południowy (*Auster*) identyfikowano z Duchem Świętym, natomiast północny (*Aquilo*) jako ducha nieczystego. W chrześcijańskiej przestrzeni kulturowej wiatr postrzegano też jako oznajmujący objawienie się Boga i Ducha Świętego⁴⁸.

W Starym Testamencie gwałtowny porywisty wiatr towarzyszył pojawieniu się Boga. W starotestamentowej symbolice gwałtowna wichura oznaczała też m.in. wyrok potępienia. W Nowym Testamencie kojarzono wiatr, jak wspomniałem, z Duchem Świętym, tchnieniem życia — „świętym tchnieniem”. Odnoszono go także do tchnienia Chrystusa Zmartwychwstałego. Samo usytuowanie wiatraka na wzgórzach (wyniesieniach) porównywano do Golgoty, czyli była to swoistego rodzaju alegoria Ukrzyżowania oraz symbol Chrystusa [RZEPKOWSKI 2015: 75]. Wiatr utożsamiano z Boskim tchnieniem również w obrzędzie chrztu, jako symbol przekazywania życia i wypędzania złych mocy⁴⁹.

Jak więc z tego wynika, już w samym wietrze od czasów starożytnych była (miała być) ukryta moc boska, która następnie w różnych formach bezpośrednio odzwierciedlała się w wielorakiej symbolice wiatraków.

⁴⁸ Szerzej patrz FORSTNER 1990: 535, wg indeksu; KOPALIŃSKI 2006: 458–461; o ludowej wizji postrzegania wiatru patrz m.in. OSOWSKI 2018.

⁴⁹ Patrz: LURKER 1989: 259–260; FORSTNER 1990: 535, wg indeksu; patrz też inne uwagi na ten temat: CIRLOT 2006: 466–447; KOWALSKI 2007: 586–589.

Cała konstrukcja młynów wietrznych, jak sygnalizowałem wyżej, poczynając od podwalin aż po skrzydła (szmigi), była źródłem wielu symbolicznych znaczeń w rozważaniach teologicznych, sztuce, literaturze, a szczególnie w ludowej wizji świata.

Jak pisał J. Adamczewski, wiatraki typu koźlak pod względem konstrukcyjnym, w których wyróżnia się trójkondygnacyjny (trójpoziomowy) podział, stanowiły „mityczny, trójstopniowy obraz Kosmosu”. Najniższym poziomem, który na Kujawach zwano podbudynkiem, tzn. pod Ziemią, było piekło (I)⁵⁰. Pierwsza jego kondygnacja zaś, stanowiąca drugą sferę Kosmosu, to Ziemia (II). Trzecia natomiast to Niebo (III)⁵¹ (patrz ryc. 10).

Przestrzenie te można interpretować symbolicznie w różny sposób. Biorąc jednak pod uwagę nadawane poszczególnym częściom konstrukcyjnym wiatraka znaczenie mitologiczno-symboliczne, głównym elementem ich kosmologicznego obrazu, trwale połączonym z podwaliną, który łączył wszystkie kondygnacje, był sztember, postrzegany w mitologicznych wyobrażeniach jako drzewo życia, oś świata. Najniższy jego punkt stykał się ze sferą podziemną, która od Ziemi była trwale oddzielona wspomnianą podwaliną, ułożoną na fundamencie — podmurówce⁵² — skonstruowaną w formie orientowanego na cztery strony świata równoramienne go krzyża greckiego, a także wznoszącego się z jej środka krzyża *tau* utworzonego przez sztember i mącznicę. Obydwa te elementy, o najwyższej hierarchicznie mocy miały zabezpieczać/zabezpieczały sferę ziemską przed niebezpieczeństwami mogącymi płynąć z czeluści piekielnych (ryc. 10:1), by zakłócić życie człowieka czy niszczyć efekty jego pracy. Niezależnie od mocy opiekuńczej krzyża w „ziemskiej przestrzeni wiatraka”, w jej najwyższej części, gdzie sztember łączył się z mącznicą, tworząc formę wspomnianego krzyża w kształcie litery *tau* (T), i „stykał się z niebem” (ryc. 10:3–4), zapisywano różne sentencje religijne⁵³, które przez swe boskie odniesienie miały zabezpieczyć wiatrak, a jednocześnie upraszać Boga o szczęście, powodzenie w pracy i ziemskiej doli dla młynarza. Tu też znalazła się analizowana

⁵⁰ W historiografii (m.in. ADAMCZEWSKI 2001: 99; 2005: 73–74 i nn.), mając na uwadze trójpoziomowy układ samego wiatraka, jako strefę pierwszą określa się przestrzeń od podwaliny do siodła. Moim zdaniem istnieje jednak pewna różnica między ujęciem konstrukcyjnym stref wiatraka, z którą bezwzględnie należy się zgodzić, a mocą symboliczną I i II części konstrukcyjnej (patrz ryc. 10), które w całości podporządkowane są mocy symbolicznej krzyży podwaliny i krzyża *tau*, jaki „wyrasta” ze sztembra. W niniejszych rozważaniach strefa Ziemi wydzielona została jako przestrzeń od podwaliny do mącznicy — jako strefa II. Strefa I natomiast to podziemie pod podwaliną, które symbolicznie odgraniczone jest od Ziemi (strefa II) wspomnianymi krzyżami, zabezpieczającymi wiatrak przed złem płynącym z czeluści piekielnych, co jest całkowicie zbieżne z wizją przedstawioną przez Girolama Savonarolę (ryc. 18).

⁵¹ ADAMCZEWSKI 2001: 99; 2005: 74; tenże za: TOMICCY 1975: 52.

⁵² W wypadku wiatraka z Gryżyny podwalina spoczywała na „podmurówce z cegieł” [wg AWUOZ, INWENTARYZACJA 1965: 2, też AMPPL INWENTARYZACJA 1965], bądź miała to być podmurówka „kamienna” [wg AWUOZ, PROTOKÓŁ 1964]. Ze względu na brak jednoznacznej wiarygodnej inwentaryzacji nie ma więc pewności, z jakiego materiału była wykonana ta podmurówka.

⁵³ Patrz m.in. rozważania i interpretacje tego problemu: ADAMCZEWSKI 2001: 99; 2005: 73–75 i nn.

sentencja w wiatraku z Gryżyny uświęcająca sam budynek, a jednocześnie będąca zawierzeniem fundatora jak i młynarza, że sam wiatrak oraz jego praca i wytwarzane w wiatraku produkty służące ludziom i ich trzodzie za pożywienie będą pod stałą opieką boską. Tym bardziej że pozyskiwana tam mąka, niezależnie od przygotowania „chleba codziennego” służyła szczególnemu wypiekowi chleba eucharystycznego — „Chleba wiary”⁵⁴, którego spożywanie łączyło człowieka z Bogiem i po godnym życiu na ziemi dawało mu możliwość zbawienia i osiągnięcia Nieba.

W tym kontekście, niezależnie od innych możliwych, w tym mitologicznych interpretacji, wizja ta w znakomity sposób wpisuje się w obraz postrzegania świata chrześcijańskiego, opierającego swą wiarę na Biblii, która ukazywała i ustanawiała opozycję między dwiema sferami — rajską i piekielną. Sferą pośrednią był świat ludzki poddany władzy śmierci. Ten układ sfer ukazuje m.in. sztych z 1496 roku (ryc. 18) zamieszczony w pracy dominikańskiego kaznodziei z klasztoru św. Marcina we Florencji Girolama Savonaroli (1452–1498) [SAVONAROLA 1496; szerszy komentarz patrz: DI NOLA 2004: 67].

Ryc. 18. Chrześcijańskie strefy dobra i zła (rajska i piekielna) oraz pośrednia ludzka poddana władzy śmierci; wg SAVONAROLA 1496, za DI NOLA 2004: 67

FIG. 18. Christian zones of good and evil (heavenly and infernal) and intermediate human zone which is succumbed to the power of death, acc. to SAVONAROLA 1496, after DI NOLA 2004: 67

⁵⁴ Eucharystia (gr. dziękczynienie); na temat Eucharystii patrz: GRYGLEWICZ 1989; SZAFRAŃSKI 1989; TYRAWA 1989 i inne tamże — w nich obszerna literatura.

Samym wiatrakom i różnym częściom młynów wietrznych nadawano też cechy mitologiczno-demoniczne. Wiatraki porównywano m.in. do rogatego diabła i rozszalałego giganta [RZEPKOWSKI 2015: 84 i nn.]. Bogatą symbolikę nadawano też szmigom wiatracznym w spoczynku. I tak np. młyn, którego śmigła były ustawione w formie krzyża św. Andrzeja (✕), oznajmiały to, że wiatrak aktualnie nie pracował. Takie ułożenie szmig miało też bardzo racjonalne uzasadnienie, zabezpieczało bowiem przed ewentualnymi zagrożeniami związanymi np. ze wspinaniem się dzieci na śmigła. Niezależnie od tego takie ich ustawienie niesło też informacje o awarii wiatraka lub złej pogodzie. Ułożenie szmig w znak krzyża greckiego (⊕), oznaczało natomiast „żałobę młyna”, przekazując informację o śmierci młynarza lub kogoś z jego rodziny. Oprócz tego ustawienie to mogło nieść informację o charakterze technicznym oznajmiającą, że skrzydła wiatraka są w danej chwili zapierzane. Ponadto np. w dniu święta patrona parafii szmigi ustawiano na kształt trójlistnej koniczyny; z kolei oznajmiając o weselu w rodzinie młynarza, zdobiono je kwiatami itd. Na kwestie te zwracano uwagę w wielu opracowaniach na temat młynów wietrznych [patrz m.in. RZEPKOWSKI 2015: 85–87 i nn. (który odwołuje się do przykładów z Francji)].

* * *

Reasumując. W bogatej symbolice młynów w przepiękny sposób odbijają się zarówno oficjalny nurt wierzeń Kościoła, jak i ich ludowa interpretacja. Wiatrak z Gryżyny zaś jest znakomitą kwintesencją pełni tych wyobrażeń. Co więcej — jest najstarszym zachowanym w podstawowej części konstrukcyjnej wiatrakiem na ziemiach polskich.

Mam nadzieję, że niniejsze krótkie studium posłuży do dalszych pogłębionych rozważań, które szerzej i lepiej pozwolą odczytywać trudny poznawczo duchowy charakter postrzegania i oceniania wyobrażeń naszych przodków o otaczającej ich ziemskiej i boskiej rzeczywistości.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

APP — ARCHIWUM PAŃSTWOWE W POZNANIU

1. Kościan, Relacje grodzkie, sygn. Kościan Gr. 123, f. 519–520. Wizja dóbr wsi Gryżyna przez pana Makowskiego, 1684 r.
2. Pos[nan], Oblata inventory Bonorum Gryżyna pro p[ar]te Mąkowski z 1694, Rel. Castr. Posn., [stara sygn.] nr n. 728, f. 65–66.
3. Kościan, Relacje grodzkie, sygn. Kościan Gr 137 [stara sygn. 143], f. 383–383v. Visio Bonarum Villae Gryżyna, 1711 r.
4. Kościan, Relacje grodzkie, sygn. Kościan Gr. 168 [stara sygn. 174], f. 204–205v. Wizja dóbr Gryżyny, Gryżynki i Niełęgowa po J.W.P. Panu Waławie Wyssogota Zakrzewskim uczyniono na rekwizycję WPM-ci Pani Krystyny z Marszewskich

Zakrzewskiej, pozostałej wdowy, przez p. Macieja Ligowskiego y P. Walentego Krassowskiego tudzież przy Szymonie Szumilskim woźnym gryżyńskim dnia 29 maja Roku Pańskiego 1744.

5. Kościan, Relacje grodzkie, sygn. Kościan Gr. 198, f. 75, 76, 116. Oblata intromissyi bono rum Gryżyna [...] 1775 r.
6. Kościan, Relacje grodzkie, sygn. Kościan Gr. 201, f. 66–68 i 77–78. Wizja majątności Gryżyńskiej po śmierci Karola Wysogota Zakrzewskiego [...] 24 lutego Roku 1778 spisana i uczyniona.
7. Pos[nan] Summarium Documentorum [...] oblata z 1788 r., Rel. Castor. Posn. Nr. n. [stara sygn. 624], f. 322–327.
8. Majątek Gryżyna — Lossow. Akta podworskie z lat 1835–1937, zespół nr 53/937.

AMPPL — ARCHIWUM MUZEUM PIERWSZYCH PIASTÓW NA LEDNICY

- Inwentaryzacja wiatraka w Gryżynie pow. Kościan wykonana dla Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej Wydział Kultury Wojewódzki Konserwator Zabytków w Poznaniu, przez Państwowe Przedsiębiorstwo Pracownię Konserwacji Zabytków, Pracownia Projektowa w Poznaniu, Poznań, marzec 1965, sygn. 102/18 [ta dokumentacja tożsama z: AWUOZ INWENTARYZACJA].
- Preliminarz kosztów związanych z urządzeniem rezerwatu na Ostrowie Lednickim w r. 1965 [w:] Teczka: Utworzenie Rezerwatu Archeologicznego na Ostrowie Lednickim 1963–1966, sygn. 217/2/42.
- Dokumentacja fotograficzna rozbiórki i remontu wiatraka z Gryżyny wykonywanej przez P.P. Pracownie Konserwacji Zabytków z Poznania.

AWUOZ — ARCHIWUM WOJEWÓDZKIEGO URZĘDU OCHRONY ZABYTEKÓW W POZNANIU

- Teczka: DECYZJE o wpisie do rejestru + skreślenie. Gryżyna — wiatrak
- Teczka: Dokumentacja inwentaryzacyjna zabytku. Gryżyna — wiatrak INWENTARYZACJA detali:
  - KRYGIEROWA: Zofia Krygierowa, Wiatrak z Gryżyny w pow. Kościańskim w świetle źródeł archiwalnych [w:] AWUOZ DECYZJE
  - PROTOKÓŁ z 12. grudnia 1964 roku

BIBLIA ŁACIŃSKO-POLSKA

1896 Biblia Łacińsko-Polska, czyli Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Podług tekstu łacińskiego Wulgaty i przekładu polskiego X. Jakóba Wujka T.J. z komentarzem Menochiusza T.J. przełożonym na język polski. Wydanie X. S. Kozłowskiego Arcybiskupa i Metropolity Mohyłowskiego. We czterech tomach in 8-vo maj. (*fracta pagina*). Wydanie trzecie. Tom II. [...], Wilno. Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego.

BIBLIA

1999 Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka z 1599 r. Transkrypcja typu „B”. Oryginalny tekst z XVI w. i wstęp ks. Janusz Frankowski, Warszawa.

DOKUMENTY SOBORÓW

2005 Dokumenty soborów powszechnych. Tekst łaciński, polski, układ i opracowanie A. Baron, H. Pietras, t. IV, Kraków.

KDW

1877–1999 Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski, Poznań (Warszawa–Poznań), t. I–XI.

PISMO ŚWIĘTE

2002 Pismo święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych, opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, Poznań.

POMURB

1868–1891 Pommersches Urkundenbuch, Bd. I–III, bearb. v. R. Klempin, R. Prümers, Stettin.

SAVONAROLA

1496 Girolamo Savonarola, Prediche dell'arte del Ben morire, Florencja.

KARTOGRAFIA

Maßstab

1940 Mapa topograficzna 1:25.000; *Maßstab* 3966 (2198) wg pomiarów z 1892 roku i uzupełnionych w 1940; online: Archiwum Map Zachodniej Polski <http://mapy.amzp.pl/maps.shtml>; Gryżyna: http://amzpbig.com/maps/025_TK25/3966_Choryn_1940.jpg [odczyt: maj–lipiec 2018].

LITERATURA

ADAMCZEWSKI J.

2001 Antropologiczny wymiar przestrzeni młyna, StEA, t. 5, s. 93–105.

ADAMCZEWSKI J.

2005 Młynarstwo magiczne, Wrocław.

BARANOWSKI B.

1977 Polskie młynarstwo, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

BARANOWSKI B.

1992 Rolnictwo i przetwórstwo spożywcze [w:] Z dziejów techniki w dawnej Polsce, Warszawa, red. B. Orłowski, s. 137–219.

BOGUCKA M.

1994 Staropolskie obyczaje w XVI–XVII wieku, Warszawa.

BRYKAŁA D., PODGÓRSKI Z., SARNOWSKI Ł., LAMPERSKI P., KORDOWSKI J.

2015 Wykorzystanie energii wiatru i wody w okresie ostatnich 200 lat na obszarze województwa kujawsko-pomorskiego, Pr KKK PTG, t. 29, s. 9–22.

BUCZEK K.

1969 Z dziejów młynarstwa w Polsce średniowiecznej, SH 12(1969), z. 1.

- BUKOWSKI Z., WIELOWIEJSKI J.
1970 Narzędzia przetwórstwa zbożowego na ziemiach polskich od wczesnego neolitu do okresu wczesnośredniowiecznego, *StzDGW*, t. 12, s. 9–100.
- CHRISTY R.
1888 *Proverbs, maxims and phrases of all ages: classified subjectively and arranged alphabetically*, New York–London.
- CIEPLUCHA Z.
1929 *Z przeszłości ziemi kościańskiej*, Kościan.
- CIRLOT J.E.
2006 *Słownik symboli*, Kraków.
- DĄBSKA E.
1967 *Budownictwo i architektura młynów wietrznych w Polsce*, ZN PK, Architektura 19.
- DEMBIŃSKA M.
1973 *Przetwórstwo zbożowe w Polsce średniowiecznej (X–XIV wiek)*, Wrocław–Warszawa.
- DIDER J.
1992 *Słownik filozofii*, Katowice.
- DŁUGOKĘCKI W., KUCZYŃSKI J., POSPIESZNA B.
2004 *Młyny w Malborku i okolicy od XIII do XIX wieku*, Malbork.
- DZIK A.
1928 *Młynarstwo w Polsce*, Warszawa.
- FARYNA-PASZKIEWICZ H., OMILANOWSKA M., PASIECZNY R.
2001 *Atlas zabytków architektury w Polsce*, Warszawa.
- FORSTNER D.
1990 *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa.
- GOGOLIN M.R.
2014 *Znaki na więźbach dachowych kościołów Pomorza*, „Dachy. Materiały, Konstrukcje, Technologie”, nr 7(175); online: <http://dachy.info.pl/technika/znaki-ciesielskie-na-wiezbach-dachowych-kosciolow-pomorza> [odczyt: maj–lipiec 2018].
- GOŁASKI J.
1988 *Atlas rozmieszczenia młynów wodnych w dorzeczu Warty, Brdy i części Baryczy w okresie 1790–1960, cz. 2: Dolna Warta i Obra*, Poznań, Ark. 13. Kościan.
- GOSZCZYŃSKA J.
1998 *Dawne budownictwo folwarczne. Majątki wielkopolskie, t. V: Powiat kościański*, red. J. Skuratowicz, Szreniawa, s. 73–77.
- GRYGLEWICZ F.
1989 *Eucharystia*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Lublin, t. 4, kol. 1239–1241
- GRZYBOWSKI S.
2000 *Dzieje Polski i Litwy (1506–1648)*, Kraków.
- HARMENING D.
1979 *Superstitio. Überlieferungs und theoriegeschichtliche Untersuchungen zur kirchlichtheologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters*, Berlin.

HISTOIRE ET IMAGES MÉDIÉVALES

2013 „Histoire et Images Médiévales”, t. 33, juin–juillet–aout.

HISTORIA LITERATURY POLSKIEJ

2002 Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach, t. II: Renesans, Bochnia–Kraków–Warszawa.

KACZMAREK J.

1995 Wiatraki, Bydgoszcz.

KATALOG ZABYTKÓW SZTUKI

1980 Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. V: Dawne województwo poznańskie, z. 10: Dawny powiat kościański, oprac. T. Ruszczyńska, A. Sławska, Warszawa.

KLACZYŃSKI F.

1981 Wiatraki w Polsce, RMNRPRS, t. 12.

KOBIELUS S.

2000 Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory, Warszawa.

KOBIELUS S.

2011 Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory, Tyniec.

KOPALIŃSKI W.

2006 Słownik Symboli, Warszawa.

KOPEĆ J.J.

2003 Liturgia i pobożność ludowa w świetle historii [w:] Liturgia i pobożność ludowa, red. W. Nowak, Olsztyn, s. 25–38.

KOWALSKI P.

2007 Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie, Warszawa.

KRAJNIK W.

2016 Między młynarstwem a elektryfikacją. Społeczno-gospodarcze uwarunkowania wykorzystania potencjału energetycznego rzeki Bóbr od średniowiecza do 1945 roku, RDSG, t. LXXVI, s. 121–163.

KRASSOWSKI W.

1957 Ciesielskie znaki montażowe w XV w. i pierwszej połowie XVI w., KHKM, t. 5, nr 3–4, s. 503–518.

KUBICKI R.

2012 Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.), Gdańsk.

KUBICKI R.

2013 Sieć młynów wodnych w dobrach klasztornych na Pomorzu Wschodnim w XIII–XVI w., HM, t. 2, s. 35–56.

LAJSZNER M.

1995 Gryżyna, „Wiadomości Kościańskie”, nr 38.

LEKSYKON SYMBOLI

1992 Leksykon symboli, oprac. M. Oesterreicher-Moliwo, przeł. J. Prokopiuk, Warszawa.

LURKER M.

1989 Słownik obrazów i symboli biblijnych, Poznań.

MĄCZYŃSKI D.

2010a Znaki, inskrypcje i ślady w historycznych więźbach dachowych, RiZ, nr 3, s. 2–11.

MĄCZYŃSKI D.

2010b Znaki, inskrypcje i ślady w zabytkowych konstrukcjach dachowych, cz. 1, „Dachy. Materiały, Konstrukcje, Technologie”, nr 4(124); online: <http://dachy.info.pl/technika/znaki-inskrypcje-i-slady-w-zabytkowych-konstrukcjach-dachowych-cz-1> [odczyt: maj–lipiec 2018].

MĄCZYŃSKI D.

2010c Znaki, inskrypcje i ślady w zabytkowych konstrukcjach dachowych, cz. 2, „Dachy. Materiały, Konstrukcje, Technologie”, nr 5(125); online: <http://dachy.info.pl/technika/znaki-inskrypcje-i-slady-w-zabytkowych-konstrukcjach-dachowych-cz-2> [odczyt: maj–lipiec 2018].

NAZWY MIEJSCOWE

1999 Nazwy miejscowe Polski. Historia — pochodzenie — zmiany, red. K. Rymut, Kraków, t. III (E-I).

NOLA A.M. DI

2004 Diabeł. O formach, historii i kolejach losu szatana, a także o jego powszechnej a złowroziej obecności wśród wszystkich ludów od czasów starożytnych aż po teraźniejszość, Kraków.

OSOWSKI B.

2018 Gospodarz [w:] Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego, red. tenże, Poznań, s. 309.

PEVSNER N., FLEMING J., HONOUR H.

1992 Encyklopedia architektury, Warszawa.

RZEPKOWSKI K.

2015 Złoty kciuk. Młyn i młynarz w kulturze Zachodu, Toruń.

SCHAAF U.

2005 Systemy ciesielskich znaków montażowych jako źródło wiedzy o warsztacie ciesielskim i autentycznej substancji zabytku na przykładzie Kościoła Pokoju w Świdnicy [w:] Zabytkowe drewno budowlane i stolarka architektoniczna wobec współczesnych zagrożeń, red. E. Okoń, Toruń, s. 113–134.

SHGWP

1987 Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu, cz. I, z. 4, Wrocław, s. 703–713; online: sownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=18859&q=Stara%20Wie%C5%9B&d=0&t=0&s=3 [odczyt: maj–lipiec 2018].

SŁOWNIK GEOGRAFICZNY KRÓLESTWA

1881 Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa, t. II [Gryźyna: s. 887–888].

SŁOWNIK GEOGRAFICZNY KRÓLESTWA

1888 Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa, t. IX [Racot: s. 369].

SŁOWNIK TERMINOLOGICZNY

1997 Słownik terminologiczny sztuk pięknych (wydanie drugie poprawione), Warszawa.

SWJP

1998 Słownik współczesnego języka polskiego, t. I–II, Warszawa.

SZAFRAŃSKI A.

1989 [Eucharystia] *III. Doktryna katolicka* [w:] Encyklopedia katolicka, Lublin, t. 4, kol. 1250–1254.

SZUROWA B.

2015 Młynarstwo między Wisłą a Pilicą od połowy XVIII do XX wieku, Kielce.

ŚWIĘCH J.

2001 Wiatraki. Młynarstwo wietrzne na Kujawach, Włocławek.

ŚWIĘCH J.

2005 Tajemniczy świat wiatraków, Łódź.

TAZBIR J.

1996 Reformacja, kontrreformacja, tolerancja, Wrocław.

TŁOCZEK I.

1969 Ochrona zabytków budownictwa ludowego w XXV-leciu PRL, MMBLS 10(1969), s. 10–20.

TOMASZEWSKI F., WALCZAK B.M.

2017 Młyny w gminie Uniejów — zarys problematyki historyczno-konserwatorskiej, „Biuletyn Uniejowski”, t. 6, s. 5–23.

TOMICCY J.R.

1975 Drzewo życia. Ludowa wizja świata i człowieka, Warszawa.

TRAWKOWSKI S.

1959 Młyny wodne w Polsce w XII wieku, KHKM, t. 7, nr 1.

TYRAWA J.

1989 [Eucharystia] *II. Dzieje problematyki* [w:] Encyklopedia katolicka, Lublin, t. 4, kol. 1241–1250.

WASIUTYŃSKI W.

1936 Regal młynny w średniowiecznym prawie polskim. Rozprawa doktorska przyjęta przez Radę Wydziału Prawa Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego w Warszawie, Warszawa.

WILSTACH F.J.

1916 A Dictionary of Similes, Boston.

WIŚNIEWSKA T.

2006 Gryżyna: dzieje wsi wielkopolskiej, Kościan.

WITKOWSKI K., WITKOWSKI M.

2017 Wpływ młynów wodnych na przekształcenia sieci hydrograficznej Wadowic i okolic, „Wadoviana. Przegląd Historyczno-Kulturalny”, nr 20, s. 100–113.

WYRWA A.M.

2006 *Pietas Ecclesiae et fides plebis*. Szkice z dziejów religijności i wierzeń na ziemi łekneńskiej od średniowiecza do czasów nowożytnych, Poznań.

ZIOŁEK A.

1988 Gryżyna, Kościan.

STRONY INTERNETOWE (ODCZYT MAJ-LIPIEC 2018):

<http://www.gminakoscian.pl/historie-solectw-gryzyna.html>

<http://szukajwarchiwach.pl/Gryżyna>

[https://pl.wikipedia.org/wiki/Góra_\(województwo_dolnośląskie\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Góra_(województwo_dolnośląskie))

<https://eloblog.pl/tak-wygladaly-miasta-300-lat-temu-na-dolnym-i-gornym-slasku/>

Human artifact under God's protection. A windmill from Gryżyna:
the oldest remaining windmill in Poland and its symbolic message.
An introduction to broader reflections

S u m m a r y

This synthetic article presents reflections concerning the oldest windmill — a windmill on the Polish land, i.e. a post mill ('koźlak') from Gryżyna (Kościan municipality, Wielkopolskie voivodeship), which was moved from Gryżyna (fig. 2 and 5) in 1964/1965 to the Museum of the First Piasts at Lednica, and its so-called 'small skansen' area. In 2017 the funds from The Ministry of Culture and National Heritage allowed a thorough preservation and renovation, and a post mill regained the look from the 18th and 19th centuries (fig. 9).

On this windmill's crown tree a 1585 date (fig. 11, 12) and Latin inscription [ADI]VTOR ET PROTECTOR MEVS ES TV DO[M]I[N]E; signum G, a Latin cross and a carpenter's sign (fig. 11, 12, 17) were inscribed. The second date was inscribed on a tail beam — 1792 (fig. 14). In order to verify these dates, a dendrological research of an oaken main post (vertical axis) and east and west pine quarterbars was conducted. A broader historical and genealogical research, which unequivocally confirmed 1585 as the time when the windmill was built and its renovation in 1792, was also conducted. These two events were independently credited to the people who accomplished them. The windmill was built in the times of Łukasz Gultowski and his son Waclaw, while a renovation from the 18th century was conducted after Gryżyna was bought back by the Wierusz-Kowalski family. A beautiful Latin inscription, which is a paraphrase of the 27(28) David psalm, gave the windmill under God's protection (fig. 17). In the context of the content of this inscription, a broad symbolism of the windmills was illustrated in this study.

BARTOSZ PRABUCKI

Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy
Wielkopolski Park Etnograficzny w Dziekanowicach

Studia Lednickie XVII (2018)

Zabawy, gry i sporty tradycyjne. Potencjał i możliwości ich wykorzystania w działalności muzealnej

ABSTRAKT: Artykuł traktuje o sportach i grach tradycyjnych (określanych w międzynarodowej literaturze skrótowo TSG) i możliwości ich wykorzystania w działalności współczesnych muzeów. Autor opisuje i wykazuje współczesne, kulturowe znaczenie tych szczególnych form kultury fizycznej. Następnie stawia tezę, że tradycyjne gry i sporty mogą stanowić wartościowy i ciekawy element współczesnej działalności muzealnej. Na jej udowodnienie przytacza przykłady instytucji muzealnych, realizujących inicjatywy związane z TSG i wybrane formy ich działalności w zakresie rozwoju tego typu sportów i gier. Szczególną uwagę poświęca jednej instytucji — Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

SŁOWA KLUCZOWE: tradycyjne gry i sporty (TSG), niematerialne dziedzictwo kulturowe, edukacja muzealna, współczesne muzea, Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

ABSTRACT: This paper deals with the subject of traditional sports and games (in international literature also called TSG) and the possibility of using them in the contemporary museums' activities. The author describes and indicates the contemporary, cultural significance of these particular forms of physical culture. Then, he claims that traditional games and sports can be a significant and interesting element of the current museum's activities. To prove it, he describes the examples of the museum institutions, putting into practice the initiatives related to TSG and the selected forms of their activities within the frame of their development. Special attention is paid to one, particular institution: the Museum of the First Piasts at Lednica in Poland.

KEY WORDS: traditional sports and games (TSG), intangible cultural heritage, museum education, contemporary museums, Museum of the First Piasts at Lednica

---

Znaczenie zabawy, gry i sportu w historii ludzkości. Wprowadzenie

Szeroko rozumiana zabawa, gra i sport to zjawiska, które towarzyszyły człowiekowi od zawsze. W najstarszych, ujętych historycznie czasach odnajdywano przedmioty, które według wszelkiego prawdopodobieństwa służyły ludziom do różnego rodzaju zabaw i gier — czynności, które w zrytualizowany sposób wypełniały czas.

Zdaniem holenderskiego badacza Johana Huizingi zabawa jest starsza od kultury, a sama kultura wyrastała w zabawie i jako zabawa. Autor odnajduje formalne

cechy zabawy w takich dziedzinach kultury, jak sztuka, poezja czy filozofia, a także np. w prawie, wiedzy a nawet w działaniach wojennych. Prawdziwa zabawa, zdaniem Huizingi, jest bezinteresowna, swobodna, wykraczająca poza „zwykłe” życie, odrębna, ograniczona w czasie i przestrzeni, powtarzalna, zawierająca element napięcia a jednocześnie zapowiadająca odprężenie, urzekająca, pełna rytmu i harmonii [HUIZINGA 2007: 22–26].

Gra i sport postrzegane są z kolei jako bardziej rozwinięte i zorganizowane formy zabawy — usystematyzowane, zawierające wyraźne reguły, podział na wygranych i przegranych, określone miejsce i czas [CAILLOIS 1997]. Przez całe stulecia ewoluowały one, przybierając formy bardziej zinstytucjonalizowane, wpisywane w zmieniający się świat. Niezależnie jednak od jakościowych i definicyjnych różnic między pojęciami zabawy, gry i sportu wszystkie one przynależą do szeroko rozumianej ludzkiej sfery zachowań człowieka, który przez całą swoją historię im się oddawał. Jak stwierdza Huizinga, człowiek to nie tylko *homo faber*, ale też, a może nawet bardziej, *homo ludens* — człowiek zabawy. Z kolei Fryderyk Schiller uważa, że zabawa ma niezwykle znacznie dla naszego gatunku, gdyż tylko bawiąc się, człowiek jest całkowicie człowiekiem [KANTOR 2013: 15].

Sport współcześnie, czyli co pozostało z dawnej zabawy

Rytualna ludzkość czasów pierwotnych i starożytności, religijna oprawa antycznych igrzysk, turnieje rycerskie, spontaniczne gry plebejskie wieków średnich i późniejszych z czasem ustąpiły sportowi, który w erze nowoczesnej zasadniczo zmienił swoje oblicze. W opinii wybitnego znawcy problematyki sportu Guy Jaouena [2009: 29–30] sport nowoczesny od co najmniej XIX wieku stał się krok po kroku produktem rynkowym — nastąpiło jego umiedialnienie (rozwijał się równoległe z radiem, telewizją i nowymi mediami), komercjalizacja, standaryzacja, profesjonalizacja, pogoń za wynikiem etc. Sport wpisywał się w ogólniejsze zmiany społeczno-ekonomiczne i kulturowe — postępująca industrializacja i urbanizacja oraz przeciążenie obowiązkami w fabrykach i innych zakładach pracy ery przemysłowej sprawiły, że ludzie coraz bardziej potrzebowali wytchnienia i prawdziwej rekreacji — odnowy sił witalnych. Pojawiła się istotna do dziś kategoria społeczna czasu wolnego. To wszystko sprawiło, że sport stał się globalnym spektaklem i — co istotne — został przesunięty ze swojej dotychczasowej domeny — święta, religii, rytuału, kultury i wspólnoty — do sfery ekonomicznej i rynkowej.

Tego typu sport zdominował w XX wieku media, stając się dla nich bardzo atrakcyjny. Przyciągał przed odbiorniki radiowe, ekrany telewizorów, a później komputerów miliony, a z czasem miliardy słuchaczy i widzów. Swoisty mariaż mediów ze sportem [Gwóźdź 2003] spowodował, że ten ostatni stał się globalną rozrywką, przynoszącą ogromne dochody wielu zaangażowanym w niego po-

średnio i bezpośrednio ludziom. XX stulecie określone zostało przez Wojciecha Lipońskiego [2012: 517] mianem „fascynującego wieku sportu”.

Miało to swoje konsekwencje. Coraz częściej najpopularniejsze dyscypliny tak rozumianego sportu globalnego, ze szczególnym uwzględnieniem piłki nożnej, zaczęły wypierać tysiące dawnych, lokalnych, regionalnych, a nawet narodowych zabaw, gier i sportów, które nie wytrzymały konkurencji nowych rozrywek bądź też podlegały transformacji ze sportów „ludowych” w „industrialne” [LIPONSKI 2004: 55]. Ekspansja, zwłaszcza zachodnich sportów, ale i wschodnich (np. sztuk walki), doprowadziła do postępującej uniformizacji sportu, co było odbiciem ogólniejszych tendencji do globalizacji i unifikacji całej kultury. Ludzie zaczęli się do siebie upodabniać, oglądać te same filmy i seriale, podobnie się ubierać, jeść i bawić.

Z jednej strony świat się skurczył, a słynna metafora Marshalla McLuhana o globalnej wiosce nabrała dosłownego wymiaru. Z drugiej jednak strony zauważono, że tego typu zmiany kulturowe, społeczne i ekonomiczne stanowią poważne zagrożenie dla różnorodności kulturowej na naszej planecie — bogactwa, które jest na tyle cenne, że nie może „rozpułnąć” się w erze globalnej. Badacze kultury sportu, a także członkowie całych społeczności lokalnych i regionalnych, szybko odczuli to zagrożenie, na co reakcją stał się ruch ponownego odkrywania, wzmacniania i podtrzymywania dziedzictwa kulturowego i zbiorowej tożsamości [CASTELLS 2009]. Wyrażano to w różnych dziedzinach kultury, w tym przez własne formy tradycyjnej kultury fizycznej.

Zabawy, gry i sporty tradycyjne jako kulturowa reakcja na zagrożenia globalne

Trudno jednoznacznie zdefiniować zabawy, gry i sporty tradycyjne, ponieważ są ich na świecie tysiące, a tworzenie jednej kategorii i definicji dla tak rozległego zbioru wzbudza zawsze pewne trudności i wątpliwości. Posłużę się tutaj definicją zaproponowaną przez amerykańskiego antropologa Kendalla Blancharda:

traditional sport is defined here as those forms of sport activities which are tied directly to particular ethnic or folk cultures. It is competitive, it is physical, and it has play and gamelike elements, but it has limited or no professional variants, tends to be more local in its expression, and has stronger ritual overtones than does so-called modern sport. [...] it functions to preserve traditional values, develops the skills of concentration and self-discipline in its participants, and helps to connect the present with the past¹.

¹ BLANCHARD 1995: 248. [...] tradycyjny sport jest definiowany jako ta forma aktywności sportowej, która jest przywiązana bezpośrednio do poszczególnych kultur etnicznych bądź ludowych. Zawiera element rywalizacji, jest fizyczny, posiada elementy gry i zabawy, ale ma ograniczone wa-

W literaturze anglojęzycznej zabawy, gry i sporty tego typu określa się wspólnym skrótem TSG (*traditional sports and games*), którego będą tu używał.

TSG towarzyszyły wszystkim społecznościom, grupom etnicznym i narodom od niepamiętnych czasów, stanowiąc nieodłączny element codziennego życia człowieka. Jednocześnie pełniły funkcje sakralne — były często rytuałem o głębokim znaczeniu religijnym. Przykładem są tu tradycyjne gry piłkarskie ludów prekolumbijskiej Ameryki Środkowej, jak np. pokyah, czyli święta piłka Majów [LIPOŃSKI 2008: 94–100]. Wskutek zarysowanych wyżej zjawisk, związanych z rozwojem nowoczesnego świata zwłaszcza w XIX i XX wieku, zostały jednak poważnie zagrożone przez wyrównujący różnice kulturowe globalizacyjny walec.

Już w XIX i pierwszej połowie XX wieku podejmowano w związku z tym godne uwagi próby ochrony TSG² celem zachowania od zapomnienia oraz naukowego ich ujęcia [m.in. STRUTT 1810; GOMME 1894]. Doceniano bowiem ich liczne walory, zbyt cenne, żeby pozwolić im całkowicie zaniknąć. W Polsce bardzo ważną pracę wykonał w tym zakresie pionier polskiego wychowania fizycznego Eugeniusz Piasecki — autor niezwykle wartościowych publikacji na omawiany temat, opracowanych na podstawie własnych badań ankietowych [PIASECKI 1916; 1919]. W drugiej połowie poprzedniego stulecia działania na rzecz ochrony i promocji TSG zdecydowanie przybrały na sile. Ogromny wysiłek w przywrócenie właściwego znaczenia tej problematyce włożyli m.in. Wojciech Lipoński i Małgorzata Bronikowska. Dzięki ich staraniom powstały liczne publikacje, w tym monumentalna *Encyklopedia sportów świata* (ponad 3000 pozycji) autorstwa Lipońskiego [2001], oraz pojawiły się rozmaite działania praktyczne w Polsce i za granicą, których nie sposób tu nawet wymieni³. W kilku miejscach naszego kraju TSG funkcjonują do dziś. W Grabowie koło Łęczycy nadal istnieje Święto Palanta, podczas którego ten dawny polski sport stanowi centralny punkt ciekawego wydarzenia lokalnego o charakterze religijno-kulturowo-sportowym [LIPOŃSKI 2004: 164–167]. W palanta gra się także m.in. w Lublinie, organizując regularne rozgrywki oraz wchodząc w kontakt z innymi krajami, w których uprawia się podobne gry. Sport ten żyje także w Cyprzanowie, gdzie rozgrywane są nawet międzynarodowe turnieje piłki palantowej o Puchar Polski⁴. We wsi Bukówiec Górny w Wielkopolsce do dzisiaj odbywają się coroczne biegi z klekotkami,

---

rianty profesjonalne, bądź nie ma wcale, wykazuje tendencję do bycia bardziej lokalnym w swoim wyrazie, ma silniejsze cechy rytualne niż tzw. sport nowoczesny. [...] Funkcjonuje w celu zachowywania tradycyjnych wartości, rozwoju umiejętności koncentracji i samodyscypliny jego uczestników, pomaga połączyć przeszłość z teraźniejszością (tłum. B.P.).

² Początkowo przez zbieranie danych o tych zabawach i grach podczas m.in. etnograficznych badań terenowych.

³ Wśród nich m.in. pozycje książkowe: LIPOŃSKI 2001; 2003; 2004; 2008; 2012; BRONIKOWSKA 2008; 2013; BRONIKOWSKA I IN. 2015; BRONIKOWSKA, LAURENT 2015; 2018; BRONIKOWSKA, PLUTA, DOBRZYŃSKA-WOŹNIEWICZ 2017, liczne międzynarodowe projekty badawcze i wiele innych.

⁴ Informacja własna, na podstawie rozmowy z Adamem Kondysem z Cyprzanowa (4–6.02. 2015 r., Wilno).

zwane gwarowo *lotaniem z klekotami*. Dzieci z dwóch różnych końców wsi (tzw. *Wielkiego i Małego Końca*) biegną z drewnianymi kołatkami (*klekotkami*) w rękach i prowadzą dużą *taczkę-klekotnicę*, kołacząc i oddając w ten sposób hołd zmarłemu Chrystusowi. W Wielki Piątek bowiem, według tradycji chrześcijańskiej, dzwony kościelne milczą na znak męki i śmierci Chrystusa. Zastępują je właśnie drewniane kołatki. Tu tradycyjne wyścigi mają zatem rzadko już spotykany charakter religijny, o którym młodzi *klekotnicy* pamiętają, choć dla nich sama rywalizacja ma już pierwszorzędne znaczenie⁵.

W innych krajach na całym świecie podejmuje się w omawianej tematyce liczne badania i inicjatywy. Nie sposób tu wymienić wszystkich. Można wskazać takich badaczy i działaczy, jak Guy Jaouen i Pierre Parlebas (Francja), Pere Lavega (Hiszpania), Alexey Kylasov (Rosja), Jong-Young Lee (Korea Płd.), Grant Jarvie (Szkocja), Henning Eichberg i Jørn Møller (Dania), Erik De Vroede (Belgia) i wielu innych. Powstały całe organizacje, jak m.in. Europejska Federacja Sportów i Gier Tradycyjnych (ETSGA) i jej odpowiedniki na innych kontynentach, Międzynarodowa Federacja Sportu dla Wszystkich (TAFISA), Międzynarodowe Stowarzyszenie Sportu i Kultury (ISCA), World Ethnosport i wiele innych, które zajmują się ochroną, rewitalizacją i promocją TSG. Nawet ogólnoświatowa organizacja kultury, nauki i edukacji UNESCO zauważyła konieczność wsparcia tego typu tematyki (wątek ten rozwinę poniżej). Stworzony został zatem zinstytucjonalizowany i konsekwentny ruch wspierania tego typu form kultury fizycznej.

Dlaczego warto przywracać, promować i rozwijać TSG?

Zabawy, gry i sporty tradycyjne mają różnorodne walory i zastosowania. Można tu wskazać m.in. ich udowodniony naukowo, pozytywny wpływ na szeroko rozumiane zdrowie. Według definicji Światowej Organizacji Zdrowia (WHO) zdrowie to „stan pełnego, fizycznego, psychicznego i społecznego dobrobytu, a nie tylko brak choroby i słabości”⁶. TSG mają korzystny wpływ na wszystkie wymiary tak rozumianego zdrowia. Dzięki ich uprawianiu poprawie ulegają takie cechy motoryczne i wskaźniki zdrowotne, jak zwinność, koordynacja wzrokowo-ruchowa, właściwa postawa ciała, siła czy sprawność fizyczna, zwłaszcza w przypadku aktywności osób starszych [BRONIKOWSKA, BRONIKOWSKI, SCHOTT 2011]. Badania katalońskiego naukowca Pere Lavegi, przeprowadzone na dwóch grupach uczniów: eksperymentalnej, która przechodziła regularny program aktywności fizycznej w zakresie gier i sportów tradycyjnych, i kontrolnej, bez takiego programu, wykazały, że pierwsza grupa osiągnęła konkretną poprawę różnych

⁵ Na podstawie przeprowadzonych przez autora wywiadów z młodymi klekotnikami podczas *Lotania z klekotami* (30.03.2018, Bukówiec Górny).

⁶ <http://www.who.int/about/mission/en/>, data dostępu: 14.06.2018.

wskaźników fizycznego zdrowia, m.in. zmniejszenie tzw. złego, a wzrost „dobrego” cholesterolu, zmniejszenie nadmiernej masy ciała etc. [LAVEGA 2009: 78].

Sporty i gry tradycyjne mogą być także istotnym narzędziem rozwijania i poprawiania psychicznych (mentalnych) wskaźników zdrowia. Jak wykazano w badaniach, mają one duży wpływ na rozwój emocjonalnego wymiaru zdrowia i jakości życia. Dzięki wielu psycho- i socjomotorycznym sytuacjom, powstającym podczas udziału w tych aktywnościach, ich uczestnicy mogą lepiej rozpoznawać swoje słabsze i mocniejsze strony, być bardziej świadomymi własnych emocji i lepiej je regulować, łatwiej przezwyciężać różne trudności pojawiające się w ich życiu etc. [LAVEGA 2009: 79–82]. Za przykład może posłużyć artykuł Bronikowskiej i współautorów [2015], dotyczący wykorzystania TSG w aktywowaniu kobiet po mastektomii, oraz kolejny [2017], wskazujący na korzystny wpływ zajęć wykorzystujących TSG na czynnik społeczny zdrowia (relacje z rodzicami i innymi).

TSG poprawiają też poziom zdrowia określanego przez niektórych autorów jako publiczne lub globalne (ang. *social* lub *global health*). Dotyczy ono całych grup ludzkich. Zdaniem Lavegi gry i sporty wnoszą wkład w budowanie relacji interpersonalnych, tworzenie więzi społecznych i konstruowanie dialogu społecznego między różnymi grupami ludzkimi (na przykład porozumienia międzypłciowego czy międzypokoleniowego). Mają one bowiem duży potencjał integracyjny. Kobiety grają razem z mężczyznami w grach mieszanych, osoby starsze jednoczą się i odnawiają więzy społeczne dzięki udziałowi w grze etc. [LAVEGA 2009: 83]. To tylko wybrane przykłady istotnego, pozytywnego wpływu TSG na wszystkie aspekty szeroko rozumianego zdrowia.

Sporty i gry tradycyjne dobrze funkcjonują także w innych kontekstach. Stanowią atrakcyjny i ważny element tożsamości etnicznej, turystyki kulturowej, rekreacji ruchowej, lokalnych świąt i festiwali. Mają wiele zastosowań praktycznych [PRABUCKI 2012b; 2014; BRONIKOWSKA I IN. 2017].

TSG istotnie wpływają też na interesujące mnie tu szczególnie aspekty kulturowe — różnorodność kulturową, demokratyzację świata sportu, inkluzyjność, dostępność, wartość jako elementu światowego dziedzictwa kulturowego czy tworzenie atrakcyjnych form edukacji kulturowej (w zakresie sportów i gier jako części składowych kultury) i międzykulturowej — rozumianej jako wymiana doświadczeń w zakresie dziedzictwa zabaw, gier i sportów między społecznościami, a także celebrowanie tej różnorodności przez wzajemny udział w międzynarodowych festiwalach i innych wydarzeniach z wykorzystaniem TSG.

Zabawy, gry i sporty tradycyjne stanowią zatem wartościowy element współczesnej kultury i codziennego życia. Celem tej pracy jest wykazanie, że mogą się one także stać (i już się stają) atrakcyjną częścią oferty placówek muzealnych, zwłaszcza typu skansenowskiego, które mają odpowiednie tereny do ich praktykowania.

TSG jako atrakcja muzealna

Zabawy, gry i sporty tradycyjne jako istotna część niematerialnego dziedzictwa kulturowego ludzkości

Klasycznie rozumiane muzeum to starożytny *Mouseion* — *świątynia* lub *gaj muz* [WYRWA 2009: 28]. To zbliżone do platońskiej *akademii* miejsce spotkań, dysput filozoficznych, refleksji i badań. Definicja muzeum ciągle ewoluuje. W 2007 roku wprowadzono w niej kilka istotnych zmian. Zaznaczono m.in. przejście od ochrony dóbr kultury, która nadal jest ważna, w stronę tworzenia oferty kulturalnej i konkurowania na wolnym rynku czasu wolnego — otwarcia na publiczność, informowanie, edukowanie, kształcenie, upowszechnianie i umożliwianie praktycznego uczestnictwa w kulturze. Muzeum ma stawiać na skuteczną komunikację społeczną i edukację przez debaty, konkursy, realizacje filmów, rekonstrukcje etc. Ma także chronić dziedzictwo materialne i niematerialne ludzkości. Dobrze współgra to z definicją muzeum przyjętą przez ICOM (Międzynarodową Radę Muzeów) [NIEZABITOWSKI 2015: 35–40]. Dzięki ukazywaniu bowiem zarówno dziedzictwa materialnego, jak i niematerialnego można odkryć całe bogactwo muzeum i jego zbiorów [ŚWIĘCH 2015: 71]. Dziedzictwo kulturowe to niezbywalna wartość i bogactwo ludzkości, a dostęp do niego i jego konsumpcja to jedno z podstawowych praw człowieka [PURCHLA 2015: 142]. Jego znaczenie dynamicznie wzrasta w związku m.in. z poszukiwaniem przez ludzi własnej tożsamości i korzeni, interpretacją swojego miejsca w świecie etc. Służy ono ponadto społeczno-kulturowemu rozwojowi całej ludzkości.

W Europie docenia się dziedzictwo kulturowe, uznając je za wspólną wartość uniwersalną. To w celu jego ochrony stworzono Konwencje UNESCO — o ochronie światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego (1972) oraz w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 roku (ratyfikowana przez Polskę w 2011 roku, zawiera ponad 1000 obiektów w 150 krajach). Ważne są także kultura pamięci, tożsamości oraz swoisty kult przeszłości i związanej z nią epoki upamiętniania [PURCHLA 2015: 137–145].

Bardzo istotny jest przy tym dostęp do dziedzictwa kulturowego. Należy nim właściwie zarządzać, doceniając jego znaczenie. Trzeba je udostępniać szerokiemu odbiorcy, bo należy ono do wszystkich. Chronić, ale jednocześnie starać się w różnorodny sposób przybliżyć je ludziom.

Muzeum jako specjalistyczna jednostka funkcjonuje m.in. po to, by chronić tak rozumiane dziedzictwo kulturowe jako spuściznę całej ludzkości. Ponosi odpowiedzialność za jego zachowanie. Gra także rolę kreatora pozytywnych wrażeń publiczności, która powinna czerpać radość z wizyty [HINZ 2015: 19–21]. To przy tym instytucja kultury, a kultura, zdaniem Jerzego Hausnera, ma ogromne znaczenie we współczesnym świecie jako kierunkowskaz wartości i punktów orientacyjnych w niepewnym świecie [BARTOSZ 2015: 78].

TSG wpisują się w powyższe ustalenia w bardzo istotny sposób. Już w 2003 roku UNESCO uznało gry i sporty tradycyjne za część niematerialnego dzie-

dzictwa i symbol kulturowej różnorodności społeczeństw. W 2006 roku ta ważna instytucja kultury, nauki i edukacji zorganizowała międzynarodową konferencję konsultacyjną, na której stworzono platformę współpracy na rzecz ochrony, promocji i rozwoju TSG. W następnych latach podjęto kolejne inicjatywy, m.in. opracowano deklarację werońską (2015) mającą na celu wprowadzanie gier i sportów tradycyjnych do programów zajęć szkolnych czy zwołano kolektywną konsultację UNESCO nt. TSG w Paryżu (2017) poświęconą stopniowemu rozwojowi tej tematyki przez m.in. wypracowanie wzorców polityki narodowej i międzynarodowej w zakresie ich promocji. Duże znaczenie miała także wspomniana już *Encyklopedia sportów świata* autorstwa Lipońskiego⁷. Te działania przyniosły konkretne efekty, nie tylko w postaci stworzenia międzynarodowego ruchu na rzecz promocji TSG, ale też powstania instytucji zajmujących się specjalnie tą tematyką (wybrane opisuję w dalszej części pracy).

Skoro muzeum ma za zadanie m.in. chronić i promować dziedzictwo kulturowe ludzkości, co jest spójne z istotnymi celami takich organizacji międzynarodowych jak UNESCO, a TSG zostały uznane za istotną część tego dziedzictwa, to ich obecność w muzeach, zwłaszcza skansenowskich, nie wymaga moim zdaniem dalszego uzasadnienia. Zobaczmy jednak, w jaki sposób można praktycznie wprowadzać je do oferty tego typu placówek.

TSG jako element współczesnej edukacji muzealnej

Jak już wspomniałem, muzeum to instytucja o dużym znaczeniu, której zadaniem jest m.in. ochrona dziedzictwa kulturowego ludzkości. Nie można przy tym zapominać, że istotną rolę w dzisiejszym muzealnictwie odgrywa też edukacja w zakresie ważnych wartości kultury i natury [KOMOROWSKI 2015].

Jak pisze Karolina Radłowska [2014–2015: 28]: „edukacja muzealna nie do czekała się jak dotąd wyczerpującej definicji”. Zdaniem autorki muzea miewają skutek tego problem ze zrozumieniem swojej roli i zadań w zakresie edukacji. Niemniej wykazują się one w tej kwestii wielobarwnym i złożonym działaniem. Można tu wymienić teoretyczne i praktyczne lekcje muzealne, pokazy i warsztaty etnograficzne (garncarskie, wikliniarskie, plecionkarskie, malarskie, prezentujące prace gospodarcze i inne), organizację imprez plenerowych, spotkania rodzinne i wiele innych [RADŁOWSKA 2014–2015: 27–33].

Szczególną rolę odgrywają tu muzea skansenowskie, gdyż, jak słusznie zauważył Antoni Pelczyk [2014–2015: 23], oferują one dużą przestrzeń na przeżywanie i okazywanie emocji. Można ją chłonąć wszystkimi zmysłami i to właśnie tymi walorami powinno się zachęcać do uczestnictwa w tego typu muzeum. Co istotne, jak wynika z różnych raportów dotyczących m.in. strategii rozwoju muzealnictwa czy działalności muzeów w Polsce, „polskie muzeum ma wzmocnić swój prze-

---

⁷ Informacje na podstawie dokumentów: „Verona Declaration” (2015) i „Concept Note on Traditional Sports and Games, UNESCO” (2017) dostępnych w archiwum autora.

kaz, wzbudzić zainteresowanie, stać się bardziej otwarte, by w efekcie dotrzeć do współczesnego odbiorcy, dzięki czemu wzrośnie frekwencja, a co za tym idzie — zwiększą się przychody i potwierdzi się społeczna przydatność muzeum i uzasadnienie łożenia nań środków finansowych” [PEŁCZYK 2014–2015: 25–26].

Tutaj szerokie pole do popisu mają wszyscy wdrażający TSG. Jak zauważyła Olga Kwiatkowska [2014–2015: 37], elementy interaktywnego ożywiania ekspozycji muzealnej (wśród których autorka wymienia zabawy i gry) były obecne w zasadzie już w pierwszych muzeach typu skansenowskiego. Obecnie jednak, w dobie dynamicznie rozwijającego się muzealnictwa, które potrzebuje skutecznej edukacji interaktywnej, rozwoju swojej oferty i aktywnego włączania publiczności do swoich działań, taka tematyka ma szczególną szansę rozwoju. Na efektywność procesu dydaktycznego duży wpływ mają bowiem m.in. metody aktywizujące, które uważa się za najskuteczniejsze, łączenie teorii z praktyką i odwoływanie się do doświadczeń osób uczestniczących w danych działaniach [RADŁOWSKA 2014–2015: 33–34]. To wszystko znajdziemy w TSG. To tu bowiem następuje aktywizacja osób uczestniczących w zajęciach. Praktyczny udział uczestników jest warunkiem *sine qua non* takich zajęć. Łączenie teorii z praktyką odbywa się tu w taki sposób, że zaczyna się lekcję od teoretycznego wprowadzenia nt. np. historii gier, ich znaczenia dla codziennego i odświętnego życia człowieka, rozwoju i współczesnego funkcjonowania etc., a następnie wszyscy przystępują do gry. Sport bowiem najlepiej poznaje się, aktywnie w nim uczestnicząc. Część praktyczna dominuje więc nad teorią, zwłaszcza w wypadku zajęć z młodszymi dziećmi.

Zdaniem Karoliny Radłowskiej [2014–2015: 34] edukację muzealną należy wyprowadzić z kontekstu pedagogicznego i wypracować dla niej odrębną metodologię w kontekście muzealnym. Uważam, że jej częścią powinno się czynić zabawy i gry, które stanowiły naturalny element życia ludzi w dawniejszych czasach, a dzisiaj, w zmienionych formach, nadal mu towarzyszą. Dzięki temu można utrzymać tak ważną w muzeach autentyczność [RAVN, SCHANZ 2009], co jest istotnym atutem, zwłaszcza muzeów skansenowskich.

TSG jako atrakcja muzealnej turystyki kulturowej

Jednym z prężnie rozwijających się w ostatnich dekadach typów turystyki jest turystyka kulturowa — poznawanie i doświadczanie szeroko rozumianego dziedzictwa kulturowego odwiedzanych przez turystów miejsc. Stanowi ona rodzaj antropologicznego doświadczania „inności”, jest nastawiona na wartości humanistyczne i kulturowe [BUCZKOWSKA 2011: 5].

Zdaniem Piotra Żuchowskiego muzea mogą i powinny aktywnie włączać się w działalność dotyczącą turystyki kulturowej. Dzięki temu tworzą unikatową i perspektywiczną ofertę turystyczną, mającą na celu zainteresowanie społeczeń-

stwa uczestnictwem w kulturze i promocję naszego zróżnicowanego kulturowo i naturalnie kraju. Ma to też istotny wpływ na rozwój gospodarki i osiąganie własnych dochodów, które są bardzo ważne dla istnienia instytucji [ŻUCHOWSKI 2015: 163].

TSG mogą stać się (i często już są) atrakcyjnym elementem tak pojmowanej, kulturowej oferty turystycznej muzeum. Stanowią one na przykład istotne części wydarzeń o charakterze etnokulturowym — świąt, festiwali, fiest czy igrzysk (jak *Highland Games* w Szkocji czy *Aste Nagusia* w Kraju Basków, a coraz częściej także wydarzeń w Polsce). Dają turyście możliwość poznania i doświadczania (czasem nawet w praktyce) tego coraz bardziej ponownie docenianego elementu kultury odwiedzanych społeczności lokalnych. Skoro tego typu turystyka jest coraz popularniejsza na świecie, a liczba turystów kulturowych systematycznie wzrasta, to funkcjonowanie gier i sportów tradycyjnych może w tym kontekście okazać się jednym z jego ważniejszych i najbardziej wartościowych wymiarów, powiązanych przy tym w sposób bezpośredni ze zjawiskiem wspomnianego wyżej dziedzictwa kulturowego ludzkości. To spora szansa dla muzeów.

Instytucje realizujące idee upowszechniania TSG w omawianych wyżej kontekstach. Wybrane przykłady

Działalność placówek muzealnych w Hiszpanii

Na Półwyspie Iberyjskim znajduje się kilka interesujących instytucji, zajmujących się w różny sposób omawianą tu tematyką. Jednym z nich jest powstałe w 2017 roku muzeum gier tradycyjnych *Museo El Fuerte*. Znajduje się ono w miasteczku La Almunia de Doña Godina (blisko Saragossy w Aragonii), a siedzibę znalazło w zabytkowym klasztorze. Wewnątrz obejrzymy imponującą kolekcję artefaktów związanych z grami i sportami tradycyjnymi, którą w większości przekazał muzeum badacz TSG Fernando Maestro. To owoc jego 40-letnich badań i kolekcjonowania sprzętów związanych z tego typu grami. *Museo El Fuerte* to także centrum kulturowe, otwarte na publiczność, dialog międzykulturowy, badania naukowe, ochronę i promocję gier i sportów tradycyjnych jako istotnego dziedzictwa kulturowego (w tym ludycznego) ludzkości. Instytucja stała się jednocześnie siedzibą Europejskiej Federacji Sportów i Gier Tradycyjnych (ETSGA)⁸.

Podobną placówką jest muzeum gry (hiszp. *Museo del Juego*) w aglomeracji madryckiej. Jej celem jest badanie, gromadzenie, konserwowanie i upowszechnianie wszystkich typów gier, zwłaszcza sportowych, tradycyjnych i popularnych.

⁸ www.elfuerte.eu, data dostępu: 4.06.2018.

Muzeum jest też miejscem spotkań i edukacji w zakresie kultury i historii gier regionalnych⁹.

W Walencji znajduje się nawet szkoła gier tradycyjnych (katal. *Escuela Autonómica Juegos Tradicionales de la Comunitat Valenciana*). Promuje ona TSG przez organizację festiwalu sportowych i stałej przestrzeni do gier w danych wsiach i miejscowościach regionu czy też organizowanie kursów dla nauczycieli i animatorów-instruktorów z zakresu tych form kultury fizycznej. Prowadzi oczywiście także badania naukowe nad regionalnym dziedzictwem TSG [GÓMEZ I NAVARRO 2006: 229–230].

Interesujące jest także muzeum gier tradycyjnych Campo (hiszp. *Museo de Juegos Tradicionales de Campo*) w aragońskim mieście Huesca. Zostało ono poświęcone tradycyjnym grom wiejskim tego regionu. W kolekcji ma sprzęt do gier, fotografie i plansze informacyjne. Jest podzielone na kilka kategorii: gry dziecięce, młodych chłopców i dziewcząt, kobiet i mężczyzn. Muzeum organizuje warsztaty, zajęcia edukacyjne i praktyczne¹⁰.

Te instytucje oferują zwiedzającym liczne atrakcje. Nie mają jednak (poza ostatnim) przestrzeni, na której mogą organizować więcej zajęć praktycznych z zakresu TSG. Nie są to bowiem muzea typu skansenowskiego. Inaczej jest w muzeum *Sportimonium* w Belgii i w parku etnograficznym *Legepark* przy Akademii Sportu w duńskim Gerlev.

Belgijskie *Sportimonium* i duński *Legepark* — muzea z parkami gier tradycyjnych

Sportimonium to muzeum sportu powstałe na bazie badań prowadzonych z inicjatywy dr. Rolanda Rensona z Uniwersytetu w Leuven od lat 70. XX wieku — na początku we Flandrii, a następnie w innych regionach Europy. Swoją nazwę wzięło z połączenia słów „sport” i łacińskiego *patrimonium* (pl. dziedzictwo). Obecnie ma swoją siedzibę w belgijskim Hofstade koło Brukseli. Oficjalnie zostało otwarte w 2004 roku [DE BONDT, DE VROEDE, DELHEYE: 6].

Dwa lata później przy omawianym muzeum powstał park gier tradycyjnych. Można w nim zagrać w wiele TSG: zarówno belgijskich (jak gry kręglarskie i rzutne na trawie *beugelen*, *krulbol* czy *trabol*, a także rodzaj bilarda *schuiftafel*, odmianę kręgli *toptafel* czy grę rzutną z wykorzystaniem krążków *tonspel*), jak i pochodzących z wielu innych regionów Europy. Cała działalność *Sportimonium* znalazła się wśród programów i projektów uznanych za najlepiej odzwierciedlające cele wspomnianej już Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 roku [DE VROEDE 2012: 197–200].

⁹ <http://museodeljuego.org/museo-del-juego>, data dostępu: 5.06.2018.

¹⁰ <http://www.patrimonioculturaldearagon.es/museos/museo-de-juegos-tradicionales-campo#inicio>, data dostępu: 6.05.2018.

Sportimonium to oryginalne muzeum zajmujące się całością sportu, ale w wymiarze tradycyjnym, historycznym i regionalnym. Dziedzictwo flandryjskich i europejskich gier tradycyjnych zajmuje centralne miejsce w jego działalności. Niezwykle ważna jest ochrona tego bogactwa przed destrukcyjnymi wpływami globalizacji, komercjalizacji i mediów masowych, których skutkiem jest popularyzacja zestandaryzowanych i najbardziej medialnych sportów (głównie olimpijskich) — ogromnego biznesu, zagrażającego lub wręcz wypierającego tradycyjne, regionalne formy kultury fizycznej [DE VROEDE 2012: 198].

Park gier tradycyjnych *Legepark* w duńskim Gerlev powstał z kolei w 1999 roku przy istniejącej tu od 1938 roku Akademii Sportu (ang. Gerlev Sports Academy, duń. Gerlev Idrætshøjskole). Jego stworzenie związane było z prowadzonymi przez duńskiego badacza Jørna Møllera od lat 80. XX wieku badaniami nad tradycyjnymi grami i sportami Danii w ramach m.in. projektu badawczego pt. „Warsztaty historii sportu” (ang. Workshop of Sports History, duń. Idræthistorisk Værksted). Obok części badawczej celem tego projektu był rozwój problematyki gier i sportów tradycyjnych w Danii i jej promocja przez stworzenie rodzaju „żywego muzeum”, w którym będzie można zagrać w różne gry i zapoznać się ze sportami z terenów duńskich (później także innych europejskich). Ważny był tu bowiem, zdaniem Møllera, aktywny udział w tego typu formach aktywności fizycznej, możliwy dzięki prowadzeniu w tym muzeum tematycznych warsztatów. Oparte są one na zasadzie „learning by doing. Sports and games are made of a very fugitive material — movement — the organization of the body in time and space, according to social rules. The material part, the equipment involved in a number of activities is of minor importance, so the only way to really understand is by doing¹¹” [MØLLER 1996: 2].

Mimo trudności udało się stworzyć omawiany tu park, który stał się regionalną atrakcją. Zajmuje ok. trzech hektarów powierzchni. Jest położony w urokliwym miejscu, z którego rozciąga się widok na duńską wyspę Zelandię. Dzieli się na kilka różniących się od siebie części, m.in. tzw. wiejską, oferującą zwiedzającym stanowiska do wielu rzutnych, tocznych i innych gier pochodzących z terenów europejskich. Można zagrać w ponad sto tradycyjnych gier z wielu regionów Europy.

Przy każdym stanowisku zainstalowano tabliczki z instrukcją zawierającą krótką informację o danej grze i opis jej przebiegu, tak żeby każdy chętny mógł spróbować samodzielnie w nią zagrać oraz poznać zarys historii i pochodzenie wybranej gry. Przez doświadczenie udziału w rozgrywce ta wiedza jest z kolei

¹¹ [...] uczenia się przez działanie. Sporty i gry są stworzone z bardzo ulotnego materiału — ruchu — organizacji ciała w czasie i przestrzeni, odbywanej według zasad społecznych. Część materialna — sprzęt używany w wielu tego typu aktywnościach — ma tu mniejsze znaczenie, więc jedynym sposobem na autentyczne zrozumienie jest czyn (tłum. B.P.).

wcielana w życie. Szkicowe obrazki, ukazujące ruchowy przebieg danej rozgrywki, dodatkowo ułatwiają zrozumienie zasad¹².

Park w Gerlev jest w sezonie letnim otwarty dla wszystkich chętnych. Według szacunkowych danych frekwencja sięga ok. 20 tys. osób rocznie. Najczęstszymi gośćmi *Legeparku* są całe rodziny, które dzięki uczestnictwu w tradycyjnych grach mogą przekazywać ich dziedzictwo kolejnym pokoleniom, a także duńscy i zagraniczni turyści, pracownicy firm i innych instytucji, które przez wspólny udział w aktywnościach z wykorzystaniem tradycyjnych gier mają na celu wypracowanie lepszych relacji zawodowych pracowników (tzw. „playbuilding”), uczniowie szkół i innych instytucji edukacyjnych, w których TSG stanowią część kulturowo-historycznego programu nauczania, instytucje, stowarzyszenia, kluby sportowe oraz osoby starsze i niepełnosprawne, do których te gry mogą być w łatwy sposób dostosowane.

Park ma kilka bardzo istotnych celów. Ważna jest tu możliwość wspólnego udziału w grze, interakcja w grupie, dialog i integracja między uczestnikami. Ma on być także inspiracją do tworzenia podobnych terenów, np. w klubach sportowych, parkach miejskich, przy szkołach. Stanowi też atrakcję turystyczną. Jest dostępny dla wszystkich — swoją aktywność fizyczną mogą tu z powodzeniem realizować także osoby starsze i niepełnosprawne.

Park daje również możliwość poznania i uczestnictwa w TSG uczniom szkół podstawowych, którzy wraz z nauczycielami często odwiedzają to miejsce, a także studentom Akademii Sportu w Gerlev i innym. Dzięki poznawaniu i uczestnictwu w dawnych grach mogą oni dostrzec zjawisko dzisiejszego sportu w perspektywie jego historii i zmienności w czasie.

Zdaniem Henninga Eichberga najważniejszym obecnie celem parku jest „przywroćenie dawnych gier do codziennego życia w Danii i rozwijanie — przez praktykę — nowych wymiarów tego, co te dawne gry mogą dla nas znaczyć w czasach współczesnych”¹³. Wieloletni pracownik *Legeparku* Lars Hazelton uważa z kolei, że jest to „rodzaj komentarza do tego, jak można zorganizować swoje środowisko lokalne, ale też wskazanie, że można robić coś innego — zaadaptować do potrzeb aktywności ruchowej na przykład tereny zielone, parki etc. *Legepark* ma być dobrym wzorcem dla społeczności lokalnych, jak zagospodarować przestrzeń i jak wykorzystać środki finansowe w środowisku lokalnym”¹⁴.

Park gier w Gerlev to atrakcyjne, otwarte dla wszystkich miejsce, w którym przywraca się do życia i wprowadza do różnych inicjatyw praktycznych europejskie gry i sporty tradycyjne. Poniżej opisuję kilka wybranych gier i sportów, pochodzących z różnych regionów Europy, w które można zagrać w tym parku:

¹² Na podstawie obserwacji własnych, poczynionych podczas badań terenowych w duńskim Gerlev (27.11.–1.12.2012).

¹³ Informacja własna: wywiad z Henningiem Eichbergiem (10.10.2014).

¹⁴ Informacja własna: rozmowa z Larsem Hazeltonem (28.11.2012).

- **shuiftafel (table shuffleboard)**

gra dla dwóch do sześciu osób pochodząca z Holandii (*sjoelbak*). Można grać jeden na jednego lub podzielić się na dwie drużyny. Jest to gra typu bilaradowego. Służy do niej kij i dyski, które należy umiejętnie wbijać za pomocą uderzenia kijem. Gra się na prostokątnym, płaskim stole, który na bokach ma dwa zagłębienia („rowki”). W środkowej części stołu ulokowany jest natomiast rodzaj metalowego półokręgu (w kształcie podkowy), przez który musi przelecieć dysk. Za nim, w tylnej części stołu, znajdują się trzy kołeczki, tworzące razem figurę trójkąta. Dwa z nich położone są obok siebie, nieco bliżej (patrząc od strony grającego zawodnika), a trzeci na samym końcu stołu.

Zadaniem gracza jest uderzanie za pomocą kija kolejnych, płaskich dysków w taki sposób, żeby te przeleciały najpierw przez wspomniany wyżej półokrąg, a następnie znalazły się jak najbliżej kołeczka znajdującego się na końcu pola gry;

- **balders bål (ogień wikingów)**

zabawa przeznaczona dla większej liczby uczestników. Może w niej wziąć udział od sześciu do nawet trzydziestu osób. Do jej przeprowadzenia potrzebujemy tylko liny, którą układa się w taki sposób, żeby utworzyła okrąg. Wokół niego ustawiają się gracze, chwytając się za ręce, i tworzą w ten sposób drugi okrąg wokół liny. Określa się go w Danii jako ogień wikingów lub głowa trolla (*trolldhovede* — inna nazwa gry). Zadaniem każdego z graczy jest wepchnąć inną osobę do środka. Kto się tam znajdzie, odpada. Krąg się zacieśnia i zabawa toczy się dalej, aż pozostanie jedna, zwycięska osoba;

- **tyren i det røde hav (byk w Morzu Czerwonym)**

ciekawa zabawa ruchowa, którą można zaobserwować zarówno w Danii, jak i w innych regionach Europy i świata. W Polsce opisał ją wspomniany już Eugeniusz Piasecki pod nazwą „Byk w zagrodzie” [1916]. Może w niej wziąć udział dowolna liczba uczestników w zależności od długości liny, która stanowi jedyny rekwizyt potrzebny do przeprowadzenia gry. Gracze tworzą rodzaj okręgu, trzymając linę przed sobą na wysokości bioder. Osoba odgrywająca byka wchodzi w środek okręgu. Jej zadaniem jest złapanie któregokolwiek z ustawionych na obwodzie uczestników przez dotknięcie jakiegokolwiek części jego ciała;

- **la rana (frog in the hole, toad in the hole, żaba)**

wymagająca sporej precyzji gra zręcznościowo-rzutna pochodząca z Hiszpanii. Może w niej wziąć udział dowolna liczba graczy w zależności od liczby żetonów stosowanych w tej grze. Każdy uczestnik ma dwanaście takich żetonów, którymi stara się trafić (za pomocą rzutu) w różnie punktowane otwory, wydrążone w blacie stołu służącego do gry. Największą liczbę punktów można uzyskać za trafienie w otwór gębowy znajdującej się w centralnym punkcie tego stołu figurki żaby. Osoba, która zdobędzie najmniejszą liczbę punktów, powinna pocałować żabę, która może dzięki temu symbolicznie przemienić się w księcia bądź księżniczkę [MØLLER 2000: 19];

- **bird of passage (ptak wędrowny)**

gra zręcznościowa, wymagająca od uczestników dużej precyzji. Wykorzystuje się w niej figurę drewnianego ptaka z ostro zakończonym dziobem. Zwisa on na linie przytwierdzonej do poziomej belki. Naprzeciwko, na pionowej belce umieszczony jest cel, zwany okiem byka. Zadaniem gracza jest uchwycenie ptaka, rozbijanie go na linie i trafienie jego dziobem w cel. Im bliżej oka byka uda się trafić, tym więcej zdobywa się punktów. Dla bezpieczeństwa zaleca się, by dzieci brały w niej udział pod opieką dorosłych.

Inne przykłady to m.in. flandryjskie *gaaibol*, *beugelen* czy *krulbol*, szkocki rzut palem (*tossing the caber*) oraz znane w wielu kulturach świata pod różnymi postaciami zabawy i gry typu rzut podkową, chodzenie na szczydłach, przeciąganie liny, różne rodzaje kręgli (ryc. 1), ciuciubabka etc.¹⁵ Wszystkie (i wiele więcej) zostało opracowanych do szerokiego użytku edukacyjnego [BRONIKOWSKA, LAURENT 2018].

Ryc. 1. Kręgle stołowe, 1. połowa XX w.; zbiory Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, fot. Mariola Józwickowska

FIG. 1. Table skittles, 1st half of the 20th c.; collection of the Museum of the First Piasts at Lednica, photo by Mariola Józwickowska

¹⁵ Informacja własna, na podstawie pobytu w parku gier w Gerlev (27.11–1.12.2012).

Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Skansenowskie muzeum z potencjałem rozwoju TSG jako istotnego elementu dziedzictwa kulturowego

Przyjrzałem się pokrótce kilku instytucjom muzealnym (i innym) z Hiszpanii, Belgii i Danii, w których TSG są głównym punktem oferty. Na przykładzie Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy ukazuje teraz, że choć nie jest to muzeum sportu, to i tu tradycyjne zabawy, gry i sporty mogą stanowić (i już stanowią) ważny i ciekawy element oferty muzealnej. Realizowane jest to przez różne formy działalności muzealnej.

Podstawą są lekcje muzealne, prowadzone w tym zakresie zwłaszcza w jednym z oddziałów muzeum — Wielkopolskim Parku Etnograficznym w Dziekanowicach (dalej też WPE). Jak już wspominałem, edukacja muzealna jest jednym z istotnych trendów współczesnego i przyszłego muzealnictwa. W muzeach typu skansenowskiego lekcje muzealne mogą przybierać szczególną postać — praktycznej edukacji przez działanie. Przykładem jest prowadzona przeze mnie na terenie WPE lekcja pt. „Sporty, gry i zabawy tradycyjne — teoria i praktyka”. Jest ona skierowana do najmłodszych zwiedzających — dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym (1–6 klasa szkoły podstawowej). Trwa ok. 60 minut i rozpoczyna się krótkim wprowadzeniem. Pokazuję dzieciom, jak się dawniej bawiono. Mogą zobaczyć i wziąć do ręki dawne piłki-szmacianki, wypchane wewnątrz gałgankami, drewniane klocki, którymi za chwilę będą grały, oraz kilka innych materiałów i sprzętów do różnych gier. Następnie przechodzimy do właściwej części praktycznej. Najpierw dzielę dzieci na grupy, tłumaczę zasady każdej gry i krótko ją omawiam — nazwę, pochodzenie, znaczenie, przebieg rozgrywki etc. Większość czasu dzieci po prostu grają w takie gry, jak:

- kubb — zajmująca gra rzutna rodem ze Szwecji. Polega na strącaniu klocków za pomocą płaskiego rzutu drewnianą pałeczką bądź materiałowym woreczkiem z grochem. Do dzisiaj bawi i uczy nie tylko w swojej ojczyźnie;
- krokiet — to nie krykiet. To dawna gra dworska, polegająca na przebijaniu kul za pomocą kijów przez żelazne bramki. Wymaga precyzji, potrafi naprawdę wciągnąć.

Dzieci chodzą także na szczudłach. To ciekawa forma ruchu, wymagająca dobrej koordynacji. Mniejsi uczestnicy mogą pochodzić na tzw. kopytkach, czyli dwóch małych walcowatych pniach powiązanych ze sobą sznurkami. Dziecko stawia stopy na pieńkach, chwytając za sznurki i stara się iść. To dobre wprowadzenie do szczudeł.

Gramy też w rzutki — podobne do szkockiego *quoits* — polegające na rzucaniu sznurowymi lub gumowymi kólkami na drewniane kołki z zaznaczoną na nich liczbą punktów do zdobycia (od 5 do 25).

Czasem dzieci mają także okazję zagrać w pierścieniówkę. To podobna do siatkówki polska gra tradycyjna, polegająca na przrzucaniu piłki przez trzy otwory

w siatce. Grę zaczyna się serwem ponad siatką (jak w siatkówce), ale później drużyna przeciwna łapie piłkę. Jej zadaniem jest teraz podać ją oburącz do kolegi/koleżanki z drużyny bądź przerzucić przez jeden z otworów w siatce. Jeśli piłka spadnie na ziemię w obrębie pola gry po stronie przeciwnika, to drużyna rzucająca otrzymuje punkt. Jeśli trafi w siatkę, nad lub pod nią bądź poza pole gry — punkt mają przeciwnicy. Gra się zazwyczaj do dwóch wygranych setów do piętnastu punktów każdy. Pierścieniówkę wymyślił w latach 30. XX wieku polski nauczyciel wychowania fizycznego Włodzimierz Robakowski [1936]. Gra została zapomniana po II wojnie światowej, ale zrewitalizowano ją w XXI wieku dzięki staraniom Wojciecha Lipońskiego, a także Małgorzaty i Michała Bronikowskich. Nie jest jeszcze popularna, ale była wielokrotnie prezentowana w Polsce i za granicą, szczególnie podczas Świątowych i Europejskich Igrzysk Sportu dla Wszystkich TAFISA, trafiając nawet do programu zajęć uniwersytetu w Pusan w Korei Płd. i do parku gier świata w Kanadzie. Dzięki swojemu dynamicznemu przebiegowi i ciekawej rozgrywce ma szansę dalej się rozwijać.

Niedawno do oferty muzeum została także wprowadzona kolejna polska zabawa — kapela (ryc. 2). To dawna zabawa ruchowa kociewskich pasterzy [LIPONSKI 2008: 118]. Gracze mają w rękach kule i ustawiają się na obwodzie koła. Jedna osoba jest w środku, ma na głowie czapkę lub kapelusz i staje przy „kapliczce” — małej budowli z kilku ułożonych jeden na drugim kamieni. Zadaniem osoby z kulą jest takie jej kulnięcie bądź rzut, żeby strącić kamienie. Następnie biegnie ona po kulę i wraca jak najszybciej tą samą drogą na swoje miejsce. Zadaniem osoby na środku (kapelmistrza) jest z kolei szybkie odbudowanie kapliczki. Następnie rzuca czapką, którą ma na głowie, w osobę biegnącą po kulę. Jeśli zdąży i trafi, to następuje zmiana kapelmistrza. Jeśli nie, wówczas kolejna osoba z obwodu koła wykonuje rzut i cała zabawa się powtarza.

W ofercie mamy także inne gry. Lekcja kończy się podsumowaniem i podziękowaniem za wspólną zabawę. Choć w sposób naturalny występuje tu rywalizacja, udział w grach jest dużo ważniejszy niż zwycięstwo.

Inną sposobnością włączania zabaw, gier i sportów tradycyjnych do działalności współczesnych muzeów są imprezy plenerowe. Podczas nich muzea skansenowskie ożywają i są szczególnie atrakcyjne dla zwiedzających w każdym wieku.

Jedną z imprez w Wielkopolskim Parku Etnograficznym w Dziekanowicach jest organizowany od 13 lat Dzień Dziecka. Jest on, rzecz jasna, adresowany głównie do dzieci. Każdy chętny może jednak wziąć udział w różnych atrakcjach, wśród których nie brakuje zabaw, gier i sportów. Podczas ostatniej edycji Dnia Dziecka (2018 r.), dzieci miały okazję zagrać w kilka opisanych już wyżej gier, takich jak pierścieniówka, kubb, kapela czy krokiet, a także pochodzić na szczydach, małych kopytkach, pograć w rzutki etc.

Stworzyliśmy także możliwość wzięcia udziału w warsztatach rękodzielniczych, takich jak:

- tworzenie piłek-szmacianek. Dawniej piłki, którymi dzieci bawiły się na wsi, wyglądały inaczej niż dziś. Z pomocą pracownika muzeum dzieci miały spo-

Ryc. 2. Kapela: impreza Ogród Gier i Zabaw, Wielkopolski Park Etnograficzny w Dziekanowicach, 2018; fot. Bartosz Prabucki

FIG. 2. Kapela game. The Garden of Games and Plays event, the Wielkopolska Ethnographic Park in Dziekanowice, 2018; photo by Bartosz Prabucki

sobność wykonania tradycyjnej piłki-szmacianki, wypchanej wewnątrz gałgankami;

- piłki-jojo. Jakiś czas temu Polskę opanowała moda na plastikowe jojo. Sprzedawano je niemal wszędzie. Dawniej wyglądało ono jednak inaczej. W WPE można było zrobić piłkę-jojo wypchaną wewnątrz trocinami;
- lalki ze słomy. W dniu swojego święta dzieci mogły także wykonać urokliwą zabawkę;
- papierowe ozdoby. Innym materiałem, z którego można stworzyć ciekawe rzeczy jest papier. Dzieci mogły spróbować zrobić z niego ozdobę.

Podczas Dnia Dziecka 2018 wystąpił ponadto Teatr Fredry z Gniezna z przedstawieniem dla dzieci pt. „Wróżka z krainy bajek-dyrzymałek”.

Inne imprezy plenerowe w Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, podczas których zabawy, gry i sporty stanowią jedną z atrakcji, to m.in. Majówka nad Lednicą czy Ogrody Matki Boskiej Zielnej. W 2017 roku każdy chętny mógł zagrać podczas nich w krokieta — wspomnianą już grę dworską, w którą dawniej grały arystokratki w falbaniastych sukniach na krynolinie. W parku francuskim za dworem ze Studzieńca (stanowiącym część ekspozycji muzealnej Wielkopolskiego Parku Etnograficznego), a więc w swoim naturalnym otoczeniu, stanowił

on efektywny element oferty tych imprez. Cieszył się sporym zainteresowaniem, zarówno dzieci, jak i dorosłych. Zabawy i gry były także obecne podczas tegorocznych (2018) warsztatów pt. Przyrodnicy i archeolodzy na wyspie Mieszka i Dobrawy oraz imprezy plenerowej Noc Kupały, organizowanych w innych częściach Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy — Ostrowie Lednickim i tzw. Małym Skansenie.

Ważnym miejscem organizowania TSG są także imprezy plenerowe, które są poświęcone wyłącznie zabawom, grom i sportom tradycyjnym. Takim wydarzeniem w Wielkopolskim Parku Etnograficznym w Dziekanowicach była nowa impreza plenerowa pt. Ogród Gier i Zabaw (29 lipca 2018 roku). Był to niewielki festiwal zabaw, gier i sportów z całego świata dla wszystkich chętnych, ale szczególnie adresowany do dzieci i nawiązujący do świata zabaw i gier, ukazanego przez niderlandzkiego malarza Pietera Bruegla Starszego na obrazie *Zabawy dziecięce* (1560).

Uwzględnione zostały gry polskie oraz kilka wybranych z przywołanego obrazu, przeniesionych we współczesne realia — gry z wykorzystaniem kul, szczudła, przeciąganie liny i inne. Rozstawione były stanowiska do poszczególnych zabaw i gier, a każdy chętny mógł wziąć udział w ich dowolnej liczbie. Dzieciom rozdano karty ze zdjęciami gier i ich opisami. Po przejściu wszystkich gier i zaznaczeniu tego na kartach dzieci otrzymywały pamiątkowe dyplomy imienne i drobne upominki muzealne.

Zwiedzający bardzo dobrze się bawili, poznając przy tym gry i dowiadując się, że są one z jednej strony bardzo różnorodne, z drugiej jednak uniwersalne — dotyczą wszystkich kultur świata i całej historii ludzkości, zawsze bawiły i uczyły, a według badań naukowych to właśnie aktywny udział w takich formach spędzania czasu wolnego dostarcza zarówno dzieciom, jak i dorosłym wielkiej przyjemności, poczucia szczęścia i satysfakcji. Jednocześnie tradycyjne gry i sporty zostały ukazane odbiorcom jako istotne elementy materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego ludzkości. Tego typu formy aktywności świetnie bowiem obrazują kulturowy i edukacyjny wymiar sportu (ryc. 3).

Z innych form działalności muzealnej w przyszłości można organizować także cykliczne warsztaty, podobne do tych, które przeprowadzono podczas omówionego wyżej Dnia Dziecka 2018. Warsztat to ciekawa, praktyczna forma, stanowiąca istotny element interaktywnej edukacji muzealnej.

Ważne jest też tworzenie kolekcji zabytkowych sprzętów do gier i innych elementów związanych z TSG oraz organizowanie wystaw stałych i czasowych poświęconych tej tematyce, a także wykładów, konferencji, prezentacji, różnego typu zajęć skierowanych przede wszystkim do dzieci, ale też np. do dorosłych, rodzin z dziećmi, osób starszych czy niepełnosprawnych etc. Dzięki temu muzeum może powrócić do swoich klasycznych funkcji — bycia miejscem dialogu i refleksji nad kulturą (w tym przypadku kulturą fizyczną), a jednocześnie miejscem dobrze rozumianej i aktywnej rekreacji i spędzania wolnego czasu. Przede

Ryc. 3. Zabawa dla całych rodzin: impreza Ogród Gier i Zabaw, Wielkopolski Park Etnograficzny w Dziekanowicach, 2018; fot. Bartosz Prabucki

FIG. 3. A game for all the family: The Garden of Games and Plays event, the Wielkopolska Ethnographic Park in Dziekanowice, 2018; photo by Bartosz Prabucki

wszystkim stawiałbym tu na zajęcia praktyczne, gdyż, jak już wspomniałem, sport najlepiej poznaje się przez aktywny w nim udział. Ta tematyka rozwija się po nownie na całym świecie, uzyskując wsparcie ważnych instytucji międzynarodowych, takich jak wymienione wyżej UNESCO, ETSGA, TAFISA, World Ethnosport i inne. Muzeum może się włączyć w ten międzynarodowy nurt, służąc jednocześnie swoim odbiorcom.

Zakończenie

Zabawy, gry i sporty tradycyjne to złożone i ciekawe zagadnienie. Stanowią one uznaną przez istotne instytucje międzynarodowe część dziedzictwa kulturowego ludzkości. Jednocześnie niosą ze sobą wiele wartości zdrowotnych, społeczno-kulturowych, turystyczno-rekreacyjnych, duchowych i innych.

TSG mogą stanowić (i już to czynią) ważki i wartościowy element oferty placówek muzealnych, zwłaszcza typu skansenowskiego. Dzięki ich włączaniu w takie inicjatywy jak: lekcje muzealne, imprezy plenerowe, warsztaty, prezentacje praktyczne, a nawet wydarzenia naukowe (konferencje, wykłady, sympozja), oraz przez tworzenie kolekcji związanych z nimi artefaktów, wystawy stałe i czasowe

etc., ta tematyka może się rozwijać z korzyścią dla wszystkich stron — świata TSG, muzealnictwa, dziedzictwa kulturowego, muzealników, a zwłaszcza tych, dla których (i na których) muzea się otwierają — zwiedzających.

Bibliografia

- BARTOSZ A.
2015 Szukając sensu w sprawozdawczych tabelkach [w:] I Kongres Muzealników Polskich, red. M. Wysocki i in., Warszawa, s. 73–81.
- BLANCHARD K.
1995 *The Anthropology of Sport. An introduction*, Connecticut–London.
- BRONIKOWSKA M.
2008 *Od sobótki do piłki nożnej polskiej: polskie tradycyjne zabawy i gry w koncepcji wychowania fizycznego Eugeniusza Piaseckiego*, Poznań.
- BRONIKOWSKA M.
2013 *Słowiańskie tradycje ludowych form kultury fizycznej na przykładzie wybranych narodów*, Poznań.
- BRONIKOWSKA M., BRONIKOWSKI M., GLAPA A., PRABUCKI B.
2015 Can traditional games be an option in increasing the physical activity of women following mastectomy? „*Biomedical Human Kinetics*”, vol. 7, no. 1, s. 87–94.
- BRONIKOWSKA M., BRONIKOWSKI M., SCHOTT N.
2011 You think you are too old to play? Playing games and aging, „*Human Movement*”, 12 (1), s. 25–31.
- BRONIKOWSKA M., LAURENT J.F.
2015 *Recall: Games of the Past: Sports for Today*, Poznań.
- BRONIKOWSKA M., LAURENT J.F.
2018 *Zabawy i gry różnych kultur*, Poznań.
- BRONIKOWSKA M., PLUTA B., DOBRZYŃSKA-WOŹNIEWICZ M.
2017 Presentation of Folk Games from the Wielkopolska Region [w:] *European Folk Games*, M. Kowalewski, J. Kalecińska, Toruń, s. 57–74.
- BUCZKOWSKA K.
2011 *Cultural tourism — heritage, arts and creativity*, Poznań.
- CAILLOIS R.
1997 *Gry i ludzie*, przekł. A. Tatarkiewicz, M. Żurowska, Warszawa.
- CASTELLS M.
2009 *Siła tożsamości*, przekł. S. Szymański, Warszawa.
- DE BONDT W., DE VROEDE E., DELHEYE P.
b.r.w. The long run-up [w:] *Sportimonium. More than just a Museum about Sport*, ed. by W. De Bondt, E. De Vroede, P. Delheye, Hofstade–Zemst, s. 2–6.

- DE VROEDE E.
2012 A programme of cultivating Ludodiversity: safeguarding traditional games in Flanders — Ludodiversity in Flanders and elsewhere, Hofstade–Zemst.
- GÓMEZ I NAVARRO A.
2006 Los juegos y deportes tradicionales en Valencia [w:] Games and Society in Europe, ed. by P. Lavega, València–Barcelona, s. 219–231.
- GOMME A.B.
1894 The Traditional Games of England, Scotland and Ireland, vol. 1, vol. 2, London.
- GWÓZDŹ A.
2003 Media i sport. Wprowadzenie [w:] Media, eros, przemoc. Sport w czasach popkultury, red. A. Gwóźdź, Kraków, s. 7–20.
- HINZ H.M.
Mission, Ethics, Values: The Value-Creation Role of Museums [w:] I Kongres Muzealników Polskich, red. M. Wysocki i in., Warszawa, s. 19–24.
- HUIZINGA J.
2007 Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury, przekł. M. Kurecka, W. Wirpsza, Warszawa.
- JAOUEN G.
2009 The institutional environment of adult traditional games and social health [w:] Juegos tradicionales y salud social, ed. G. Jaouen, P. Lavega, C. de la Villa, Aranda de Duero, s. 38–46.
- KANTOR R.
2013 Zabawa w dobie społeczeństwa konsumpcyjnego, Kraków.
- KOMOROWSKI B.
2015 List do Organizatorów i uczestników I Kongresu Muzealników Polskich [w:] I Kongres Muzealników Polskich, red. M. Wysocki i in., Warszawa, s. 13.
- KWIATKOWSKA O.
2014–2015 Między interaktywnością a intermedialnością. Edukacja w muzeach na wolnym powietrzu [w:] Interaktywna edukacja na wolnym powietrzu, red. S. Klein-Wrońska, M. Kroh, T. Sadkowski, „Biuletyn Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu w Polsce”, nr 15, s. 35–51.
- LAVEGA P.
2009 Contribution of the traditional games and sports to a systematic conception of health [w:] Juegos tradicionales y salud social, ed. G. Jaouen, P. Lavega, C. de la Villa, Aranda de Duero, s. 73–83.
- LIPÓŃSKI W.
2001 Encyklopedia sportów świata, Poznań.
- LIPÓŃSKI W.
2003 World Sports Encyclopedia, Poznań.
- LIPÓŃSKI W.
2004 Rochwist i palant, Poznań.

- LIPÓŃSKI W.
2008 Encyklopedia sportów świata, t. 6 i 11, Poznań.
- LIPÓŃSKI W.
2012 Historia sportu, Warszawa.
- MØLLER J.
1996 Traditional games — Presentation of a Danish Project. Idrættforsk/ Idrættshistorisk Værksted, Gerlev.
- MØLLER J.
2000 Europlay, Idrættshistorisk Værksted, Gerlev.
- NIEZABITOWSKI M.
2015 Czy muzeum potrzebuje nowej definicji? [w:] I Kongres Muzealników Polskich, red. M. Wysocki i in., Warszawa, s. 35–46.
- PELCZYK A.
2014–2015 Edukacja muzealna w świetle oficjalnych raportów. Nowa jakość czy panaceum na ukrycie muzealnych bolączek? [w:] Interaktywna edukacja na wolnym powietrzu, red. S. Klein-Wrońska, M. Kroh, T. Sadkowski, „Biuletyn Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu w Polsce”, nr 15, s. 19–26.
- PIASECKI E.
1916 Zabawy i gry ruchowe dzieci i młodzieży — ze źródeł dziejowych i ludoznawczych, przeważnie rodzimych i z tradycji ustnej, Kijów.
- PIASECKI E.
1919 Tradycyjne zabawy i gry ruchowe, Warszawa.
- PRABUCKI B.
2012a Sport jako element tożsamości etnicznej. Antropologiczna analiza na przykładzie Szkotów, „Etnografia Polska”, vol. 56, s. 121–142.
- PRABUCKI B.
2012b Traditional sports as an attractive form of physical recreation and cultural tourism [w:] Teoria i metodyka rekreacji ruchowej w świetle aktualnych badań (Theory and methodology of physical recreation in the light of current research), red. W. Siwiński, B. Pluta, Poznań, s. 191–208.
- PRABUCKI B.
2014 Basque festival Aste Nagusia as an interesting example of cultural and sport tourism attraction [w:] New Trends in Tourism Research. A Polish perspective, ed. by F. Dias, S. Oliveira, J. Kosmaczewska, Â. Pereira, Leiria, s. 80–98.
- PURCHLA J.
2015 Muzea a zarządzanie dziedzictwem [w:] I Kongres Muzealników Polskich, red. M. Wysocki i in., Warszawa, s. 137–146.
- RADŁOWSKA K.
2014–2015 Między atrakcyjnością a skutecznością. Rola interaktywnej edukacji w muzeach na wolnym powietrzu [w:] Interaktywna edukacja na wolnym powietrzu, red. S. Klein-Wrońska, M. Kroh, T. Sadkowski „Biu-

- letyn Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu w Polsce”, nr 15, s. 27–34.
- RAVN T.B., SCHANZ E.A.
2009 Authenticity and Relevance. Report from the 24th Conference in the Association of European Open Air Museums, Den Gamle By, Aarhus.
- ROBAKOWSKI W.
1936 Pierścieniówka gra sportowa dla młodzieży i starszych, Łódź.
- STRUTT J.
1810 The Sports and Pastimes of the People of England, 2nd edition, London.
- ŚWIĘCH J.
2015 Muzealium — między kryzysem a potrzebą autentyzmu. Odkrywanie kontekstu [w:] I Kongres Muzealników Polskich, red. M. Wysocki i in., Warszawa, s. 65–72.
- WYRWA A.M.
2009 Lednicka *Custodia Memoriae*. 40-lecie Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. *Introductio* [w:] *Custodia Memoriae*. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. XL lat istnienia (1969–2009), red. A.M. Wyrwa, Lednica, s. 21–37.
- ŻUCHOWSKI P.
2015 Nowoczesne muzea szansą rozwoju regionalnego i lokalnego [w:] I Kongres Muzealników Polskich, red. M. Wysocki i in., Warszawa, s. 161–163.

Traditional plays, games and sports. Their potential and the possibilities of using them in museum activities.

S u m m a r y

This paper deals with the subject of traditional sports and games (in international literature also called TSG) and the possibility of using them in the contemporary museums' activities.

The author starts with a short description of the significance of sports, games and plays in the history of mankind and the difference between ritual plays and spontaneous games of the past and the contemporary, professional sport — typical for modern times and associated with globalization. Then attention is paid to the particular form of sport — traditional sports and games (TSG) — and their meaning as a cultural reaction to the global threats of homogenization, also visible in modern sport. He also explains why we should protect and promote these sports and games.

In the main part of this paper the author aims at indicating the potential and the examples of practical use of TSG in the museum context — as an important part of the intangible cultural heritage, museum education and museum cultural tourism. Then, he describes the selected examples of museums and other institutions in which TSG are used in the described contexts. Finally he focuses on the particular institution — the Museum of the First Piasts at Lednica in Poland, describing the selected examples of putting traditional sports and games in practice there and treating them as an important part of this Museum's offer.

Zobaczyć niewidzialne. Program dla osób z dysfunkcją wzroku realizowany na Ostrowie Lednickim

ABSTRAKT: Artykuł dotyczy problemów z odbiorem kultury u osób z dysfunkcjami wzroku. Autorka zwraca uwagę na potrzebę zastanowienia się, co można zrobić, aby bardziej zrozumieć potrzeby tych osób w placówkach takich jak muzea.

SŁOWA KLUCZE: edukacja, integracja, dysfunkcje wzroku

ABSTRACT: The article describes the problems which visually impaired people experience when they wish to participate in culture. The author points out that it is necessary to consider the needs of these people in the context of museums.

KEY WORDS: education, integration, visual impairment

Jak wyglądałby mój świat, gdybym stracił lub straciła wzrok? Czy też może raczej jak odczuwałbym/odczuwałabym rzeczywistość wokół mnie? Żyjemy w okresie przyspieszonego procesu starzenia się ludności Polski w wyniku zmian w procesach ruchu naturalnego, wydłużenia przeciętnego dalszego trwania życia [DZIĘGIELEWSKA, DZIĘGIELEWSKI 2016: 103]. Dlaczego to tak istotny fakt? Otóż postępujące starzenie się sprzyja występowaniu dolegliwości, w tym tych związanych ze wzrokiem. Wiele chorób tego narządu może prowadzić do całkowitej ślepoty, która w efekcie często powoduje wykluczenie z życia zawodowego, kulturowego i społecznego. Jak donosi Światowa Organizacja Zdrowia (WHO), choroby narządu wzroku występują u 285 milionów osób na całym świecie, z czego 39 milionów osób jest niewidome, a 246 milionów osób cierpi na upośledzenie widzenia. Jak nietrudno się domyślić, problem ten narasta wraz z wiekiem. W Polsce wśród pięciu milionów osób z orzeczoną niepełnosprawnością upośledzenie wzroku oraz ślepotą dotyczą co czwartego Polaka — jest to niemal półtora miliona osób [DZIĘGIELEWSKA, DZIĘGIELEWSKI 2016: 103]. Wracając do początkowego pytania: większość z nas, osób nieborykających się z dysfunkcją wzroku, nie zastanawia się nad tym, jak wyglądałoby nasze życie w przypadku uszkodzenia wzroku. Uznajemy, że nie ma powodu, by wyobrażać sobie taką sytuację.

Na przestrzeni życia każdego człowieka pojawiają się momenty mniejszych lub większych możliwości czy też ograniczeń fizycznych. To, co w danym okresie naszego życia jest dla nas łatwo dostępne i oczywiste z punktu widzenia sprawnego

użytkownika, za kilka lat może być barierą nie do pokonania. Pomijając dysfunkcje złożone, dysfunkcje z powodu nieszczęśliwych wypadków, jest wiele ograniczeń i zjawisk pogłębiania się niepełnosprawności wraz z wiekiem [GARBAT 2015: 158].

Dlatego warto zaprosić czytelników niniejszego artykułu do eksperymentu myślowego, który, mam nadzieję, skłoni do pewnej refleksji. Poniżej znajduje się krótki opis obiektu. Należy przeczytać go w skupieniu lub, o ile to możliwe, poprosić, by ktoś przeczytał opis na głos. Następnie po zamknięciu oczu należy spróbować wyobrazić sobie wszystko, co jest w owym opisie zawarte. W pierwszej chwili nie wydaje się to trudne. Dla chętnych istnieje trudniejszy wariant, w którym można spróbować narysować swoje wyobrażenie opisywanego obrazu.

Włodzimierz Pawlak, *Dwadzieścia jeden kościołów*, 1988, wymiary: 135 cm wysokości × 190 cm szerokości. Technika: olej na płótnie. Praca w kolekcji Zachęty — Narodowej Galerii Sztuki. Obraz przedstawia dwadzieścia jeden tytułowych kościołów na czerwonym tle. Wymalowane są w czterech poziomych rzędach i zajmują całą powierzchnię płótna: w pierwszym rzędzie pięć kościołów, w drugim i trzecim po siedem, w czwartym trzy. Wszystkie kościoły są podobnej wielkości, mają białe ściany i czarne dachy. Dwa z przedstawionych kościołów wychodzą poza ramy płótna. Obok trzech kościołów w czwartym rzędzie pusta przestrzeń zamalowana białą farbą. Kościoły tworzą niespotykany zbiór różnych typów architektonicznych, wziętych z różnych miast i miasteczek. Namalowane obok siebie tworzą fikcyjne miasto, składające się z samych świątyń. Znajdziemy tu między innymi małą kaplicę z okrągłą wieżą, kościół jednonawowy ze smukłą dzwonnica, świątynie o szerokiej dwuwieżowej fasadzie. Kościoły Pawlaka różnią się formą korpusu głównego i zwieńczeniem wież. Kształt tych ostatnich jest cebulasty, spiczasty, czasem krągły, zbliżony do formy półkuli. Przedstawione budynki są pozbawione symboli religijnych, ale mimo to od razu rozpoznajemy ich funkcje. Czy są to świątynie katolickie, protestanckie czy prawosławne? Trudno określić. Na pewno pozostajemy w kręgu chrześcijańskim. Wśród dwudziestu jeden kościołów Pawlaka nie ma synagogi ani świątyni muzułmańskiej. Wygląd kościołów jest uproszczony (sprowadzone zostały one do najprostszych figur geometrycznych). Działa jak znak na plakacie. Budynki nie mają okien, drzwi i żadnych dekoracji. Czy jest to wybór formalny? Czy kryje się za nim ocena funkcjonowania polskich kościołów? Nie można do nich wejść, są niedostępne, odgradzone od rzeczywistości? Kiedy raz do nich wejdziemy, nie będziemy mogli już wyjść? Tworzą zamknięty świat? Pawlak w czasie pracy wielokrotnie przestawiał obraz do góry nogami, pozwalając farbie spływać w różnych kierunkach. Dachy kościołów i czerwone tło malował, kiedy obraz stał na sztaludze oparty o dolną krawędź. Partie białe powstawały, gdy obraz ustawiony był do góry nogami. Świadczą o tym zacieki z farby wykraczające poza kontury wyznaczone przez graficzny rysunek. Bielone ściany kościołów malowane są szczególnie zamazyście, tak że możemy prześledzić ślad pędzla. Zacieki i kapniecia lejącej się farby, świadomie pozostawione przez artystę na płótnie, nadają kompozycji malarski

charakter, uwytatniają właściwości farby, jej gęstość i sposób rozprowadzania, ruch pędzla, tempo, nacisk na płótno. Biała farba na obrazie Pawłaka przybiera fakturę i przypomina wapno, którym bieli się ściany prowincjonalnych kościołów¹.

Po odczytaniu lub wysłuchaniu warto skonfrontować swoje wyobrażenie z rzeczywistością. Dlatego zamieszczam reprodukcję obrazu (ryc. 1).

RYC.1. Włodzimierz Pawlak, *Dwadzieścia jeden kościołów*, 1988; zacheta.art.pl/pl/kolekcja/katalog/pawlak-wlodzimierz-dwadzieścia-jeden-kosciolow-twenty-one-church [10.05.2018]

FIG. 1. Włodzimierz Pawlak, *Dwadzieścia jeden kościołów*, 1988; zacheta.art.pl/pl/kolekcja/katalog/pawlak-wlodzimierz-dwadzieścia-jeden-kosciolow-twenty-one-church [10.05.2018]

Jakie pojawiły się wrażenia? Czy wyobraźnia wykreowała dokładnie taki obraz?

Kolor, kształt, światło, organizacja przestrzeni — każdy z tych elementów to jedna z podstawowych konstryktant zjawiska/institucji muzeum. Każdy z tych elementów poznaje się przede wszystkim wzrokowo, to najważniejszy i najszybszy sposób zdobycia informacji, które pozwolą stać się od razu widzom gotowym

¹ Z audiodeskrypcją można zapoznać się na stronie Zachęty — Narodowej Galerii Sztuki, dostęp on-line: <https://zacheta.art.pl/pl/kolekcja/katalog/pawlak-wlodzimierz-dwadzieścia-jeden-kosciolow-twenty-one-church> (data wejścia: 10.05.2018 r.).

mierzyć się estetycznie z bogactwem treści i formy zgromadzonej w przestrzeni sztuki [WIĘCKOWSKI 2013: 73].

Co jednak z osobami, które nie posługują się wzrokiem wcale lub tylko w niewielkim zakresie? Wiele problemów, z jakimi borykają się osoby niewidome czy słabowidzące jest dla nas niezrozumiałych. Warto jednak zadać sobie pytanie, co należy zrobić, by osoby z dysfunkcją wzroku znalazły się wśród pełno(s)prawnych odbiorców kultury? Można powiedzieć, że jest wiele klasyfikacji wymiarów uczestnictwa w kulturze, które pozwalają formułować zainteresowanie człowieka, wzbogacając zarówno jego doświadczenie poznawcze, jak i uczuciowo-estetyczne. Dla osób z różnymi dysfunkcjami udział w kulturze ma szczególny charakter ze względu na fakt, że bardzo często zawiera silny element rewalidacyjny. Dlatego też niezmiernie istotne jest, aby osoby słabowidzące i niewidzące miały możliwość bycia aktywnymi odbiorcami kultury.

Obserwujemy, że na przestrzeni ostatnich lat powoli przybywa w Polsce inicjatyw, które czynią kulturę dostępną dla wszystkich. Likwidacja barier (przede wszystkim) architektonicznych, wprowadzanie rozwiązań uwzględniających potrzeby i możliwości osób z niepełnosprawnością sensoryczną ułatwiają dostęp do kultury osobom z niepełnosprawnością ruchową, a także głuchym, słabosłyszącym, niewidomym i słabowidzącym. W środowisku polskich muzealników myślenie o osobach z niepełnosprawnością wzroku nie jest zjawiskiem nowym. Pierwsza konferencja dotycząca tej sprawy odbyła się w 1983 roku. W wystąpieniu otwierającym to wydarzenie wskazano, że przed rokiem 1983 blisko trzydzieści polskich muzeów podjęło próby przygotowania swej oferty widzom niewidomym i słabowidzącym [WIĘCKOWSKI 2013: 73]. Można więc wysunąć wniosek, że już wtedy niektóre placówki widziały konieczność dostosowywania muzeów do potrzeb tej specyficznej grupy odbiorców.

Jednak pomimo wspomnianej konferencji (jak i wielu innych) do tej pory nie wypracowano w Polsce zasad powszechnie obowiązujących i dotyczących tworzenia ekspozycji dostępnych. Nie ma np. gotowych rozwiązań i podpowiedzi dotyczących takich aspektów jak rozmieszczanie eksponatów tak, aby żaden z nich nie został pominięty przez osobę z niepełnosprawnością wzroku. Znane są natomiast pewne ułatwienia polegające np. na układaniu eksponatów na planie nieskomplikowanych figur geometrycznych np. kwadratu. Wtedy można doprowadzić osobę do pierwszego eksponatu, znajdującego się w rogu kwadratu, i poinformować ją, że w linii prostej, czyli na boku kwadratu, znajdują się kolejne cztery eksponaty. Następnie po obejrzeniu czwartego obiektu należy skrócić w lewo lub prawo i wówczas odnajdzie się kolejne cztery i tak dalej. Z kolei w sytuacji, kiedy osoba niewidoma zwiedza muzeum z przewodnikiem aranżacje tego typu nie mają już większego znaczenia [MIZERA I IN. 2007].

Istotne jest jednak, aby pamiętać, że taki odbiorca potrzebuje również dostępu do informacji odnoszących się do: innych udogodnień (jeżeli takowe

występują), oferty edukacyjnej, godzin otwarcia, cen, tego czy w instytucji jest punkt informacyjny, czy można na miejscu zamówić przewodnika etc. Dla osób z dysfunkcją wzroku niezmiernie istotne jest, czy budynki posiadają odpowiednie oznakowania i nie chodzi tu o samą salę wystawową, ale i o inne miejsca użyteczności publicznej jak toalety czy punkty gastronomiczne. Udostępnianie przestrzeni muzealnych nie powinno więc ograniczać się tylko do dostosowania ekspozycji. Przygotowując ofertę dla tej grupy, powinno się brać pod uwagę cały schemat „drogi do muzeum” [WIĘCKOWSKI 2013], bowiem to właśnie brak informacji w pozostałych przestrzeniach (poza wystawą) stanowi najważniejszą barierę, z jaką mierzą się na co dzień osoby z dysfunkcją wzroku. Należy sobie uzmysłowić, że to nie indywidualne ograniczenia, ale zewnętrzne bariery utrudniające uczestniczenie w życiu czynią człowieka niepełnosprawnym [KONWENCJA 2006].

Warto jednak pamiętać, że to udostępnienie wystaw jest najważniejszym aspektem prac podejmowanych przez muzea na rzecz osób posiadających różnego typu dysfunkcje. Chociaż w wielu muzeach nadal nie wolno dotykać eksponatów (zakaz mający oczywiście swoją rację bytu), powoli można zaobserwować wprowadzenie pewnych alternatywnych rozwiązań stosowanych coraz śmielej przez instytucje. Poznanie przez dotyk jest naturalną formą zbierania informacji o świecie i to nie tylko przez osoby słabowidzące czy niewidzące, ale i przez wszystkich tych, którzy widzą normalnie. Dlatego też poznanie różnego typu dzieł przez dotyk może być realizowane wielorakimi sposobami — poza dotykaniem oryginalnego eksponatu (ryc. 2) powstało już wiele innych udogodnień jak: tyflografiki, trójwymiarowe makiety, powiększone reprodukcje czy mapy. W wielu instytucjach pod obiektami pojawiają się podpisy i opisy w brajlu. Na wystawach coraz częściej pojawiają się audiodeskrypcje i przewodniki audio. Poza tym coraz więcej ośrodków oferuje osobom z dysfunkcją wzroku możliwość zwiedzania ze specjalnie przygotowanym do tego zadania pracownikiem. Opis słowny odgrywa ważną rolę w kierowaniu eksploracją dotykową. Wyglądu przedmiotu nie można poznać tylko przez dotknięcie. Widzący przewodnik powinien objaśnić występujący kontrast między wrażeniem dotykowym a doznaniem wzrokowym, przechodząc od ogółu do szczegółu [MIZERA I IN. 2007]. Nie da się ukryć, że to właśnie dobrze przygotowani przewodnicy lub edukatorzy są w stanie zrekomensować brak udogodnień, sprawiając, że wizyta w instytucji kultury zostanie zapamiętana jako wyjątkowy czas. Chcemy, aby każdy opuszczający Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy miał właśnie takie poczucie, dlatego też dla osób borykających się z dysfunkcjami wzroku przygotowaliśmy specjalny program edukacyjny.

RYC. 2. Zdjęcie przedstawia dzieci w czasie zajęć edukacyjnych. Na co dzień nie ma możliwości dotykania pozostałości palatium, jednak grupy z dysfunkcją wzroku są wpuszczane do ruin pałacu i kaplicy, gdzie dotykiem poznają wysokość ścian. Możliwość dotknięcia oryginału stanowi ogromne przeżycie; fot. ze zbiorów MPPL

FIG. 2. The picture depicts children during educational activities. It is not possible to touch the relics of the palatium on a day-to-day basis; however, the groups of visually impaired people are allowed inside the ruins of the palace and a chapel, where they can learn about the height of the walls through touch. The possibility to touch the original artifact is a great experience; photo from the collection of the MFPL

Niewidzialna wyspa — program edukacyjny przeznaczony dla osób z dysfunkcją wzroku

Jednym z najważniejszych celów, do których dążymy, jest uczynienie muzeum miejscem dostępnym dla jak najszerszego grona odbiorców. Dział Edukacji Muzealnej Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, od lat działając w oparciu o hasło *Muzeum jest dla wszystkich*, przygotował specjalny program edukacyjny dla osób z dysfunkcją wzroku. Program ten w naszym zamyśle ma być odpowiedzią na niezaspokojone dotychczas potrzeby tej grupy odbiorczej. Ma charakter integracyjny, a u jego podstawy leży przekonanie, że zbiory muzealne powinny być dostępne dla każdego. Początkowo program składał się z dwóch zajęć pt. „Tajemnice wyspy — początki chrześcijaństwa w świetle znalezisk na Ostrowie Lednickim” oraz „Pałac i kaplica na Ostrowie Lednickim”. W trakcie sezonu edukatorzy podjęli decyzję o przygotowaniu kolejnych lekcji i włączeniu ich do programu, tak zatem powstały zajęcia pt. „Poznaj życie naszych średniowiecznych przod-

ków” i „Ostrów Lednicki, czyli wyspa władców — co o ich życiu mówią zabytki sprzed lat”. Dodatkowo, aby zwiększyć zasięg informacji dotyczącej realizowanych działań oraz aby wskazać osobom niewidomym, że jesteśmy jednostką otwartą, zaprojektowaliśmy i wydaliśmy ulotkę reklamową skierowaną bezpośrednio do osób słabowidzących i niewidzących. Ulotka została przygotowana w alfabecie Braille’a, natomiast zwykły tekst został wydrukowany dużą czcionką.

Sens zajęć

Swoimi działaniami pragniemy zainteresować uczestników historią oraz zaprzeczyć błędnemu (choć niestety częstemu) przekonaniu, że zwiedzanie nie jest przeznaczone dla osób niewidomych i słabowidzących. Wierzymy, że w bezpiecznej przestrzeni odkrywanie przeszłości niezależnie od możliwości widzenia można rozwijać z pominięciem problemu niepełnosprawności. Osoby biorące udział w zajęciach odkrywają — samodzielnie bądź w parach — sprzęty, narzędzia i materiały sprzed wieków. Znaczna część spotkań poświęcona jest pracy nad poznawaniem przeszłości przy użyciu dotyku. Przy każdym zajęciu pierwszą pomocą, z jakiej korzystają nasi odbiorcy, są tyflografiki, które pozwalają przybliżyć osobom niewidomym i słabowidzącym otaczającą ich rzeczywistość. Makieta oraz kopie najistotniejszych zabytków muzeum w sposób wręcz „magiczny” otwierają przed uczestnikami świat z epoki średniowiecza.

Cel zajęć

Naszym celem jest przede wszystkim zapoznanie uczestników z historią i spuścizną Ostrowa Lednickiego. Staramy się uzmysłowić odbiorcom, że przez aktywne uczestnictwo mogą zarówno nabyć, jak i uzupełnić wiedzę historyczną. Pośrednim, choć nie mniej ważnym celem jest obcowanie ze sztuką i rozwój własnych zainteresowań uczestników.

Sposób pracy

Program edukacyjny składa się z czterech tematów. Każdy z nich porusza odmienne zagadnienia. W czasie każdego zajęcia wykorzystywane są specjalnie przygotowane pomoce dydaktyczne: tyflografiki, kopie, makiety i rekonstrukcja średniowiecznej zagrody. Zajęcia trwają półtorej godziny, a rozpoczynają się wprowadzeniem do zagadnień związanych z Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

Wyrównywanie szans

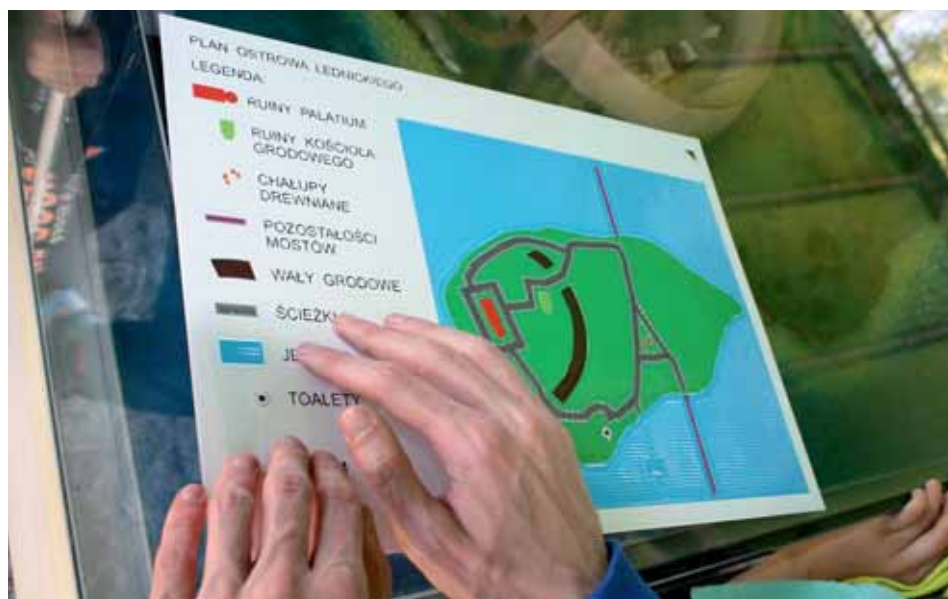
Dzięki systematycznie nabywanym pomocom edukacyjnym i przygotowaniu merytorycznemu naszych pracowników świat Ostrowa Lednickiego stał się czytelny również dla osób niewidomych i słabowidzących. Z nieukrywaną radością obserwujemy powolne zwiększanie się zainteresowania naszą placówką wśród tej grupy odbiorców. Zdajemy sobie sprawę, że gdyby nie tyflografiki, kopie i przygotowanie zagrody rekonstrukcyjnej, zwiedzanie Ostrowa Lednickiego przez

osoby z dysfunkcją wzroku byłoby praktycznie niemożliwe. Od samego początku dodatkowym celem było przeciwdziałanie marginalizacji osób z niepełnosprawnościami. Jest to szczególnie ważne we wczesnej edukacji, czyli w okresie, który najbardziej wpływa na dalszą ścieżkę kształcenia. To właśnie na tym etapie wskazane jest przede wszystkim podejmowanie inicjatyw sprzyjających rozbudzeniu i rozwijaniu zarówno potrzeb edukacyjnych dzieci, jak i ich zainteresowań.

Opis zajęć edukacyjnych

Tajemnice wyspy — początki chrześcijaństwa w świetle znalezisk na Ostrowie Lednickim

Pojawienie się i rozwój chrześcijaństwa na ziemiach polskich dokumentują nie tyle źródła pisane, bo takowe w państwie Mieszka I i Bolesława Chrobrego praktycznie nie powstawały lub nie przetrwały do naszych czasów, ile zabytki materialne. W czasie zwiedzania wyspy, w czym pomagają różne tyflografiki (ryc. 3), odbiorcy poznają odnalezione na Ostrowie Lednickim cenne obiekty, zaświadcza-
jące o zamieszkaniu wyspy przez chrześcijan. Uczestnicy w czasie zajęć biorą do

RYC. 3. Zdjęcie przedstawia tyflografikę Ostrowa Lednickiego. Ta pomoc dydaktyczna przygotowana została specjalnie na potrzeby osób niewidomych i słabowidzących. Wykorzystywana jest w czasie zajęć edukacyjnych; fot. ze zbiorów MPPL

FIG. 3. The picture depicts the typhlographics of Ostrów Lednicki. This teaching aid has been especially prepared to meet the needs of the blind and poorly-sighted people. It is used during educational activities; photo from the collection of the Museum of the First Piasts at Lednica (MFPL)

ręki kopie tych bezcennych zabytków oraz otrzymują informacje, do czego służyły: stauroteka, grzebień liturgiczny, kaptorgi czy woskowe dyptyki ze stylusami.

Pałac i kaplica na Ostrowie Lednickim

Przy ruinach lednickiego palatium uczestnicy dowiadują się, jakie funkcje mogły pełnić poszczególne jego części. Korzystając z makiety pałacu, poznają również, jak wyglądała msza święta w czasach Mieszka I, jaką funkcję pełniły baseny chrzcielne i czym była w średniowieczu empora władcy. Wchodzą do kaplicy przypałacowej (standardowa oferta edukacyjna muzeum nie dopuszcza takiej możliwości), następnie sensorycznie poznają autentyczne dziesiętowieczne relikty, dodatkowo zaś zostają im przedstawione kopie wybranych zabytków. Wykorzystywana w czasie lekcji kopia jednego z basenów odkrytych w kaplicy baptyzmalnej świetnie sprawdza się również podczas zajęć z osobami bez dysfunkcji wzroku — pozwala bowiem w pełni uświadomić sobie, w jaki sposób prezentowały się tajemnicze zagłębienia odkryte w kaplicy przypałacowej. Dzięki temu elementowi łatwiej tłumaczyć i opowiadać, jak mógł przebiegać obrzęd chrzcielny w średniowiecznej Polsce. Głównie w programie omawianych zajęć wykorzystujemy makietę kaplicy i pałacu, przez co odbiorcy mogą wyobrazić sobie stan obecny ruin oraz to, jak obiekt mógł wyglądać w okresie świetności (ryc. 4).

RYC. 4. Zdjęcie zrobione w czasie zajęć edukacyjnych. Dzieci dotykają makiety palatium; fot. ze zbiorów MPPL

FIG. 4. Picture taken during educational activities. Children are touching the maquette of the palatium; photo from the collection of the MFPL

Poznaj życie naszych średniowiecznych przodków

Zajęcia, podczas których uczestnicy poznają przedmioty codziennego użytku wykorzystywane przez naszych przodków, a także dowiadują się, jakie funkcje pełniły i z jakich materiałów były wytwarzane. Dodatkowo oferujemy niecodzienną okazję zapoznania się z różnymi typami budownictwa średniowiecznego dzięki zwiedzaniu edukacyjnej rekonstrukcji zagrody znajdującej się na Ostrowie Lednickim. Uczestnicy zajęć palpacyjnie badają kopie zabytków (ryc. 5). Chętni mogą również przymierzyć stroje wykonane na wzór średniowiecznej odzieży. Ponadto wszyscy poznają różne typy naczyń ceramicznych, wykonanych na podstawie autentycznych znalezisk z Ostrowa Lednickiego. W czasie zajęć uczestnicy zostają wprowadzeni do chałup, dzięki czemu mogą samodzielnie zapoznać się z średniowieczną przestrzenią mieszkalną, rozstawieniem sprzętów oraz elementami wyposażenia (ryc. 6). Ze względów bezpieczeństwa do pomieszczeń wprowadzane są po dwie osoby z opiekunami.

Ryc. 5. Uczestnik lekcji dotyka kopii pojemnika rogowego. Zdjęcie zrobione w czasie zajęć edukacyjnych; fot. ze zbiorów MPPL

FIG. 5. The lesson's participant is touching a replica of an antler container. A picture taken during educational activities; photo from the collection of the MFPL

RYC. 6. Miejsce na zajęcia obrazujące życie codzienne zainicjowane przez edukatorów w zagrodzie edukacyjnej; fot. ze zbiorów MPPL

FIG. 6. Spot for activities which illustrate everyday life, initiated by educators in the education homestead; photo from the collection of the MFPL

Ostrów Lednicki, czyli wyspa władców — co o ich życiu mówią zabytki sprzed lat

W trakcie zajęć uczestnicy zapoznają się z przygotowanymi w wielu egzemplarzach kopiami zabytków lednickich. Edukatorzy namawiają odbiorców, aby sami zadawali pytania dotyczące poznawanych podczas zajęć przedmiotów i wspólnie poszukiwali na te pytania odpowiedzi. Dzięki elementom uzbrojenia przedstawiona zostaje historia walk, jakie toczyli nasi piastowscy przodkowie w obronie wyspy. Z kolei obcując z biżuterią (ryc. 7), uczestnicy poznają zagadnienia związane ze strojami, ozdobami i etykietą dworską.

Dostrzeżyliśmy, że sporym zainteresowaniem cieszą się ustawione w kilku miejscach wyspy władców rzeźby wykonane z metalu przez Juliana Bossa Gośławskiego. Dlatego też w opowieść o życiu przed tysiącem lat na Ostrowie Lednickim wplątamy krótkie informacje dotyczące tego zmarłego przed kilku laty twórcy osobiście związanego z Lednicą.

Projekt programu edukacyjnego *Zobaczyć niewidzialne* powstał z potrzeby serca i z poczucia odpowiedzialności społecznej. We współczesnym świecie nastawionym na pogoń za pieniądzem i sławą, ukierunkowanym na konsumpcję istnieją grupy osób, które niestety są pomijane czy wręcz niezauważane zarówno w życiu społecznym, jak i kulturalnym. Tak jednak być nie powinno! Dlatego należy mieć nadzieję, że w niedługim czasie wszystkie instytucje kultury będą w pełni dostępne dla osób z różnego typu niepełnosprawnościami. Powinno tak

Ryc. 7. Grupa dotyka kopii srebrnego naszyjnika z kaptorgami i krzyżową zawieszka z Dziekanowic. Zdjęcie wykonane w czasie zajęć edukacyjnych; fot. ze zbiorów MPPL

FIG. 7. A group is touching a replica of a silver necklace with kaptorgas and a cross-shaped pendant from Dziekanowice. A picture taken during educational activities; photo from the collection of the MFPL

być nie tylko przez fakt, że na instytucje kultury taki obowiązek nakładają różne ustawy i konwencje, ale głównie dlatego, że „muzeum służy społeczeństwu, a nie samemu sobie” [LOKALNE MUZEUM 2013: 10]. Stąd też to w dużej mierze na nas, pracownikach instytucji muzealnych, spoczywa odpowiedzialność za to, abyśmy również my nie przyczyniali się do ekskluzji osób z niepełnosprawnościami.

Bibliografia

DZIĘGIELEWSKA M., DZIĘGIELEWSKI K.

2016 Choroby oczu ludzi starszych a ich jakość życia [w:] Niepełnosprawność. Poznać, przeżyć, zrozumieć, red. M. Halicka, J. Halicki, K. Czykiera, Białystok, s. 103–116.

GARBAT M.

2015 Historia niepełnosprawności. Geneza i rozwój rehabilitacji, pomocy technicznych oraz wsparcia osób z niepełnosprawnościami, Gdynia.

KONWENCJA

2006 Konwencja Praw Osób Niepełnosprawnych, A/RES/61/106, 13.12.2006, www.unic.un.org.pl/dokumenty/Konwencja_Praw_Osob_Niepelnosprawnych.pdf [13.05.2018].

LOKALNE MUZEUM

2013 Lokalne Muzeum w globalnym świecie. Poradnik praktyczny, red. E. Ślusarczyk, Kraków.

MIZERA L., PAPLIŃSKA M., WALKIEWICZ-KRUTAK M., RADZKA A., SZCZĘCH K.

2007 Galeria przez dotyk, pakiet edukacyjny projektu Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli, Stalowa Wola.

OSOBA

2007 Osoba z niepełnosprawnością w systemie rehabilitacji, edukacji i wsparcia społecznego, red. C. Kosakowski, A. Krause, A. Żyta, Olsztyn.

WIĘCKOWSKI R.

2013 Zobaczyć muzeum [w:] ABC Gość niepełnosprawny w muzeum, cz. 2, NI-MOZ, s. 73–86.

To see the invisible. A programme for visually impaired
people conducted at Ostrów Lednicki

S u m m a r y

In the first part, the article aims at encouraging general reflection on what the world would look like if people could not see. It further points out that people with different types of visual impairments need to participate in cultural life. It shows changes in museums which are opening to the blind and the dim-sighted, who are (sometimes) new target participants in various kinds of cultural events. The further part of the article is the description of the programme entitled “To see the invisible”, undertaken in the Museum of the First Piasts at Lednica.

Materiały i analizy
Materials and analyses

Materiały z epoki kamienia z Ostrowa Lednickiego i jego najbliższej okolicy

ABSTRAKT: W artykule zaprezentowano rezultaty analizy 329 artefaktów krzemien-nych, trzech narzędzi kamiennych i dziewięciu fragmentów ceramiki neolitycznej, pozyskanych w trakcie ponad 60 lat badań na Ostrowie Lednickim i cmentarzysku w Dziekanowicach. Wyspa na jeziorze Lednica była penetrowana już w późnym paleo-licie przez społeczności świderskie. Nieco bogatszy zbiór artefaktów wiąże się z mezo-litycznym etapem zasiedlenia wyspy. Obszar ten był również przedmiotem zaintereso-wania społeczności wczesnowstęgowych oraz kultury pucharów lejkowatych.

SŁOWA KLUCZOWE: schyłkowy paleolit, mezolit, neolit, Ostrów Lednicki, Dziekanowice

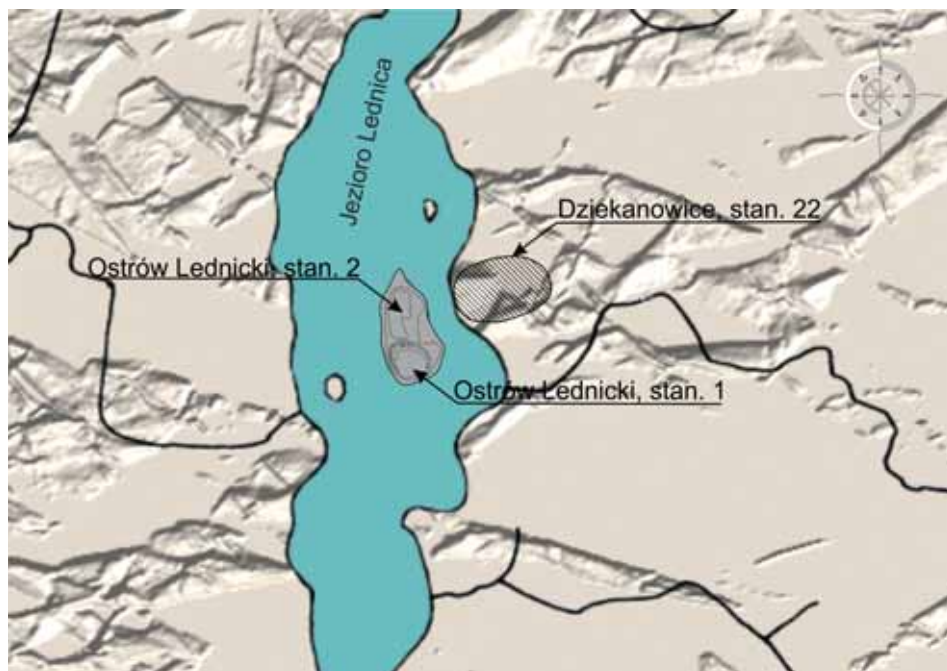
ABSTRACT: The article describes the results of the analysis of 329 flint artifacts, three stone tools and nine pieces of Neolithic pottery, which were obtained in the course of over 60 years of research in Ostrów Lednicki and on burial ground in Dziekanowice. The island on Lednica Lake was already penetrated in the Late Paleolithic by Swiderian communities. A slightly richer collection of artifacts comes from the Mesolithic of the island's settlement. Early Band Pottery communities and Funnel Beaker culture were also involved in this area.

KEY WORDS: Late Paleolithic, Mesolithic, Neolithic, Ostrów Lednicki, Dziekanowice

Wieloaspektowe badania Ostrowa Lednickiego trwają już od ponad 150 lat [FOGEL 1991: 11–34; GÓRECKI 2009: 93 n.]. Pierwszy szczegółowy opis wyspy zawarł w swoich *Wspomnieniach Wielkopolski* hrabia Edward Raczyński. Jednak dopiero po 1856 roku, kiedy to Ostrów zakupił hrabia Albin Węsierski, nastąpiła wzmożona działalność badawcza. Od tego czasu (do dzisiaj) prace koncentrują się na istniejących tu ruinach palatium z czasów Mieszka I, Bolesława Chrobrego i Mieszka II (2. połowa X–1. połowa XI w.) oraz funkcjonującej wówczas infrastruktury (mosty wraz z przyczółkami i przyległymi osadami na obu brzegach jeziora, umocnienia brzegu, wał grodowy, domostwa, sieć drożna). W trakcie prac wykopaliskowych, prowadzonych (w szczególności) od tzw. badań milenijnych, zaczęto zwracać również uwagę na występowanie w poszczególnych warstwach kulturowych (obok znacznej ilości ceramiki i tzw. zabytków wydzielonych z okresu wczesnego średniowiecza) nielicznych narzędzi krzemiennych, fragmentów ceramiki, monet oraz biżuterii datowanych na czasy pradziejowe. Przedmioty te

stanowiły więc jedynie „domieszki” wśród młodszych artefaktów odkrywanych w warstwach wczesnośredniowiecznych. Wyjątkiem była niewielkiej miąższości (ok. 20 cm) warstwa X — pradziejowa, zarejestrowana w bezpośrednim sąsiedztwie lednickiego palatium (przy południowej ścianie pałacu i w jego wnętrzu). Składała się ona z żółtego i szarego piasku zalegającego na gliniastym calcu. W trakcie eksploracji tej warstwy zarejestrowano przemieszany pradziejowy materiał zabytkowy — fragmenty ceramiki wiązane z kulturą pucharów lejkowatych, kulturą wstęgową, pomorską lub przeworską oraz neolityczny toporek kamienny [ŁASTOWIECKI 2009: 3].

Łącznie analizą objęto 329 artefaktów krzemiennych, trzy narzędzia kamienne i dziewięć fragmentów ceramiki neolitycznej, pozyskanych w trakcie ponad 60 lat badań na Ostrowie Lednickim i cmentarzysku w Dziekanowicach (ryc. 1). Wszystkie prezentowane w niniejszym opracowaniu materiały zostały odkryte na złożu wtórnym, we wczesnośredniowiecznych warstwach bądź obiektach oraz we wspomnianej wcześniej warstwie pradziejowej, oznaczonej jako warstwa X. W istotny sposób ogranicza to możliwości interpretacyjne i pozwala jedynie na klasyfikację chronologiczną i taksonomiczną w odniesieniu do artefaktów o charakterystycznych cechach technologicznych i typologicznych.

Ryc. 1. Lokalizacja stanowisk w Dziekanowicach i na Ostrowie Lednickim; oprac. Arkadiusz Tabaka
 FIG. 1. The location of archaeological sites in Dziekanowice and at Ostrów Lednicki; elaborated by Arkadiusz Tabaka

Materiały krzemienne analizowano w oparciu o schemat klasyfikacji dynamicznej autorstwa R. Schilda, M. Marczak i H. Królik [1975], z późniejszymi modyfikacjami dla artefaktów neolitycznych i wczesnobrązowych wprowadzonymi przez L. Domańską i J. Kabacińskiego [2000]. Opisu zabytków kamiennych dokonano na podstawie wzoru autorstwa A. Kulczyckiej-Leciejewiczowej i in. [1996].

W charakterystyce technologii i ornamentyki ceramiki kultury późnej ceramiki wstęgowej posługiwano się schematem autorstwa L. Czerniaka [1980]. Materiały kultury pucharów lejkowatych analizowano w zakresie technologii na podstawie wytycznych autorstwa L. Czerniaka i A. Koško [1981], a ornamentyki, wykorzystując schemat autorstwa A. Koško [1981].

Materiały

Schyłkowy paleolit

Ze schyłkowopaleolitycznym etapem penetracji Ostrowa Lednickiego i jego najbliższej okolicy powiązano cztery artefakty krzemienne, tj. fragment masywnego drapacza (ryc. 4.1; zestawienie rycin za katalogiem), liściak trzoneczkowaty (ryc. 4.2), fragment trzonka liściaka i tylczaka (ryc. 3.1). W przypadku ostatniego z wymienionych artefaktów nie można jednak wykluczyć jego mezolitycznej chronologii. Biorąc pod uwagę obecność grocików trzoneczkowatych, analizowany zbiór można z dużym prawdopodobieństwem wiązać z wytwórczością krzemieniarską społeczności kultury świderskiej [SCHILD 1975]. Tylczaki, choć stanowią ostrza charakterystyczne głównie dla zespołów Federmesser, występują również w inwentarzach kultury świderskiej [por. KABACIŃSKI, BOBROWSKI, SOBKOVIK-TABAKA 2009]. Z najbliższej okolicy Ostrowa Lednickiego znanych jest kilka schyłkowopaleolitycznych stanowisk, z których pochodzą liściaki trzoneczkowate, m.in. z Gniezna, Jankowa Dolnego, Michalczy i Witkowa [SOBKOWIAK-TABAKA 2011].

Mezolit

Ostrów Lednicki i jego okolice były również penetrowane przez holocenijskich łowców-zbieraczy. Analiza technologiczna i typologiczna pozwoliła na wydzielenie czternastu mezolitycznych artefaktów krzemienianych. W zdecydowanej większości były to rdzenie, często mikrolityczne, silnie wyeksploatowane (ryc. 2.1–3, 8.1–3, 9.1). Wystąpiły również pojedyncze narzędzia w postaci smukłego tylczaka (ryc. 3.2) oraz skrobaczy (ryc. 9.2–3).

Z najbliższej okolicy Ostrowa Lednickiego znane jest tylko jedno stanowisko mezolityczne z Pierzysk [MASOJC 2010], a z dalszej odległości — z Biskupic i Bogucina [KOBUSIEWICZ 1970].

Neolit

Z okresem neolitu w sposób jednoznaczny powiązać możemy trzy artefakty kamienne — dwie siekierki (ryc. 6.1–2) i toporek (ryc. 6.3) — oraz kilka fragmentów ceramiki. W przypadku ceramiki pięć fragmentów należy łączyć z pobytom na Ostrowie Lednickim społeczności późnej ceramiki wstęgowej (ryc. 7.1–3) a cztery ze społecznościami kultury pucharów lejkowatych (ryc. 7.4–5).

Najstarsze ślady penetracji omawianego terenu w neolicie związane są z tzw. społecznościami wstęgowymi, a dokładniej z kulturą ceramiki wstęgowej. Manifestują się obecnością kilku toporów, wykonanych z różnych surowców skalnych [JÓRDECZKA, SOBKOWIAK-TABAKA, MROZEK-WYSOCKA 2008]. Jednak trwałe zasiedlenie okolic Ostrowa Lednickiego wiąże się dopiero z osadnictwem społeczności kultury pucharów lejkowatych, na co wskazują dość liczne stanowiska tej kultury, zlokalizowane głównie w pobliżu południowego cypla jeziora Lednica [KURNATOWSKA, KURNATOWSKI 1991], oraz kilka zabytków kamiennych [JÓRDECZKA, SOBKOWIAK-TABAKA, MROZEK-WYSOCKA 2008]. Na tym większą uwagę zasługuje kilka fragmentów ceramiki kultury późnej ceramiki wstęgowej, odkrytych na stanowisku 1 na Ostrowie Lednickim.

Neolit–wczesny brąz

Osiem artefaktów wykonanych za pomocą techniki łuszczeniowej, głównie łuszczni (dwa okazy, por. ryc. 5.2) i odłupków, powiązано ogólnie z neolitem–wczesną epoką brązu. Znaczna unifikacja technologiczna krzemieniarstwa niżowych społeczności neolitycznych i wczesnobrązowych, obserwowana w wielu inwentarzach [por. np. DOMAŃSKA, KABACIŃSKI 2000], nie pozwala na bliższą klasyfikację kulturową wspomnianych artefaktów.

Epoka kamienia

Brak charakterystycznych cech technologicznych i typologicznych oraz niejednoznaczny kontekst występowania (złoże wtórne) uniemożliwił jednoznaczną klasyfikację taksonomiczną zdecydowanej większości materiałów krzemiennych, pozyskanych ze stanowisk nr 1 i 2 na Ostrowie Lednickim oraz na cmentarzysku w Dziekanowicach. W zbiorze tym wystąpiły zarówno rdzenie (ryc. 4.4, 5.1, 10.1–2), jak i narzędzia (ryc. 3.3–5, 5.3–5, 10.3, 11.1–3) oraz debitaż (odłupki, wióry, łuski, okruchy).

Nie tylko charakter zabytków, ale i kontekst ich zalegania pozwalają jedynie na charakterystykę cech technologiczno-typologicznych i surowcowych oraz ustalenie (w odniesieniu do części zbioru) pozycji chronologicznej analizowanych materiałów. Mimo wspomnianych ograniczeń stwierdzić możemy, że obszar Ostrowa Lednickiego i jego najbliższego otoczenia był penetrowany/zamieszkiwany? przez społeczności epoki kamienia, począwszy od łowców-zbieraczy kultury świderskiej, przez grupy mezolityczne po neolityczne, związane z kulturą późnej ceramiki wstęgowej i przedstawicieli kultury pucharów lejkowatych.

Literatura

- CZERNIAK L.
1980 Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach, Poznań.
- CZERNIAK L., KOŚKO A.
1981 Zagadnienie efektywności poznawczej analizy chronologicznej ceramiki na podstawie cech technologicznych, AP, t. XXV, z. 2, s. 247–281.
- DOMAŃSKA L., KABACIŃSKI J.
2000 Krzemieniarstwo społeczności późnoneolitycznych [w:] Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego, red. A. Kośko, t. III: Kujawy, cz. 4: Osadnictwo kultur późnoneolitycznych oraz interstadium epok neolitu i brązu: 3900–1400/1300 przed Chr., Poznań, s. 379–392.
- FOGEL J.
1991 Pompeja polska. Z dziejów archeologii wielkopolskiej XIX wieku: działalność Albina hr. Węgierskiego i Zbigniewa hr. Węsierskiego-Kwileckiego, Poznań.
- GÓRECKI J.
2001 Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej, BSL, t. VII, Poznań.
- GÓRECKI J.
2009 Archeologiczne badania Ostrowa Lednickiego i jego zaplecza w perspektywie 40-lecia Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy [w:] *Custodia Memoriae*. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. XL lat istnienia (1969–2009), BSL, t. XIV, seria A, t. 1, red. A.M. Wyrwa, Lednica, s. 93–110.
- JÓRDECZKA M., SOBKOWIAK-TABAKA I., MROZEK-WYSOCKA M.
2008 Makrolityczne zabytki kamienne i krzemienne z okolic Sławna i Lednicy, SL, t. IX, s. 183–219.
- KABACIŃSKI J., BOBROWSKI P., SOBKOWIAK-TABAKA I.
2009 Cichmiana, stanowisko 2 (AUT 441) [w:] Ratownicze badania archeologiczne Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Oddział w Poznaniu, t. I: Późny paleolit i mezolit basenu środkowej Warty, red. J. Kabaciński, I. Sobkowiak-Tabaka, Poznań, s. 111–378.
- KOBUSIEWICZ M.
1970 Mezolit w środkowozachodniej Wielkopolsce, ŚW, t. 31, s. 1–101.
- KOŚKO A.
1981 Udział południowo-wschodnioeuropejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych, Poznań.
- KULCZYCKA-LECIEJEWICZOWA A., MAJEROWICZ A., PRINKE A., SKOCZYŁAS A., WOJCIECHOWSKI W.
1996 Opis zabytków kamiennych. Propozycja standaryzacji, Warszawa.
- KURNATOWSKA Z., KURNATOWSKI S.
1991 Zasiadlenie regionu Lednicy w pradziejach i średniowieczu w świetle dotychczasowych badań [w:] Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego, red. K. Tobolski, Poznań, s. 35–42.

ŁASTOWIECKI M.

2009 Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prac konserwatorskich (zabezpieczenie fundamentu palatium i kaplicy przed wilgocią) na Ostrowie Lednickim [maszynopis w Archiwum MPPL].

MASOJĆ M.

2010 Zabytki krzemienne ze stanowiska Pierzyska nr 2 (AZP 50-32/181; S5-9), gm. Łubowo, pow. gnieźnieński [maszynopis dostępny w Archiwum IAE PAN w Poznaniu].

SCHILD R.

1975 Późny paleolit [w:] Prahistoria ziem polskich. Paleolit i mezolit, red. W. Chmielewski, W. Hensel, t. I, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 159–335.

SCHILD R., MARCZAK M., KRÓLIK H.

1975 Późny mezolit. Próba wieloaspektowej analizy stanowisk piaskowych, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

SOBKOWIAK-TABAKA I.

2011 Społeczności późnego paleolitu w dorzeczu Odry, Poznań.

KATALOG

W pierwszej kolejności zostały przedstawione materiały z cmentarzyska w Dziekanowicach, a następnie ze stanowisk nr 1 i 2 na Ostrowie Lednickim.

W wypadku wystąpienia w obrębie jednego numeru inwentarza kilku artefaktów krzemienych były one prezentowane według stopnia zaawansowania eksploatacji rdzenia.

DZIEKANOWICE, STAN. 22, CMENTARZ

Nr inwentarza: 30/83

Lokalizacja: wykop I/93, warstwa II, gł. 113,25 m n.p.m.

Opis: rdzeń wiórowy jednopiętowy, mikrolityczny o wymiarach 25 × 22 × 13 mm. Pięta gładka o kącie rdzeniowym zbliżonym do prostego. Tył rdzenia i jeden z boków korowy. Rdzeń wykonano z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego (ryc. 2.1)

Chronologia: mezolit

Nr inwentarza: 1/91

Lokalizacja: wykop I/91, warstwa I, gł. 113,20 m n.p.m.

Opis: łuska z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 5/91

Lokalizacja: wykop IV/91, warstwa I, gł. 112,88 m n.p.m.

Opis: łuska z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 18/91

Lokalizacja: wykop VII/91, warstwa II, gł. 113,02 m n.p.m.

Opis: fragment odłupka luszczniowego, korowego, wykonany z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: neolit–epoka brązu

Nr inwentarza: 1/93

Lokalizacja: wykop VI/92, warstwa II, gł. 113,21 m n.p.m., świadek w wykopie

Opis: łuska z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 4/93

Lokalizacja: wykop VI/92, warstwa II, gł. 113,12 m n.p.m.

Opis: łuska z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 17/95

Lokalizacja: wykop 3/95 gł. 113,55 m n.p.m.

Opis: fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, o zachowanych wymiarach $(42) \times 15 \times 3$ mm, wykonany z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Na obu krawędziach widoczny retusz użytkowy

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 124/95

Lokalizacja: wykop IVa/95, warstwa II, gł. 113,53 m n.p.m.

Opis: centralny fragment regularnego wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 174/95

Lokalizacja: wykop XV/95, ćwiartka C, warstwa II₂, grób 40/92, gł. 112,77 m n.p.m., w jamie grobu na wysokości lewej skroni szkieletu

Opis: proksymalny fragment regularnego wiórka o nieokreślonej piętce, zachowane wymiary $(26) \times 7 \times 2$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 179/95

Lokalizacja: wykop VII/985, warstwa II₁, grób 70/95, gł. 113,25 m n.p.m.

Opis: proksymalny fragment regularnego wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 49/96

Lokalizacja: wykop II/96, warstwa II₁, gł. 113,46 m n.p.m.

Opis: centralna część wióra retuszowanego, oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z krzemienia czekoladowego. Na lewej krawędzi wyłuskane trzy wnęki (ryc. 3.3)

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 7/97

Lokalizacja: ar 376, ćwiartka A, gł. 111,69 m n.p.m.

Opis: centralny fragment regularnego wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 51/97

Lokalizacja: wykop V/9, warstwa II, gł. 113,47 m n.p.m.

Opis: fragment regularnego wióra o zachowanych wymiarach $(30) \times 6 \times 2$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 52/97

Lokalizacja: wykop V/97, warstwa II, gł. 113,43 m n.p.m.

Opis: przepalony fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego o nieokreślonej piętce

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 64/97

Lokalizacja: wykop IV/97, działka D, obiekt V/97, gł. 112,78 m n.p.m. (w partii E wypełniska obiektu)

Opis: wiór oddzielony od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $35 \times 14 \times 3$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 133/97

Lokalizacja: wykop VI/97, grób 37/97, gł. 113,53 m n.p.m.

Opis: nieokreślony odłupek z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 149/97

Lokalizacja: wykop VII/97, działka B, grób 41/97 B, gł. 113,47 m n.p.m.

Opis: 1: wiór oddzielony od rdzenia ze zmienioną orientacją o wymiarach $42 \times 15 \times 5$ mm, 2: łuska. Oba artefakty wykonane z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 14/98

Lokalizacja: wykop XV/97/98, grób 7/98, gł. 113,30 m n.p.m.

Opis: dystalny fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 17/98

Lokalizacja: wykop XV/97/98, grób 7/98, na klatce piersiowej, strona prawa szkieletu, w zasypisku grobu

Opis: łuska z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 18/98

Lokalizacja: wykop XV/97/98, warstwa II₂, gł. 113,48 m n.p.m., w 3. poziomie obiektu I/98

Opis: proksymalny fragment wióra korowego o gładkiej piętce, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 19/98

Lokalizacja: wykop XV/97/98, warstwa III, gł. 113,67 m n.p.m.

Opis: odłupek oddzielony od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $30 \times 13 \times 4$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 20/98

Lokalizacja: wykop XV/97/98, warstwa III, gł. 113,65 m n.p.m.

Opis: fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego o zachowanych wymiarach $(31) \times 15 \times 3$ mm, wykonany z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 27/98

Lokalizacja: wykop X/97/98/, warstwa II₁, gł. 113,28 m n.p.m.

Opis: odłupek łuszczeniowy korowy o wymiarach $20 \times 20 \times 4$ mm, wykonany z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: neolit-epoka brązu

Nr inwentarza: 27/98

Lokalizacja: wykop XV/97/98/, obiekt I/98, poziom 2, gł. 113,58 m n.p.m.

Opis: łuska z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 85/98

Lokalizacja: wykop II/98, warstwa II, gł. 113,70 m n.p.m.

Opis: fragment wióra retuszowanego (część centralna), na prawej krawędzi na stronie dolnej fragmentaryczny retusz (ryc. 3.4)

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 95/98

Lokalizacja: wykop IV/98, warstwa II, gł. 113,68 m n.p.m.

Opis: wiór oddzielony od rdzenia jednopiętowego z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego, lekko uszkodzony o wymiarach $31 \times 9 \times 2$ mm

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 112/98

Lokalizacja: wykop VIII/98, warstwa II, gł. 113,68 m n.p.m.

Opis: centralny fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 146/98

Lokalizacja: wykop VIII/98, warstwa II, gł. 113,62 m n.p.m.

Opis: proksymalny fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 155/98

Lokalizacja: wykop IV/98, warstwa II, gł. 113,72 m n.p.m.

Opis: rdzeń wiórowy jednopiętowy, mikrolityczny o wymiarach $27 \times 23 \times 14$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Pięta facetowana o kącie rdzeniowym 87° . Tył rdzenia jest naturalny (ryc. 2.2)

Chronologia: mezolit

Nr inwentarza: 158/98

Lokalizacja: wykop VII/98, warstwa II₁, gł. 113,59 m n.p.m.

Opis: wiór korowy o wymiarach $29 \times 10 \times 4$ mm, wykonany z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 205/98

Lokalizacja: wykop X/98, warstwa III, gł. 113,22 m n.p.m.

Opis: wiór oddzielony od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $32 \times 12 \times 4$ mm, lekko przegrzany w ogniu

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 209/98

Lokalizacja: wykop X/98, działka B, warstwa II, gł. 113,05 m n.p.m.

Opis: odłupek nieokreślony, retuszowany, silnie zeolizowany, posiada retusz stromy i półstromy jednej z krawędzi; wykonany z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego (ryc. 3.5)

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 70/99

Lokalizacja: wykop XIV/97/98, działka A, warstwa II₁, gł. 113,22 m n.p.m.

Opis: tylczak (lekko uszkodzony) o wymiarach $33 \times 9 \times 4$ mm, wykonany z wióra oddzielnego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Tylec łukowy, wykonany stromym retuszem, zwrotnym (ryc. 3.1)

Chronologia: schyłkowy paleolit (?)

Nr inwentarza: 15/00

Lokalizacja: wykop I/00, działka E, gł. 113,20 m n.p.m.

Opis: smukły tylczak wykonany z wióra od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $30 \times 7 \times 3$ mm. Tylec prosty, wykonany stromym retuszem zwrotnym. Narzędzie wykonano z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego (ryc. 3.2)

Chronologia: mezolit

Nr inwentarza: 73/00

Lokalizacja: wykop I/2000, działka A, grób 34/98, gł. 113,56 m n.p.m.

Opis: dystalny fragment wióra oddzielnego od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $(30) \times 8 \times 3$ mm, wykonany z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 46/01

Lokalizacja: wykop V/00/01, warstwa II₁, gł. 113,44 m n.p.m.

Opis: fragment wióra oddzielnego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 47/01

Lokalizacja: wykop VIII/00/01, warstwa II₁, gł. 113,48 m n.p.m.

Opis: dystalny fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Na powierzchni znajduje się nieznaczna ilość kory

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 80/01

Lokalizacja: wykop V/00/01, grób 39/01, gł. 113,23 m n.p.m.

Opis: fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 91/01

Lokalizacja: wykop V/00/01, grób 39/01, gł. 113,05 m n.p.m.

Opis: 1: łuska z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego, 2: wiór retuszowany, złamany, wykonany z wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego. Na lewej krawędzi na stronie górnej występuje stromy retusz. Narzędzie wykonano z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 64/02

Lokalizacja: wykop VII/02, działka B, gł. 113,60 m n.p.m.

Opis: dystalna część odłupka oddzielonego od rdzenia jednopiętowego z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 83/02

Lokalizacja: wykop VI/2002, warstwa II₁, gł. 113,14 m n.p.m.

Opis: fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, wykonanego z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 14/04

Lokalizacja: wykop III/04, warstwa II, gł. 113,38 m n.p.m.

Opis: fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego. Na prawej krawędzi na stronie górnej i dolnej występuje retusz użytkowy, wykonany z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 23/05

Lokalizacja: wykop V/05, warstwa II, gł. 113,53 m n.p.m.

Opis: rdzeń wiórowy jednopiętowy, wąskoodłupniowy, eksploatowany techniką naciskową o wymiarach 51 × 23 × 29 mm. Pięta uszkodzona, o kącie rdzeniowym ok. 85°. Wykonany z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: mezolit

Nr inwentarza: 35/05

Lokalizacja: wykop V/05, warstwa II, gł. 113,62 m n.p.m.

Opis: 1: wiórek krzemienny oddzielony od rdzenia jednopiętowego o wymiarach 28 × 9 × 2 mm, pięćka dwukątowa, 2: centralny fragment wiórka oddzielonego od rdzenia jednopiętowego. Oba artefakty wykonane z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

OSTRÓW LEDNICKI, STANOWISKO 1

Materiały z badań Kazimierza Żurowskiego 1949–1950, znajdujące się w Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie

Nr inwentarza: 1/49

Opis: dystalny fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z krzemienia narzutowego kredowego bałtyckiego. Na obu krawędziach na stronie górnej występuje retusz użytkowy

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 2/49

Opis: przepalony fragment trzonka liściaka

Chronologia: schyłkowy paleolit

Nr inwentarza: 4/49

Opis: rdzeń mikrolityczny do wiórków, o wymiarach $22 \times 28 \times 17$ mm, z krzemienia narzutowego kredowego bałtyckiego. Pięta rdzenia korowa (spatynowana) o kącie rdzeniowym równym 78° . Tył rdzenia korowy

Chronologia: mezolit

Nr inwentarza: 9/49

Opis: łuszczeń jednostronny, jednobiegunowy o wymiarach $23 \times 32 \times 11$ mm, z krzemienia narzutowego kredowego bałtyckiego

Chronologia: neolit–epoka brązu

Nr inwentarza: 10/49

Opis: łuska z krzemienia narzutowego kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 17/49

Opis: rylec węglowy boczny wykonany z odłupka zaprawiakowego o wymiarach $31 \times 16 \times 5$ mm, z krzemienia narzutowego kredowego bałtyckiego. Węglowisko skośne, lekko wklęsłe. Ostrze rylcowcze jednegatywowe. Na obu krawędziach na stronie górnej występuje drobny retusz

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 18/49

Opis: trójkąt smukły, rozwartokątny o wykruszonym wierzchołku, mierzący $(30) \times 7 \times 2$ mm, z krzemienia narzutowego kredowego bałtyckiego (ryc. 4.3)

Chronologia: mezolit

Nr inwentarza: 19/49

Opis: fragment wióra od rdzenia jednopiętowego retuszowanego na lewej krawędzi na stronie górnej oraz fragmencie prawej. Narzędzie wykonano z krzemienia narzutowego kredowego bałtyckiego (ryc. 5.4)

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 20/49

Opis: skrobacz jednoboczny o prostym przebiegu drapiska, wykonany z odłupka od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $22 \times 14 \times 4$ mm, z krzemienia narzutowego kredowego bałtyckiego

Chronologia: mezolit (?)

Nr inwentarza: 21/49

Opis: fragment drapacza krzemienno, wykonanego z odłupka korowego z krzemienia narzutowego kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 22/49

Opis: łuszczeń jednostronny, jednobiegunowy o wymiarach $23 \times 20 \times 9$ mm, z krzemienia narzutowego kredowego bałtyckiego (ryc. 5.2)

Chronologia: neolit–epoka brązu

Nr inwentarza: 23/49

Opis: proksymalny fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z krzemienia narzutowego kredowego bałtyckiego. Na prawej krawędzi na stronie górnej występuje re-tusz użytkowy

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 24/49

Opis: wiór od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $29 \times 9 \times 4$ mm, z krzemienia narzutowego kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 25/49

Opis: proksymalny fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z krzemienia narzutowego kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 26/49

Opis: wiór oddzielony od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $28 \times 13 \times 4$ mm, z krzemienia narzutowego kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 30/50

Opis: wiór krzemienno od rdzenia jednopiętowego, o nieokreślonej piętce, z krzemienia czekoladowego. Okaz mierzy $35 \times 11 \times 3$ mm

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 222/50

Opis: wiór od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $44 \times 10 \times 6$ mm, z krzemienia narzutowego kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Badania Adama Wrzoska w okresie międzywojennym (przechowywane w Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie)

Nr inwentarza: 61

Opis: wiór korowy o wymiarach $40 \times 10 \times 9$ mm, z krzemienia narzutowego kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 121a

Opis: proksymalna część wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego o zachowanych wymiarach $(61) \times 12 \times 5$ mm, z krzemienia narzutowego kredowego bałtyckiego. Na obu krawędziach na stronie górnej retusz użytkowy

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 378

Opis: wiór oddzielony od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $48 \times 11 \times 3$ mm. Wykonany z surowca czekoladowego, ze śladową ilością kory na powierzchni

Chronologia: epoka kamienia

Badania Ostrowa Lednickiego prowadzone od lat 60. XX wieku

Nr inwentarza: 68a

Opis: siekierka wykonana z drobnokrystalicznego piaskowca. W rzucie poziomym jej kształt jest zbliżony do prostokąta, a w przekroju podłużnym jest klinowaty/soczewkowaty. Część obuchowa jest uszkodzona. Ostrze siekierki jest łukowate. Długość całkowita wynosi 113 mm, szerokość przy obuchu 50 mm, szerokość maksymalna przy ostrzu 36 mm, grubość maksymalna 34 mm. Masa 334 g (ryc. 6.1)

Chronologia: neolit (?)

Nr inwentarza: 239

Opis: siekierka wykonana z drobnokrystalicznego piaskowca. W rzucie poziomym kształt jest prostokątny, a w przekroju podłużnym klinowaty. Ostrze siekierki jest lekko łukowate. Długość całkowita wynosi 104 mm, szerokość przy obuchu 48 mm, szerokość maksymalna przy ostrzu 47 mm, grubość maksymalna 32 mm. Masa 300 g (ryc. 6.2)

Chronologia: neolit (?)

Nr inwentarza: 15/61

Lokalizacja: ar 244, ćwiartka 3, warstwa II

Opis: fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, o zachowanych wymiarach $(45) \times 15 \times 4$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 27/61

Lokalizacja: ar 62, ćwiartka 3, warstwa II

Opis: odłupek oddzielony od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $20 \times 16 \times 3$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 145/61

Lokalizacja: ar 268, ćwiartka A, warstwa II, gł. 113,11 m n.p.m.

Opis: wiór oddzielony od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $27 \times 7 \times 5$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 161/61

Lokalizacja: ar 268, ćwiartka C, warstwa II, gł. 112,79 m n.p.m.

Opis: odłupek oddzielony od rdzenia jednopiętowego, o wymiarach $30 \times 16 \times 5$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 164/61

Lokalizacja: ar 243, ćwiartka A, warstwa II, gł. 112,85 m n.p.m.

Opis: wiór nieokreślony z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 316/62

Lokalizacja: palatium, ćwiartka narteks, kierunek E-W

Opis: wiór oddzielony od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $39 \times 16 \times 4$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Na prawej krawędzi na stronie górnej występuje retusz użytkowy

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 45/64

Lokalizacja: wykop V, ćwiartka 3, warstwa II, gł. 111,63 m n.p.m.

Opis: odłupek oddzielony od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $36 \times 18 \times 4$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 45/64

Lokalizacja: wykop V, ćwiartka 3, warstwa II, gł. 111,63 m n.p.m.

Opis: fragment wióra retuszowanego, oddzielnego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Retusz występuje na prawej krawędzi na stronie dolnej

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 185/64

Lokalizacja: ar 243, ćwiartka A, warstwa II, gł. 112,68 m n.p.m.

Opis: odłupek korowy o wymiarach $18 \times 18 \times 5$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 361/64

Lokalizacja: ar 102, ćwiartka B, warstwa III, gł. 112,43 m n.p.m.

Opis: półtylczak wykonany z wióra od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego, mierzący $38 \times 14 \times 5$ mm. Półtylec poprzeczny, wklęsły

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 522/64

Lokalizacja: ar 201, ćwiartka D, warstwa VIII, gł. 110,98 m n.p.m.

Opis: fragment wióra od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Na lewej krawędzi na stronie górnej retusz użytkowy

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 610/64

Lokalizacja: ar 702, ćwiartka A, warstwa III, gł. 112,33 m n.p.m.

Opis: odłupek oddzielony od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $36 \times 19 \times 6$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 13/83/II

Lokalizacja: wykop II/83, ar 1E, ćwiartka C, warstwa VIIa, jama nr 1

Opis: fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 19/83/II

Lokalizacja: wykop II/83, ar 0, ćwiartka D, warstwa IIa

Opis: 1: centralny fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, 2: łuska retuszowana. Oba artefakty wykonane z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 8/86

Lokalizacja: wykop I/83, odc. A₁, m²A/3, warstwa IIb, gł. 112,74 m n.p.m. (w chacie nr 1)

Opis: łuska z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 15/86

Lokalizacja: wykop II/86, osypisko E z badań A. Nowaka w latach 60. XX wieku

Opis: odłupek zaprawiakowy, retuszowany o wymiarach $67 \times 47 \times 21$ mm. Na lewej krawędzi odłupka występuje drobny retusz częściowo na stronie górnej, a częściowo na stronie dolnej. Wykonany z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego (ryc. 5.5)

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 17/86

Lokalizacja: wykop II/86, ar 3N2W, ćwiartka C, warstwa IV, gł. 112,83 m n.p.m.

Opis: wiór (złamany) oddzielony od rdzenia jednopiętowego o zachowanych wymiarach $49 \times 10 \times 4$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 16/88

Lokalizacja: wykop II, ar 5N1W, ćwiartka D, warstwa II, gł. 114,15 m n.p.m.

Opis: półtylczak wiórowy (złamany), z półtylcem skośnym, lekko wypukłym, wykonanym stromym retuszem na lewej krawędzi na stronie górnej w części proksymalnej. Wykonany z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego (ryc. 5.3)

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 4/91

Lokalizacja: wykop I/83, odc. B, warstwa V₂₅, gł. 111,74 m n.p.m.

Opis: fragment odłupka oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, na powierzchni znajduje się niewielka ilość kory. Wykonany z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 5/91

Lokalizacja: wykop I/83, odc. B, warstwa V₂₇, gł. 111,60 m n.p.m.

Opis: odłupek łuszczeniowy korowy o wymiarach $33 \times 29 \times 10$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: neolit–epoka brązu

Nr inwentarza: 7/93

Lokalizacja: wykop I/83

Opis: centralny fragment wióra krzemienego, z niewielką ilością kory na powierzchni, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 8/93

Lokalizacja: wykop I/83, odc. B, warstwa VI

Opis: fragment wióra krzemienego oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 8/93

Lokalizacja: wykop I/83, odc. B, warstwa VI

Opis: odłupek łuszczeniowy $23 \times 21 \times 6$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: neolit–epoka brązu

Nr inwentarza: 3/95

Lokalizacja: wykop I/83, odc. A₁, warstwa XIII, gł. 111,68 m n.p.m.

Opis: rdzeń odłupkowy dwupiętowy o wymiarach $43 \times 40 \times 22$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Pierwsza pięta jest gładka o kącie rdzeniowym 94° , a druga również gładka o kącie rdzeniowym 80° . Tył rdzenia pokryty jest korą

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 4/95

Lokalizacja: wykop I/83, odc. A₁, warstwa XII₁, gł. 111,85 m n.p.m.

Opis: 1: dwa odłupki korowe, jeden cały o wymiarach $34 \times 20 \times 5$ mm, a drugi złamany, 2: fragment odłupka oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, 3: łuska. Wszystkie artefakty wykonano z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 139/96

Lokalizacja: wykop II/96, ar 3S6E, ćwiartka D, warstwa IIIc, gł. 110,80–110,60 m n.p.m.

Opis: rdzeń wiórowy jednopiętowy, mikrolityczny, o wymiarach $39 \times 25 \times 29$ mm. Pięta rdzenia jest gładka o kącie rdzeniowym zbliżonym do 90° . Tył i boki rdzenia są surowe. Rdzeń wykonano z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego (ryc. 4.4)

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 154/96

Lokalizacja: wykop II/96, ar 3S6E, ćwiartka D, warstwa IIIf, gł. 110,43–110,18 m n.p.m. (spalenizna-przepalone krzemienie, popiół)

Opis: liściak trzoneczkowaty o wymiarach $54 \times 16 \times 5$ mm, bez łuskania strony spodniej trzonka, wykonany z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego, z wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego. Trzonek wykonano stromym retuszem zbieżnym. Ostrze uformowano w części proksymalnej półsurowiaka stromym retuszem prawej krawędzi (ryc. 4.2)

Chronologia: schyłkowy paleolit

Nr inwentarza: 130/97

Lokalizacja: wykop I/97, ar 3S4E, ćwiartka C, warstwa IIIa₂, gł. 111,08 m n.p.m.

Opis: wiór oddzielony od rdzenia jednopiętowego o wymiarach 36 × 11 × 4 mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1/18/98

Lokalizacja: wykop I/98, ar 2S5W, ćwiartka B, warstwa IV, poziom belek, gł. 112,23 m n.p.m.

Opis: wiór oddzielony od rdzenia dwupiętowego o wymiarach 39 × 17 × 4 mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 3/65/98

Lokalizacja: wykop I/98, ar 2S5W, ćwiartka B, warstwa XIV, poziom belek, gł. 111,15 m n.p.m.

Opis: wiór oddzielony od rdzenia jednopiętowego o wymiarach 41 × 14 × 11 mm, częściowo pokryty korą, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 20/98

Lokalizacja: ar 4S6E, ćwiartka A, warstwa Ia, gł. 111,95 m n.p.m.

Opis: fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 30/99

Lokalizacja: wykop I/98, ar 4S4E, ćwiartka A, warstwa IVa, jama, gł. 110,24 m n.p.m.

Opis: fragment masywnego drapacza (?) o zachowanych wymiarach 43 × (35) × 20 mm (ryc. 4.1)

Chronologia: schyłkowy paleolit

Nr inwentarza: 3/09

Lokalizacja: wykop 3/09, ar 5S, warstwa X, gł. 112,66 m n.p.m.

Opis: toporek wykonany z kwarcytu. W rzucie poziomym kształt lekko sercowaty, płaszczyzny boczne wypukłe, w przekroju podłużnym trapezowaty. Ostrze dobrze wyodrębnione. Otwór dobrze wyodrębniony, okrągły, usytuowany niesymetrycznie z przesunięciem w stronę obucha. W części obuchowej nieznacznie uszkodzony. Długość całkowita 113 mm, szerokość maksymalna 58 mm, szerokość przy obuchu 55 mm, grubość maksymalna 50 mm, średnica otworu 25 mm. Masa 590 g (ryc. 6.3)

Chronologia: neolit (?)

Nr inwentarza: 88/09

Lokalizacja: wykopy 24, 25; warstwa X, calec

Opis: 1: fragment ceramiki o wadze 26 g, technologia: IIIA / grubość 7 mm; średnica wylewu ok. 24 cm (ryc. 7.1), zdobienie: strefa pzs — ornament kłuty: trzy linie poziome oraz poniżej fragment łuku, 2: fragment ceramiki o wadze 11 g i grubości 8 mm, technologia: IIIA, wygładzana powierzchnia zewnętrzna, zdobienie: b — trójkąty wypełniane nakłuciami (ryc. 7.2), 3: fragment ceramiki o wadze 21 g i grubości 10 mm, technologia: IVB1

Chronologia: kultura późnej ceramiki wstęgowej (dalej: KPCW), faza IIa¹

---

¹ Uprzejma informacja Pana Profesora Aleksandra Koško, za którą serdecznie dziękuję.

Nr inwentarza: —

Lokalizacja: wykopy 1–33/09

Opis: 1: fragment ceramiki o wadze 6 g i grubości 6 mm, technologia: IIIA, zdobienie b — cztery linie nakłuć, ornament strefowy (ryc. 7.3), 2: fragment ceramiki o wadze 8 g i grubości 8 mm, technologia: IVB1;

Chronologia: KPCW

Nr inwentarza: 47/09

Lokalizacja: wykop 10a, warstwa Ia

Opis: fragment ceramiki o wadze 8 g i grubości 7 mm, technologia: 25f, wylew: 11c, zdobienie — pz x (?) R-236

Chronologia: kultura pucharów lejkowatych

Nr inwentarza: 32/10

Lokalizacja: wykop 18/10; ar 5 S1 E, warstwa X, gł. 112,52–112, 37 m n.p.m.

Opis: 1: fragment ceramiki o wadze 254 g (8 fragmentów), grubość 6 mm, technologia: 44m (chropowacenie typu c), wylew: 4i — średnica 27 cm (ryc. 7.4), 2: fragment ceramiki o wadze 5 g i grubości 9 mm, technologia: 18b, 3: fragment ceramiki o wadze 44 g i grubości 10 mm, technologia: 44u (chropowacenie typu c)

Chronologia: kultura pucharów lejkowatych

OSTRÓW LEDNICKI, STANOWISKO 2

Nr inwentarza: 1958:2/37/51/50

Lokalizacja: wykop VIII, warstwa IIa

Opis: dystalny fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1958:2/37/26/50

Lokalizacja: wykop VIII, warstwa IIa

Opis: dystalny fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1958:2/37/92/50

Lokalizacja: ar X, ćwiartka A, warstwa II 60–80, koło grobu pod kamieniami

Opis: proksymalna część odłupka oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1958:2/37/25/50

Lokalizacja: ar X, warstwa I

Opis: 1: odłupek oddzielony od rdzenia jednopiętowego o wymiarach 23 × 12 × 4 mm z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego, 2: odłupek oddzielony od rdzenia jednopiętowego o wymiarach 24 × 14 × 4 mm z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2

Lokalizacja: wykop III, warstwa II

Opis:

- 1: dystalny fragment odłupka korowego z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego
- 2: dwa odłupki korowe z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Pierwszy mierzy $28 \times 15 \times 5$ mm, a drugi $23 \times 24 \times 4$ mm
- 3: sześć wiórów korowych z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Pierwszy o wymiarach $25 \times 9 \times 4$ mm, drugi $34 \times 14 \times 5$ mm. Cztery pozostałe są złamane — trzy to proksymalne części wióra, a czwarta to część dystalna. Jeden z okazów złamanych jest przepalony
- 4: odłupek zaprawiakowy o wymiarach $22 \times 13 \times 5$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego
- 5: dziesięć wiórów oddzielonych od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Rozmiary wiórów są następujące:
  - $22 \times 7 \times 4$ mm, piętka nieokreślona
  - $22 \times 8 \times 3$ mm, piętka nieokreślona
  - $24 \times 7 \times 3$ mm, piętka nieokreślona
  - $24 \times 8 \times 3$ mm, piętka nieokreślona
  - $24 \times 8 \times 2$ mm, piętka gładka
  - $26 \times 12 \times 3$ mm, piętka nieokreślona
  - $27 \times 7 \times 3$ mm, piętka nieokreślona
  - $32 \times 8 \times 2$ mm, piętka nieokreślona
  - $35 \times 16 \times 5$ mm, piętka gładka, na powierzchni występuje nieznaczna ilość kory
  - $46 \times 15 \times 5$ mm, piętka gładka, na powierzchni występuje nieznaczna ilość kory
- 6: pięćdziesiąt jeden odłupków oddzielonych od rdzenia jednopiętowego z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego
  - części proksymalne — dwadzieścia siedem okazów, w tym dwa przepalone
  - części centralne — czternaście okazów, w tym jeden przepalony
  - części dystalne — dziesięć okazów
- 7: odłupek łuszczeniowy korowy o wymiarach $26 \times 20 \times 7$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego
- 8: fragment odłupka łuszczeniowego z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego
- 9: łuszczeń nieokreślony (przepalony)
- 10: łuski — sześćdziesiąt pięć okazów z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego oraz jedna przepalona
- 11: okruchy — pięć okazów z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego
- 12: narzędzia nieokreślone i fragmenty narzędzi retuszowanych — cztery okazy
- 13: dwa rylczaki o wymiarach $29 \times 7 \times 8$ mm i $34 \times 6 \times 7$ mm z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia, neolit (?)

Nr inwentarza: 1959:2/41/1

Lokalizacja: ar 148

Opis: łuska z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/2

Lokalizacja: ar 148(2), ćwiartka D, jama

Opis: rdzeń zaczątkowy wiórowy o wymiarach 47 × 48 × 25 mm. Pięta nieokreślona, w znacznej części pokryty korą z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/3

Lokalizacja: ar 39, wykop 10, warstwa II

Opis: rylec klinowy środkowy o wymiarach 49 × 24 × 9 mm, wykonany z okrucha krzemienego z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego (ryc. 10.3)

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/4

Lokalizacja: ar 148, wykop 6 (?)

Opis: dystalny fragment wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/6

Lokalizacja: ar 148, wykop 6 (?)

Opis:

- 1: rdzeń mikrolityczny odłupkowy, przepalony o wymiarach 28 × 23 × 14 mm. Pięta gładka o kącie rdzeniowym 83°
- 2: wiór od rdzenia dwupiętowego o wymiarach 29 × 13 × 8 mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego
- 3: proksymalny fragment odłupka od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego, lekko przegrzany w ogniu
- 4: odłupek od rdzenia jednopiętowego o wymiarach 32 × 13 × 11 mm z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego, powierzchnia odłupka jest częściowo pokryta korą
- 5: cztery łuszczy nieokreślone. Trzy wykonane z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego, a jeden jest przepalony
- 6: łuska z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego
- 7: fragment rdzenia (?) z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia, mezolit (rdzeń)

Nr inwentarza: 1959:2/41/11

Lokalizacja: ar 148, wykop 7, warstwa II

Opis: 1: odłupek korowy o wymiarach 22 × 20 × 3 mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego, 2: odłupek zaprawiakowy, złamany, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/13

Lokalizacja: ar 148, wykop 7, warstwa II

Opis: łuszczeń dwustronny krzyżowy z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego (ryc. 11.3)

Chronologia: neolit–epoka brązu

Nr inwentarza: 1959:2/41/14

Lokalizacja: ar 148, wykop 7 (?), warstwa II (?)

Opis: 1: silnie wykorzystany rdzeń odłupkowy dwupiętowy o wymiarach $24 \times 25 \times 22$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Obie pięty gładkie o kątach rdzeniowych 80° i 90° . Tył rdzenia surowy, 2: odnawiak z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego o wymiarach $15 \times 27 \times 27$ mm

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/15

Lokalizacja: ar 148, wykop 7(?), warstwa II (?)

Opis: fragment odłupka zaprawiakowego, uszkodzony na skutek przepalenia

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/16

Lokalizacja: ar 148, wykop 7, warstwa II

Opis: rdzeń wiórowy jednopiętowy o wymiarach $47 \times 37 \times 32$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Pięta nieokreślona o kącie rdzeniowym 102° . Tył i boki rdzenia są korowe (ryc. 8.1)

Chronologia: mezolit (?)

Nr inwentarza: 1959:2/41/17

Lokalizacja: ar 148, wykop 7, warstwa II

Opis: odłupek zaprawiakowy o wymiarach $15 \times 22 \times 7$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/18

Lokalizacja: ar 148, wykop 8, warstwa III

Opis: rylec jedynek wykonany z korowego odłupka (powierzchnia górna uszkodzona na skutek przegrzania w ogniu), o wymiarach $36 \times 21 \times 8$ mm

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/21

Lokalizacja: ar 148, wykop 8, warstwa Ia

Opis: odłupek nieokreślony retuszowany, w znacznej części pokryty korą. Fragment jednego z boków załuskany jest stromym retuszem. Okaz wykonano z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/22

Lokalizacja: ar 148, wykop 8, warstwa Ia

Opis: odłupek korowy o wymiarach $31 \times 21 \times 5$ mm, wykonany z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/23

Lokalizacja: ar 148, wykop 8, warstwa Ia

Opis: skrobacz wykonany z nieokreślonego odłupka w znacznej części pokrytego korą (fragment ja-skółczego chleбка) o nieregularnym przebiegu krawędzi załuskanej stromym retuszem (ryc. 9.2)

Chronologia: mezolit

Nr inwentarza: 1959:2/41/26

Lokalizacja: ar 148, wykop 8, warstwa Ia

Opis: łuszczeń jednostronny jednobiegunowy o wymiarach $35 \times 23 \times 14$ mm, wykonany z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Na powierzchni łuszczenia występuje nieznaczna ilość kory

Chronologia: neolit–epoka brązu

Nr inwentarza: 1959:2/41/27

Lokalizacja: ar 148, wykop 8, warstwa Ia

Opis: 1: odłupek od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $23 \times 9 \times 3$ mm, 2: wiór od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $23 \times 9 \times 4$ mm, 3: łuska. Wszystkie artefakty wykonano z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/28

Lokalizacja: ar 148, wykop 8, warstwa Ia

Opis: fragment rylczaka wykonanego z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/29

Lokalizacja: ar 148, wykop 8, warstwa III

Opis: wiór korowy o wymiarach $31 \times 13 \times 14$ mm z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/30

Lokalizacja: ar 148, wykop 8, warstwa Ib

Opis: 1: proksymalna część wióra od rdzenia jednopiętowego (przepalony), 2: dystalna część wióra od rdzenia dwupiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego, 3: łuska z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/31

Lokalizacja: ar 148, wykop 8, warstwa III

Opis: proksymalna część wióra od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/32

Lokalizacja: ar 148, wykop 8, warstwa Ia

Opis: wiór korowy o wymiarach $37 \times 15 \times 6$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/33

Lokalizacja: ar 148, wykop 8, warstwa Ia

Opis: fragment rylczaka z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/34

Lokalizacja: ar 148, wykop 8, warstwa Ia

Opis: rdzeń wiórowy jednopiętowy o wymiarach $38 \times 24 \times 15$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Tył rdzenia pokryty jest korą. Pięta rdzenia jest gładka o kącie rdzeniowym równym blisko 90° (ryc. 8.2)

Chronologia: mezolit

Nr inwentarza: 1959:2/41/35

Lokalizacja: ar 148, wykop 8, warstwa Ia

Opis: fragment wióra mikrolitycznego do wiórków z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: mezolit (?)

Nr inwentarza: 1959:2/41/36

Lokalizacja: ar 148, wykop 8, warstwa Ia

Opis: rdzeń jednopiętowy mikrolityczny do wiórków o wymiarach $21 \times 15 \times 10$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Tył rdzenia korowy, pięta gładka o kącie rdzeniowym 74° (ryc. 8.3)

Chronologia: mezolit

Nr inwentarza: 1959:2/41/37

Lokalizacja: ar 148, wykop 8, warstwa Ia

Opis: rdzeń dwupiętowy do wiórków (?) o wymiarach $29 \times 15 \times 16$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Pięta korowa o kącie rdzeniowym 88° , a druga nieokreślona o kącie 85° . Tył rdzenia pokryty korą (ryc. 9.1)

Chronologia: mezolit

Nr inwentarza: 1959:2/41/39

Lokalizacja: ar 148, wykop 7, warstwa Id

Opis: 1: proksymalny fragment odłupka od rdzenia jednopiętowego, 2: wiórek od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $23 \times 8 \times 2$ mm. Oba artefakty wykonano z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/40

Lokalizacja: ar 148, wykop 7, warstwa II

Opis: wiór nieokreślony z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/41

Lokalizacja: ar 148, wykop 7, warstwa I

Opis: dwie łuski, w tym jedna z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego, a druga przepalona

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/42

Lokalizacja: ar 148, wykop 7, warstwa Ia

Opis: 1: odłupek korowy o wymiarach $39 \times 23 \times 6$ mm, 2: proksymalny fragment odłupka od rdzenia jednopiętowego. Oba artefakty wykonano z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/44

Lokalizacja: ar 148, wykop 7, warstwa II (?)

Opis: okruch retuszowany z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/48

Lokalizacja: ar 148, wykop 7, warstwa II

Opis: 1: łuska, 2: fragment drobnego przekłuwacza. Oba artefakty wykonano z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/49

Lokalizacja: ar X, wykop 6 (?), warstwa V, ćw. A

Opis: 1: fragment odłupka zaprawiakowego, 2: fragment odłupka łuszczeniowego. Oba artefakty wykonano z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/50

Lokalizacja: ar 103, warstwa V, ćw. C

Opis: proksymalny fragment odłupka od rdzenia jednopiętowego (piętka gładka), zniszczony na skutek przegrzania

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/51

Lokalizacja: wykop 9, warstwa K

Opis: fragment rdzenia wiórowego, mikrolitycznego, silnie spatynowany

Chronologia: mezolit

Nr inwentarza: 1959:2/41/52

Lokalizacja: wykop 9, warstwa II

Opis: masywny obłęcznik odłupkowy o wymiarach 60 × 46 × 12 mm, wykonany z odłupka od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego, z wnęką wyluskaną na krawędzi proksymalnej na stronie górnej (ryc. 11.1)

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/53

Lokalizacja: wykop 9, warstwa II

Opis: 1: proksymalny fragment wióra korowego, przepalony, 2: centralna część wióra od rdzenia jednopiętowego z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego, 3: łuska z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/54

Lokalizacja: wykop 9, warstwa II

Opis: odłupek zaprawiakowy o wymiarach 31 × 19 × 4 mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/55

Lokalizacja: wykop 9, warstwa K

Opis: 1: proksymalny fragment odłupka oddzielonego od rdzenia dwupiętowego, 2: odłupek łuszczeniowy o wymiarach $33 \times 33 \times 7$ mm, częściowo pokryty korą. Oba artefakty wykonano z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/56

Lokalizacja: wykop 9 (?), warstwa II (?)

Opis: rdzeń wiórowy jednopiętowy o wymiarach $37 \times 25 \times 11$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Pięta facetowana o kącie rdzeniowym 70° . Tył rdzenia surowy (ryc. 9.1)

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/57

Lokalizacja: ar 148 (?), wykop 9, warstwa II (?)

Opis:

- 1: dwa odłupki korowe o wymiarach $27 \times 39 \times 13$ mm i $36 \times 20 \times 8$ mm
- 2: proksymalny fragment wiórka korowego (piętka gładka)
- 3: dwa proksymalne fragmenty odłupka od rdzenia jednopiętowego oraz jeden fragment centralny
- 4: odłupek zaprawiakowy o wymiarach $27 \times 23 \times 4$ mm
- 5: centralna część wióra od rdzenia jednopiętowego, przepalona
- 6: odłupek łuszczeniowy o wymiarach $24 \times 27 \times 7$ mm
- 7: cztery łuski
- 8: okruch, przepalony
- 9: odłupek nieokreślony

Okazy, które nie noszą śladów przepalenia wykonano z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/58

Lokalizacja: wykop 9 (?), warstwa II (?)

Opis: 1: odłupek od rdzenia jednopiętowego o wymiarach $43 \times 22 \times 16$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego, 2: łuszczeń nieokreślony, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/60

Lokalizacja: ar 148, wykop 2, warstwa II (?)

Opis: silnie zeolizowany odłupek retuszowany o wymiarach $42 \times 23 \times 12$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Retusz występuje na fragmencie lewej krawędzi

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 1959:2/41/61

Lokalizacja: ar 148, wykop 2 (?), warstwa II (?)

Opis: rdzeń „ołówkowy”, silnie zeolizowany o wymiarach $29 \times 15 \times 10$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Pięta gładka (?) o kącie rdzeniowym 81°

Chronologia: mezolit

Nr inwentarza: 1959:2/41/62

Lokalizacja: ar 148, wykop 2 (?), warstwa II (?)

Opis: 1: odłupek łuszczeniowy o wymiarach $35 \times 19 \times 9$ mm, 2: silnie zeolizowany skrobacz mikrolityczny, jednoboczny, o wymiarach $15 \times 9 \times 5$ mm. Oba artefakty wykonano z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego (ryc. 9.3)

Chronologia: epoka kamienia, mezolit (skrobacz)

Nr inwentarza: 1959:2/41/65

Lokalizacja: ar 148, wykop 8, warstwa Ia

Opis: łuska z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 289

Lokalizacja: wykop 7, ar 1N7W, ćw. C, warstwa I, gł. 112,83 m n.p.m.

Opis: odłupek krzemienisty o wymiarach $15 \times 15 \times 3$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Na powierzchni występuje niewielka ilość kory

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 197/61

Lokalizacja: ar 585, ćw. 4, warstwa III

Opis: fragment półtylczaka wykonanego z wióra oddzielonego od rdzenia dwupiętowego, wykonanego z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Półtylec lekko wypukły, skośny (ryc. 11.2)

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 144/64

Lokalizacja: wykop III, ar 705, gł. 112,44 m n.p.m.

Opis: centralny fragment masywnego wióra oddzielonego od rdzenia jednopiętowego, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Na prawej krawędzi na stronie górnej retusz użytkowy

Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 6/73

Lokalizacja: wykop II/71, ćw. D, warstwa III₁, gł. 108,64 m n.p.m.

Opis: rdzeń wiórowy dwupiętowy wspólnoodłupniowy, skrajnie wyeksploatowany, o wymiarach $42 \times 16 \times 15$ mm, z narzutowego krzemienia kredowego bałtyckiego. Pierwsza pięta jest facetowana o kącie rdzeniowym 84° , a druga o kącie 77° , usytuowana na pierwotnej odłupni. Na pięcie widoczne są ślady regularyzacji jej krawędzi

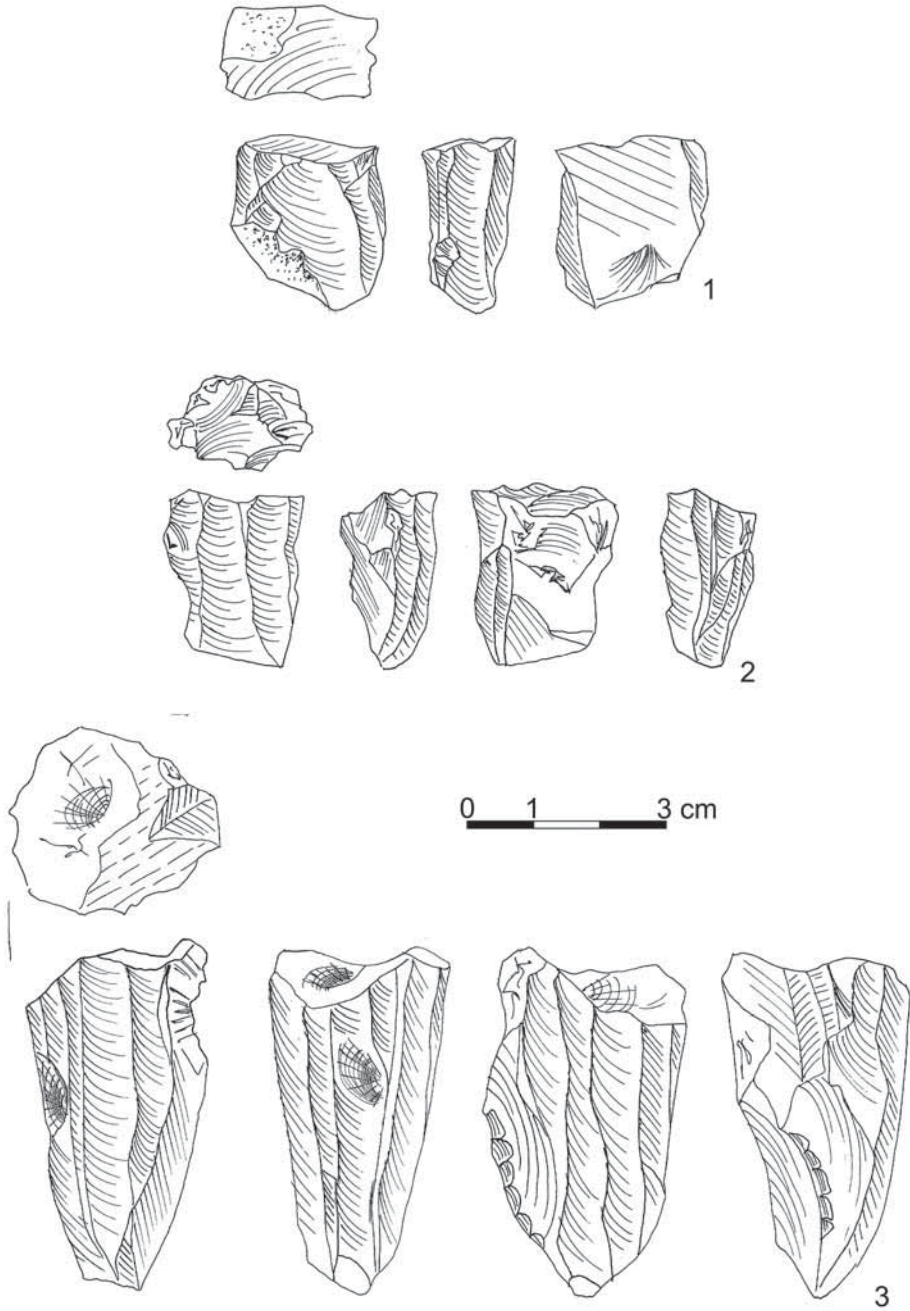
Chronologia: epoka kamienia

Nr inwentarza: 181/91

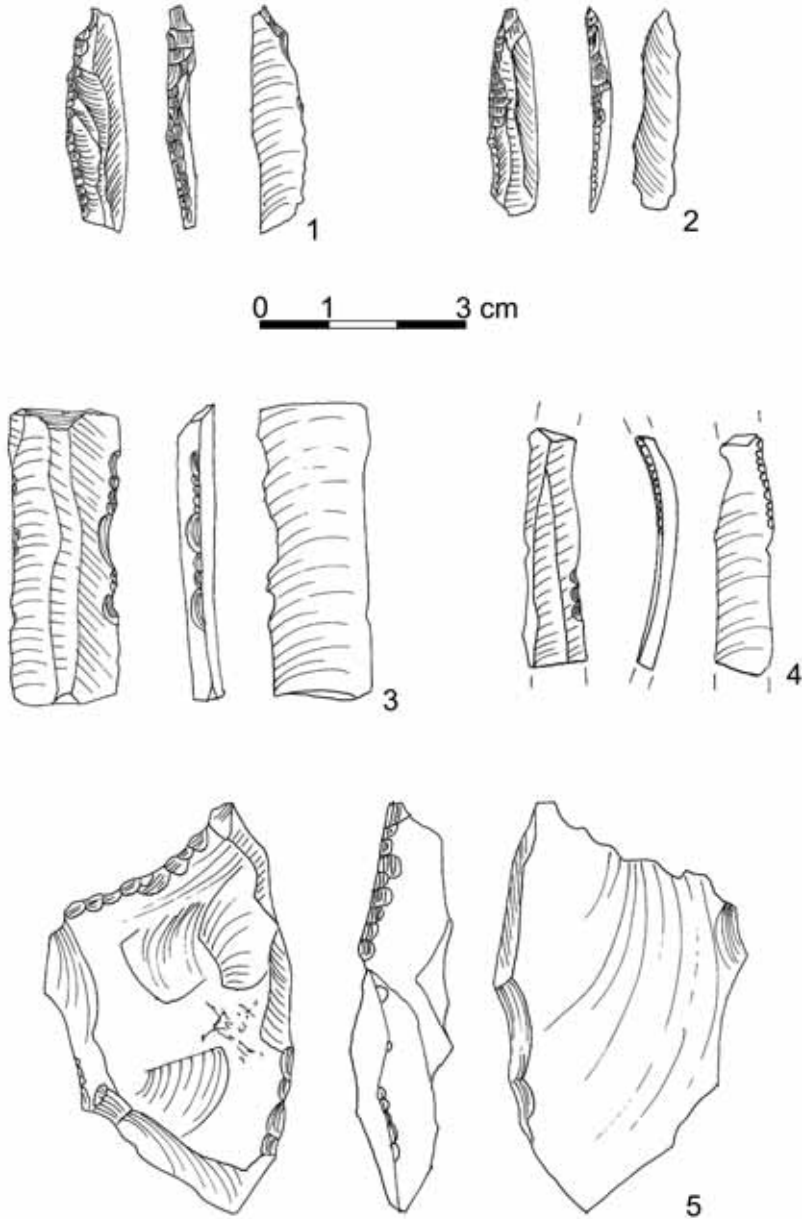
Lokalizacja: wykop I/89, ćw. C, warstwa IVd, gł. 107,35 m n.p.m.

Opis: wiór oddzielony od rdzenia jednopiętowego, złamany, przepalony

Chronologia: epoka kamienia

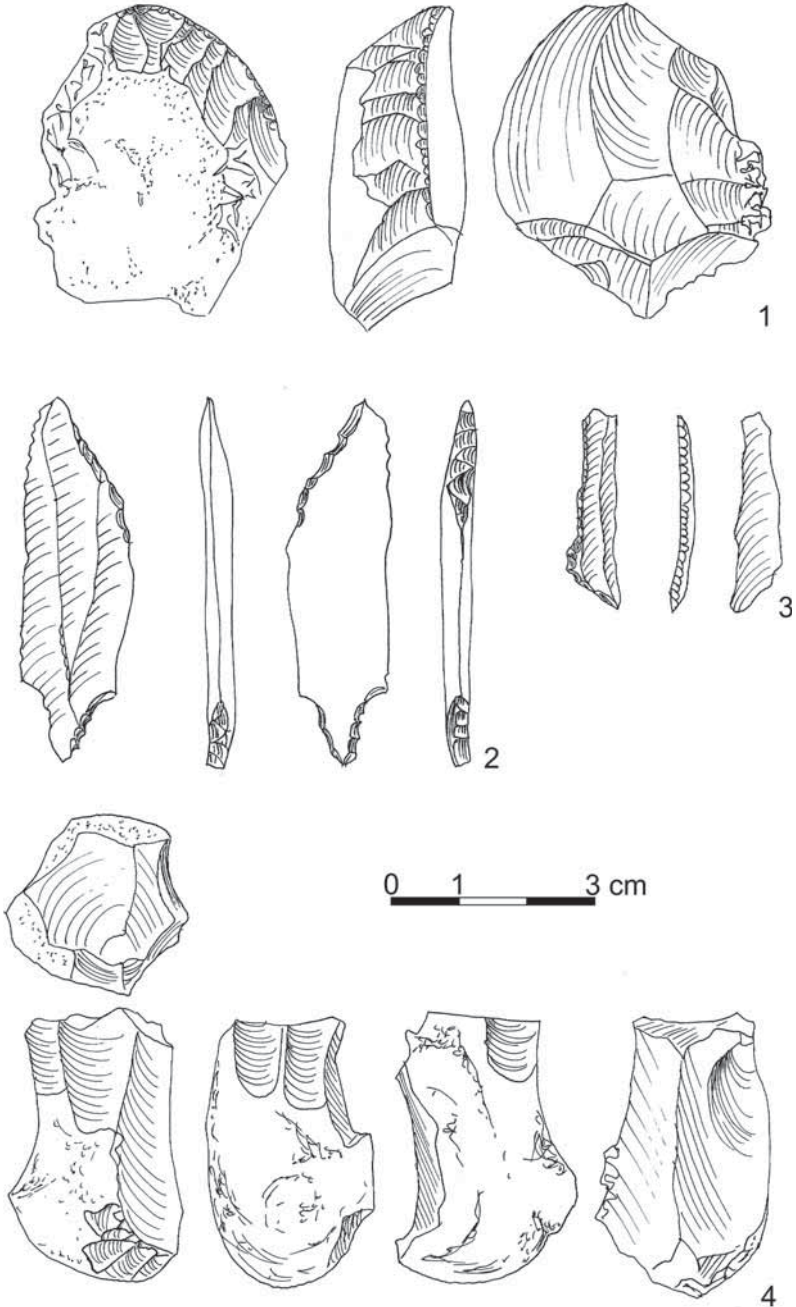

Ryc. 2. Dziekanowice, stan. 22. Mezolit. 1-3: rdzenie; rys. Agnieszka Zarzycka-Anioła
FIG. 2. Dziekanowice, site 22. The Mesolithic. 1-3: cores; drawn by Agnieszka Zarzycka-Anioła

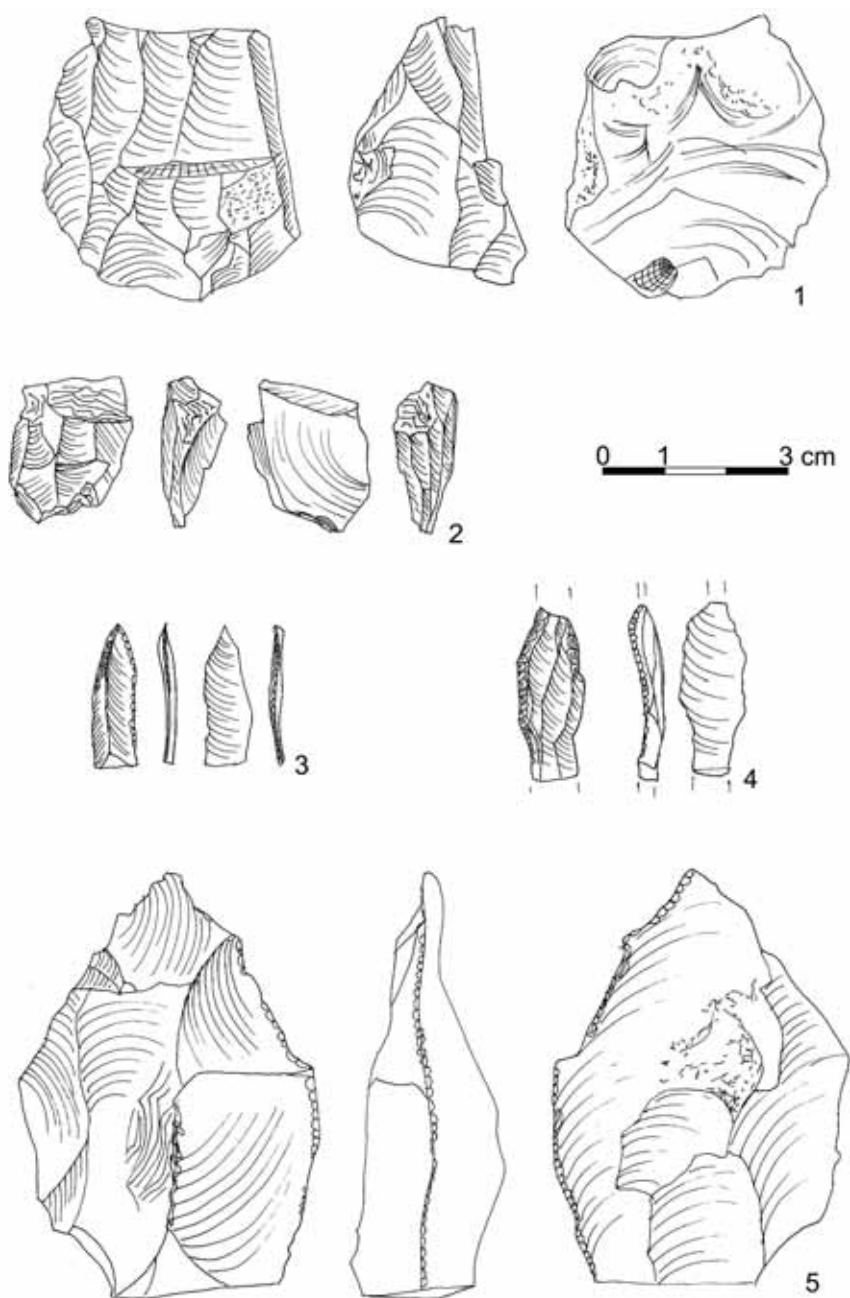
Ryc. 3. Dziekanowice, stan. 22. Schyłkowy paleolit (?)/mezolit (?). 1: tylczak; 2: tylczak (mezolit); 3: wiór retuszowany (epoka kamienia); 4: wiór retuszowany; 5: odłupek retuszowany; rys. Agnieszka Zarzycka-Anioła

FIG. 3. Dziekanowice, site 22. Late Paleolithic (?)/ Mesolithic (?). 1: a backed piece; 2: a backed piece (Mesolithic); 3: a retouched blade (Stone Age); 4: a retouched blade; 5: a retouched flake; drawn by Agnieszka Zarzycka-Anioła

Ryc. 4. Ostrów Lednicki, stan. 1. Schyłkowy paleolit. 1: drapacz; 2: liściak trzoneczkowy; 3: trójkąt (mezolit); 4: rdzeń (epoka kamienia); rys. Agnieszka Zarzycka-Anioła

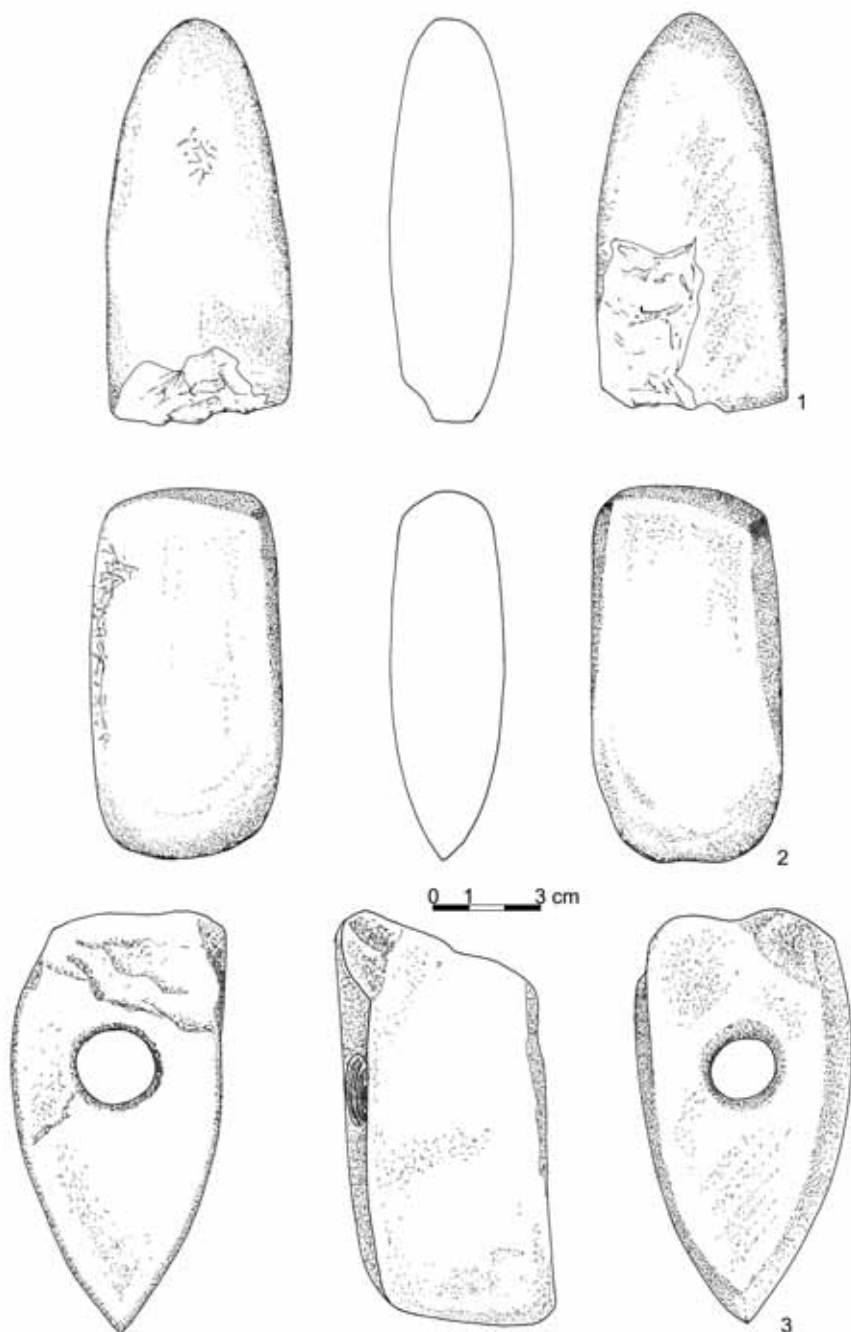
FIG. 4. Ostrów Lednicki, site 1. Late Paleolithic. 1: an endscraper, 2: a tanged point, 3: a triangle (Mesolithic); 4: the core (Stone Age); drawn by Agnieszka Zarzycka-Anioła

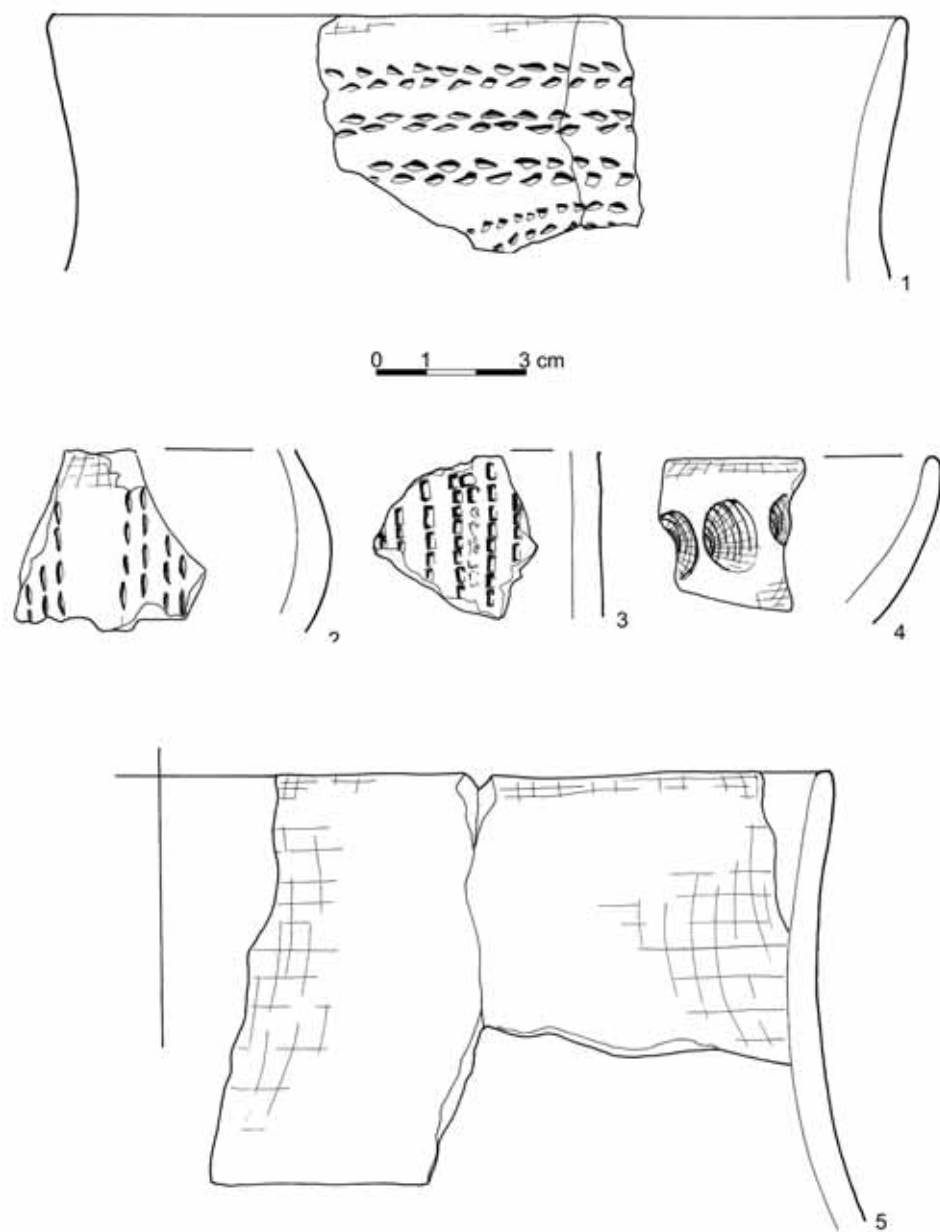
Ryc. 5. Ostrów Lednicki, stan. 1. Epoka kamienia. 1: rdzeń; 2: łuszczeń (neolit–wczesna epoka brązu); 3: półtylczak; 4: wiór retuszowany; 5: odłupek retuszowany; rys. Agnieszka Zarzycka-Anioła

FIG. 5. Ostrów Lednicki, site 1. Stone Age. 1: the core; 2: a flaked stone (Neolithic–Early Bronze Age); 3: a truncation; 4: a retouched flake; 5: a retouched flake; drawn by Agnieszka Zarzycka-Anioła

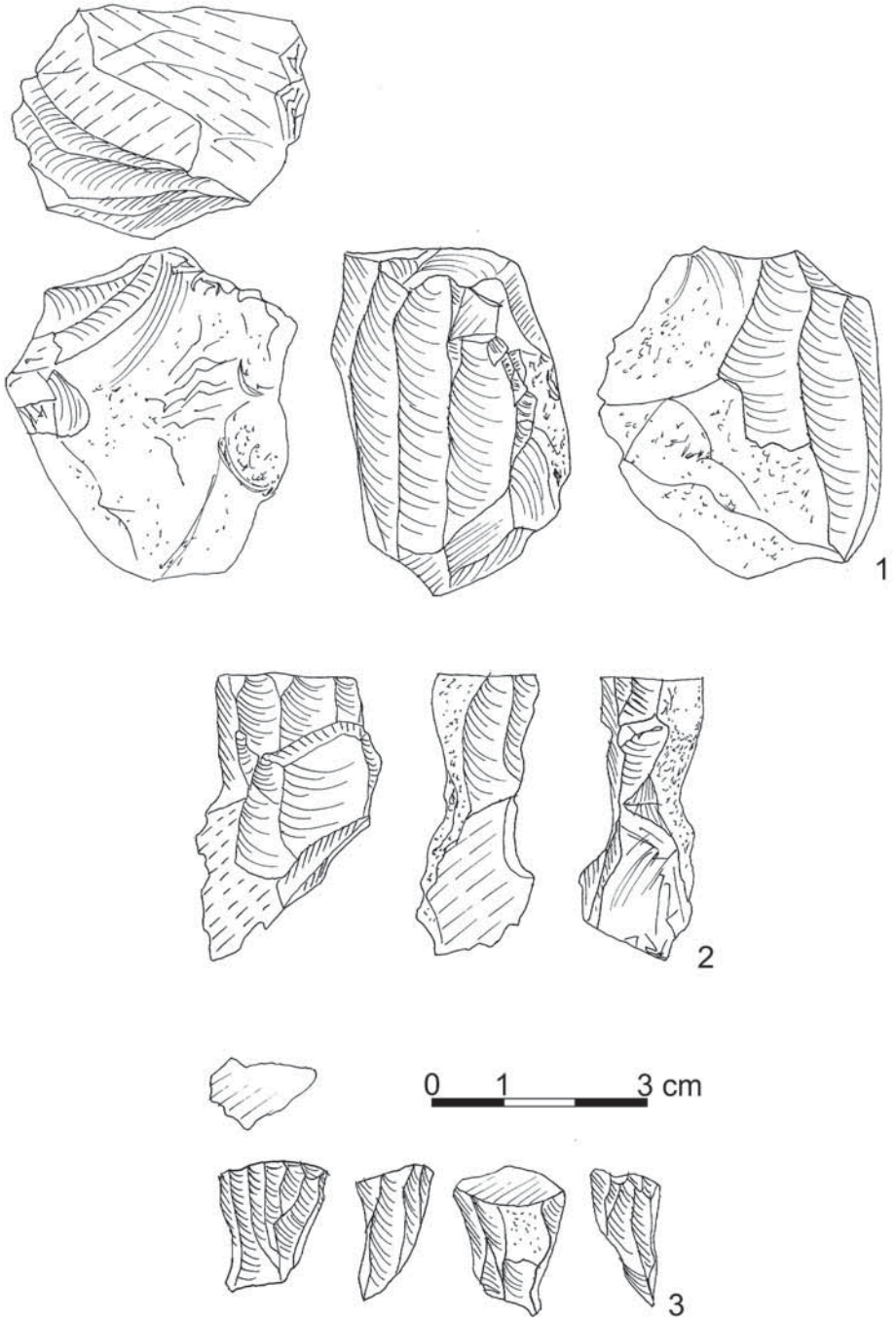
Ryc. 6. Ostrów Lednicki, stan. 1. Neolit. 1-2: siekierki; 3: toporek; rys. Agnieszka Zarzycka-Anioła
FIG. 6. Ostrów Lednicki, site 1. Neolithic. 1-2: hatchets; 3: a broadaxe; drawn by Agnieszka Zarzycka-Anioła

Ryc. 7. Ostrów Lednicki, stan. 1. Ceramika. 1-3: kultura późnej ceramiki wstęgowej; 4-5: kultura pucharów lejgowatych; rys. Agnieszka Zarzycka-Anioła

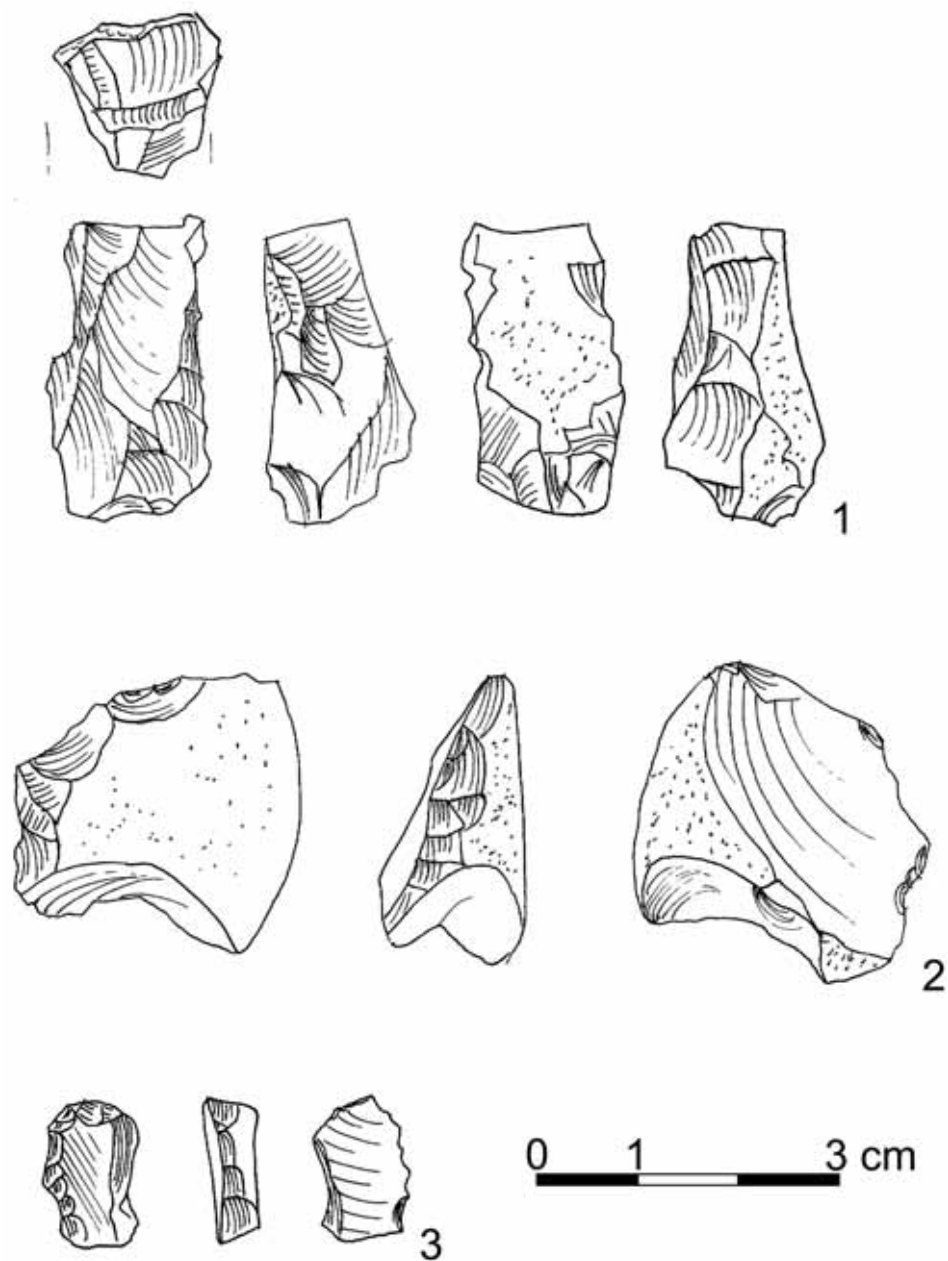
FIG. 7. Ostrów Lednicki, site 1. Pottery. 1-3: Late Band Pottery Culture; 4-5: Funnel Beaker Culture; drawn by Agnieszka Zarzycka-Anioła

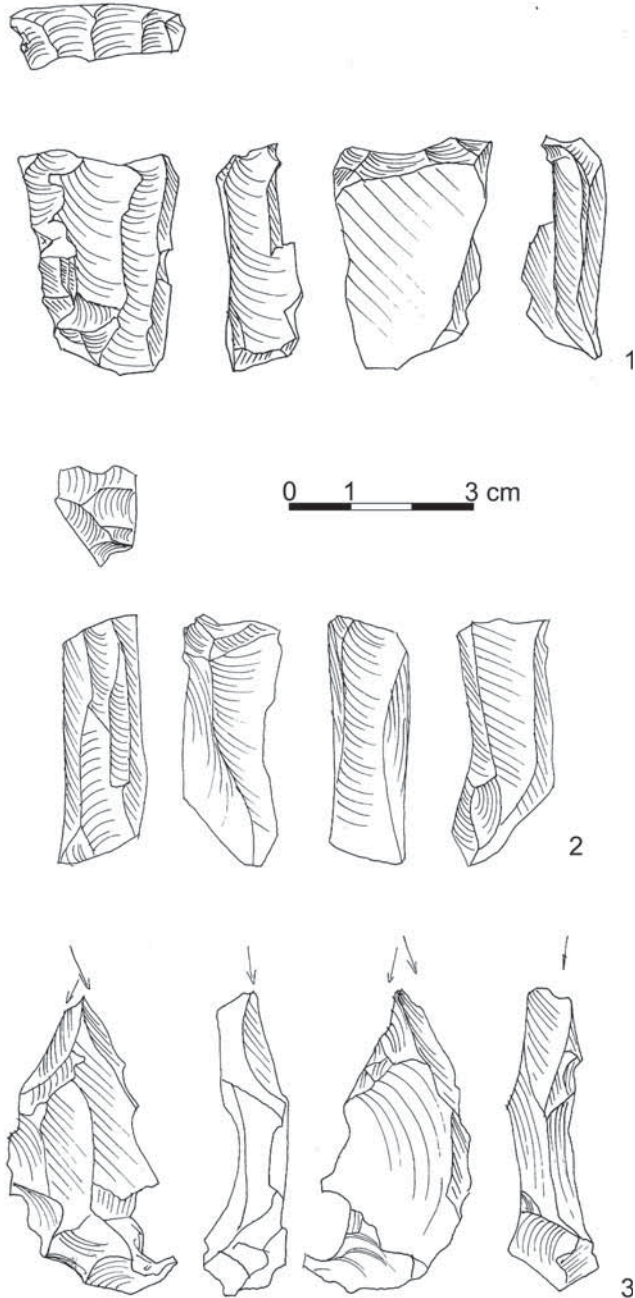
Ryc. 8. Ostrów Lednicki, stan. 2. Mezolit. 1-3: rdzenie; rys. Agnieszka Zarzycka-Anioła

FIG. 8. Ostrów Lednicki, site 2. Mesolithic. 1-3: the cores; drawn by Agnieszka Zarzycka-Anioła

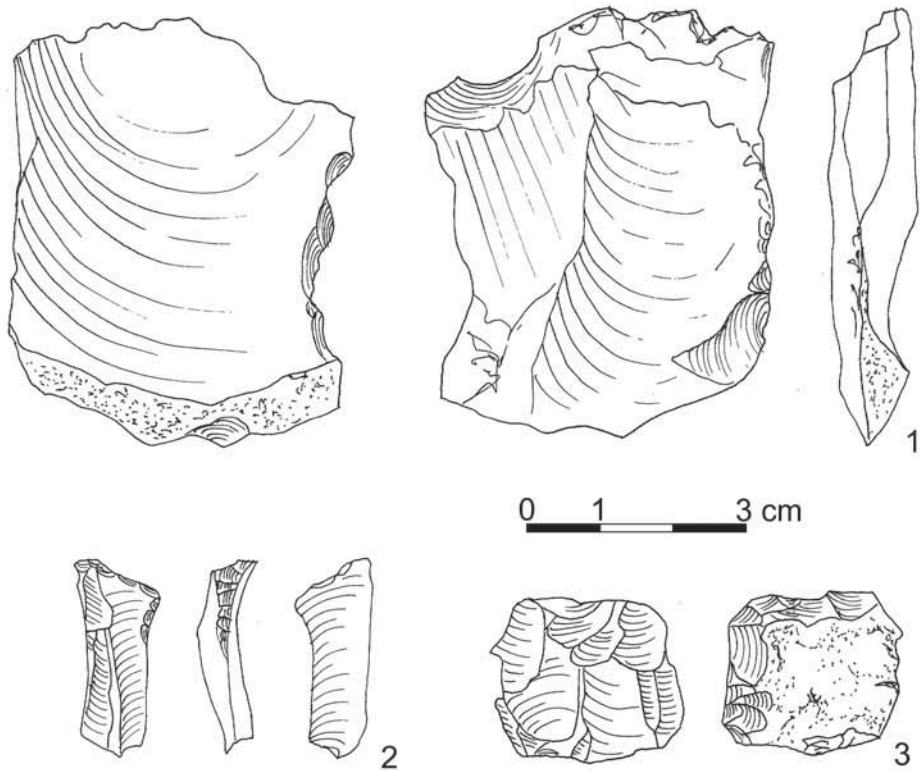
Ryc. 9. Ostrów Lednicki, stan. 2. Epoka kamienia. 1: rdzeń; mezolit (?); 2-3: skrobacze; rys. Agnieszka Zarzycka-Anioła

FIG. 9. Ostrów Lednicki, site 2. Stone Age. 1: the core; Mesolithic (?); 2-3: scrapers; drawn by Agnieszka Zarzycka-Anioła

Ryc. 10. Ostrów Lednicki, stan. 2. Epoka kamienia. 1-2: rdzenie; 3: rylec; rys. Agnieszka Zarzycka-Anioła

FIG. 10. Ostrów Lednicki, site 2. Stone Age. 1-2: the cores; 3: a burin; drawn by Agnieszka Zarzycka-Anioła

RYC. 11. Ostrów Lednicki, stan. 2. Epoka kamienia. 1: obłęcznik; 2: półtyłczak; 3: łuszczeń; rys. Agnieszka Zarzycka-Anioła

FIG. 11. Ostrów Lednicki, site 2. Stone Age. 1: a notch; 2: a truncation; 3: a flaked stone; drawn by Agnieszka Zarzycka-Anioła

Materials from the Stone Age from Ostrów Lednicki and its immediate surroundings

S u m m a r y

The aim of this article is to analyze several hundred primeval artifacts (329 flints, 3 stone tools and 9 pieces of Neolithic pottery), which were found during excavations on Ostrów Lednicki and the burial ground in Dziekanowice.

The above mentioned artifacts were found on a secondary deposit, in early medieval layers or in objects, and in a primaeval layer, which was detected in the immediate vicinity of Lednica Palatium. This significantly influences the interpretation options and only allows chronological and taxonomic classification of the artifacts with characteristic technological and typological features.

4 flint artifacts were connected with the Late Paleolithic stage of penetration of Ostrów Lednicki and its immediate surroundings, i.e. a part of a massive endscraper, a tanged point, a part of a shaft of a tanged point and of a backed piece. Because of the presence of tanged points, it is highly probable that the analyzed collection can be connected with flint manufacturing of the Świderska culture community.

Ostrów Lednicki and its surroundings were also penetrated by Holocene hunter-gatherers, which is indicated by the presence of 14 Mesolithic flint artifacts. In the majority of cases they were cores, often microlithic, highly exploited. There were also single tools, such as a slender backed piece and two scrapers.

Three stone artifacts can be clearly connected with the Neolithic — two hatchets made from fine-crystalline sandstone and a quartzitic broadax as well as several pieces of pottery. In the case of the pottery, 5 pieces should be connected with the presence of the Late Band Pottery Culture on Ostrów Lednicki, while 4 with the Funnel Beaker Culture communities.

The remaining flint artifacts can only be generally associated with the Stone Age.

Medieval glass vessels from the necropolis's excavations of the XI–XIII cents. on the territory of the St. Sophia Cathedral in Kyiv: restoration research

ABSTRACT: The article highlights the results of the restoration research into the five glass goblets which were found in burial sites during the archaeological excavations on the territory of the National Museum “Sophia of Kyiv” in 2014. The composition of the glass conical beakers has been analyzed and their complete form has been restored and an interpretation of the archaeological context of the glass objects has been proposed.

KEYWORDS: Sophia of Kyiv, restoration, archaeological glass, glass funnel beakers, burials.

ABSTRAKT: Artykuł przedstawia wyniki badań konserwatorskich pięciu szklanych kielichów, które znaleziono na cmentarzu podczas badań archeologicznych na terenie Muzeum Narodowego „Soboru Mądrości Bożej, Soboru Sofijskiego” w 2014 roku. Przeanalizowano skład szklanego pucharu stożkowego, przywrócono jego pełną formę i zaproponowano interpretację kontekstu archeologicznego dla przedmiotów szklanych.

SŁOWA KLUCZOWE: Sobór Mądrości Bożej, Sobór Sofijski, renowacja, szkło w archeologii, szklane puchary lejcowate, pochówki

---

One of the topical objectives of modern medieval studies is a deep research involving as many as possible source studies, both written and material, with a maximum of historical information. The above mentioned is true for those fields of the medieval studies which are based on the study of the medieval human beings' material world. Subsequently, employing the variety of the other sources, the researcher is trying to describe the separate facts of individuals' daily routines which influenced the forming of their perception of the surrounding world. In the end this approach will help the scientist to realize a more objective reconstruction of the medieval society's mentality, economic relations, trade relations, etc. It will contribute to a better understanding of the historical processes in these and other historical periods of the society and country.

The conservation and restoration research, which are closely connected with the exact sciences, and exist on the basis of the search and study of the material sources, give considerable assistance in the completion of the above-mentioned tasks that are connected with the sphere of the scientific interest of archaeology. The finds which are being obtained while restoring allow not only to recreate the

whole form of the ruined object but also to define the features of its composition, the specifics of its functionality and the character of the damage it has sustained, along with features of their further use, reasons for their damage etc. The information defines more exactly a possible functional meaning of the archaeological find, and its chronological and geographical origin.

Exact research has been made by us while restoring five glass goblets which were found during the excavations by joint archaeological expeditions of the Archaeological Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine and the National Reserve “Sophia Kyivska” in 2014. The excavations were carried out on the territory of the “Sophia Kyivska” — in the north western part of the former Metropolitan’s Garden. The archaeological finds are being kept in the Scientific Funds Department of the National Museum “Sophia Kyivska”. To definitely identify the goblets, we are going to mention the number of the Scientific Help Fund, which is given to each object while it is registered in the fund. It allows other scientists to easily find the required goblet which will be submitted again to the Fund’s Collection after its restoration as an object of the Main Storage Fund.

The territory of the finds had been researched by archaeologists in 1909–1910, after an expedition of the Imperial Archaeological Commission headed by D. Mileiev. During these archaeological research endeavours the rest of the foundation of the church of the XI c. and a big Christian necropolis around it which is dated within the XI–XIII c. was found [MILEIEV 1910; KARGER 1961: 226–232]. In 2014, archaeological research endeavours were aimed at studying the rest of the latest outhouse near the southern wall of the excavated church by D. Mileiev; the outhouse itself was not studied during the works of the years of 1909–1910 [BOBROVSKY, KOZYUBA, TYMOSHENKO 2015]. Also the excavated territory had burials which were situated near the southern wall of the XI century church and the mentioned outhouse of the XII century. Materials received during these archaeological research attempts require additional chemical and technological research of solution, a study of the anthropological material and a photogrammetrical definition of the planography of the monument and its stratigraphy. The results of the research are going to be published in other publications, including a monograph, in which the restoration research of five glass funnel beakers are to be presented. During the excavations of 2014, the archaeological glass was sent to the scientific restoration workshop immediately from the excavations with the soil monolith, as the objects were in bad condition. They were broken into lots of small pieces and infected by thorough corrosion (SHF 5804) and covered with irrigating crust of different times. And this is why the objects require operative conservative intervention. Preventive conservative measures foresaw both a previous photo fixation and impregnation of the glass, broken by the deep erosion, with the soil monolith with 5–10% solution of Paraloid B-72 in ethyl acetate (SHF 5804, SHF 5802, SHF 5803). After this the ground surfaces of the glass fragments

were cleaned with the help of a blade and scalpel by eye, and it was made possible to get fragments of sufficient strength for the further restoration process of the complete form of the object. In the context of the definition of the methodology of the restoration of each object, preliminary typical research attempts have been carried out to identify similar analogies, and also we have done chemical analysis of each beaker and three cases of the surrounding soil. Chemical research has been done in two scientific centers: the Pranas Gudynas Restoration Centre (Vilnius, Lithuania) and the Institute of Geological Sciences of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine). In the Pranas Gudynas Restoration Centre optical microscopy was done, namely measuring of the pH of the glass surface and soil from the excavations, an IR-spectrum analysis, and electrodisperse microscopy / energy dispersive X-ray spectroscopy (SEM/EDX). During the research of the Institute of the Geological Sciences X-ray, spectral electron-probe microanalysis with the help of the raster electron microscope GSM-6490 LV and introspective spectrometer was used. All these measures were needed to provide optimal methods for the restoration of each object.

In the typological way, the five glass beakers can be divided into three main groups. The first group includes two funnel-shaped (or conical) beakers with astatic bottoms (SHF 5800 and SHF 5801), the second group includes a conical beaker (wineglass) with a stable concave bottom (SHF 5804), the third group includes two conical beakers each with a pallet (SHF 5802 and SHF 5803) [SCHAPOVA 1972: 37–41; STOLYAROVA 1997: 102].

Conical vessels with a sharp bottom № 1 (SHF 5801). The object was found in the burial (№ 28), to the right of the skeleton's legs, head orientated to the south west [BOBROVSKY, KOZYUBA, TYMOSHENKO 2015: 33–34]. The beaker was kept in a bad condition and had forty three fragments of different sizes, covered with blue white iristic crust fragments, and a surface which had pittings and micro-cracks. In the central part there were losses (5–7%); near the crown of the object there were losses up to 3%. Nevertheless, all these circumstances did not prevent a complete reconstruction of the glass beaker's form.

To implement the beaker's restoration, the original fragments were glued with 25% solution of glue PVB (g) in Ethanol. The losses were supplemented with the help of the two-component epoxy resin Araldite 2020; for this purpose losses were superimposed with sheets of paper, on which contours of the lost parts were transferred. The tracing papers were superimposed on a PVC film and templates for topping up were produced with Araldite 2020, which were glued onto the losses with the rubber glue. For pressurization, the edges of the PVC film were covered with the two-component silicone mass Platinum 30 (A/B). In the places of loss, the fillings were made with Araldite 2020, and after that the PVC film and silicone coating were dismantled, and an abrasive treatment of the surface of the additive with the help of a drilling machine with circles-nozzles with sandpaper

was done. After all the procedures, the surface of the beaker was covered with the acrylic varnish "Renesans".

The beaker (fig. 1) is 13.5 cm high. In the basic part there is a cone-shaped bottom with a break in the completed part, and in the upper part there is a wide straight crown with a diameter of 10 cm with a small roller on the edge. On the surface there is a relief of a wavy spiral-shaped ornament, the spiral has a direction from the bottom to the crown. The glass is of a transparent yellow green colour, and air bubbles are observed in the thickness of the glass mass. The top layer is irregular, but it is blissfully-transparent.

FIG. 1. Funnel-shaped vessel with sharp bottom № 1 (SHF 5801). After restoration; photo by Maksym Strykhar
Рис. 1. Нaczynie w kształcie lejki z ostrym dnem Nr 1 (SHF 5801). Po renowacji; fot. Maksym Strykhar

As a result of the various research conducted, the Restoration Centre of Pranas Gudynas defined that the pH of the surrounding soil of the beaker (loess with impurities and debris interspersed with plant matter) in the burial № 28 equals

7.64–7.82. The IK-spectral analysis indicated the presence of carbonate-silicate compounds in the alkaline soil which led to corrosion of the surface of the glass object due to the process of the alkaline hydrolysis. The pH of the irised glass layer was 6.53–6.52.

The elementary composition of irised glass was determined:

Name	C	O	Al	Si	K	Ca	Pb
Spectrum 1	10.7	43.6	0.4	21.2	8.1	0.4	15.7
Spectrum 2	9.4	41.3	0.4	22.4	9.1	0.5	17.0
Spectrum 3	9.6	40	0.4	22.5	9.1	0.4	17.0

And non irised glass:

Name	C	O	Mg	Al	Si	P	Cl	K	Ca	Ti	Fe	Pb
Spectrum 1	9.2	48.4	0.5	3.8	14.5	2.3	0.6	1.1	4.3	0.2	1.9	13.1
Spectrum 2	7.4	49.4	0.5	4.6	17.4	1.7	0.5	1.2	4.2	0.2	2.4	9.9

According to the research results of the Institute of Geological Sciences, the content of the main elements looks like this:

Spectrum 1.1.	Si	K	Pb	Total
Mean	49.15	17.21	33.64	100.00
Spectrum 2.1.	×	×	×	×
Mean	24.76	11.06	4.65	59.62
Spectrum 2.2.	×	×	×	×
Mean	22.98	14.28	31.23	31.51

The distribution of the main compounds looks like this:

Element %	Weight %	Atomic %	Compd %	Formula
Si K	23.23	24.95	49.69	SiO ₂
K K	13.89	10.72	16.74	K ₂ O
Pb M	31.17	4.54	33.58	PbO
O	31.71	59.79	×	×
Totals	100.00	×	×	×

Received results of the chemical analysis prove that the glass matrix consists of lead-potassium glass. In the composition of the iris glass there are small impurities Mg, P, Fe and relatively large amounts of Al which is connected with the influence of the soil from the archaeological cultural layer.

Bell-shaped beaker with a sharp bottom № 2 (SHF 5800). The object was discovered in the filling of the burial pit (№ 15), near the northwest oriented skeleton [BOBROVSKY, KOZYUBA, TYMOSHENKO 2015: 27–28]. The beaker was in a broken condition, it consisted of twenty thin-walled fragments of a highly iris matte opaque glass of a white color (fig. 2). The burial also had two fragments of thick-walled glass of a yellow-green color not belonging to this vessel. Currently, only conservation measures have been taken, and the process of restoration is underway. However, the available fragments make it possible to establish precisely that the shape of this object is similar to the vessel mentioned above (fig. 3).

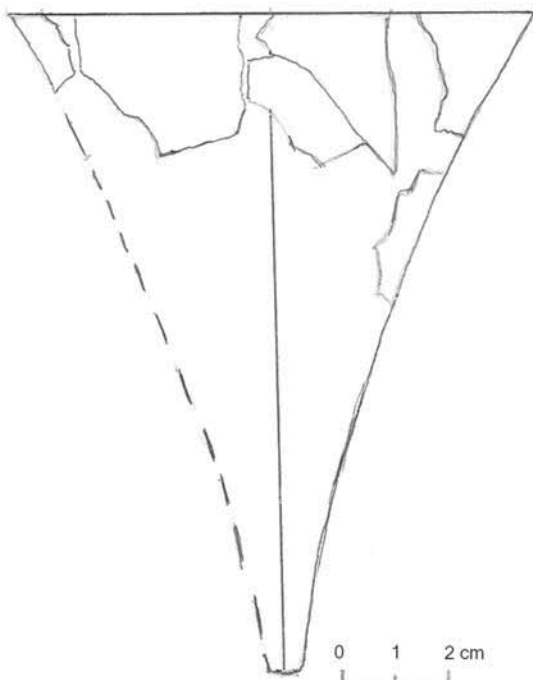

FIG. 2. Bell-shaped beaker with a sharp bottom № 2 (SHF 5800). The restoration process; photo by Maksym Strykhar

Рис. 2. Пучар в kształcie dzwonka z ostrym dnem Nr 2 (SHF 5800). Proces renowacji; fot. Maksym Strykhar

FIG. 3. Bell-shaped beaker with a sharp bottom № 2 (SHF 5800). Reconstruction; drawn by Maksym Strykhar

РѢС. 3. Пучар в кształcie dzwonka z ostrym dnem Nr 2 (SHF 5800). Rekonstrukcja; rys. Maksym Strykhar

The study of the chemical composition of the glass samples of SHF 5800, carried out at the Institute of Geological Sciences, gave the following picture of the distribution of the main elements:

Spectrum 1.1.	Si	K	Pb	Total
Mean	44.65	16.45	38.95	100.00
Spectrum 2.1.	×	×	×	×
Mean	23.95	11.27	5.63	59.16
Spectrum 2.2.	×	×	×	×
Mean	20.85	13.66	36.16	29.34

By compounds:

Element	Weight %	Atomic %	Compd %	Formula
Si K	20.88	23.75	44.66	SiO ₂
K K	14.67	11.98	17.67	K ₂ O
Pb M	34.97	5.39	37.67	PbO
O	29.48	58.55	×	×
Totals	100.00	×	×	×

Thus, in this case, the results obtained during chemical investigations also indicate that the glass matrix consists of lead-potassium glass. The content of PbO and K₂O is almost the same, which together with the same sizes of form, can indicate that both beakers with a sharp bottom came out from one workshop or at least from one region at a similar time.

The conical beakers of thin glass with thin sharp bottoms, made by free blasting, having a height of 13.5–14 cm and a diameter of 10–10.5 cm along the crown, repeatedly occurred among the finds in the cultural layers of the XII–XIII centuries in medieval Kyiv [ZHURUKHINA 2017: 173], Novogrudka, Turov [SCHAPOVA 1972: 47–52] and Novgorod (fragments of the bottom part) [SCHAPOVA 1972: 41–47], though production of the vessels began in the XI century [SCHAPOVA 1972: 54–55].

Regarding their purpose, the assumptions about their usage as lamps, as examples of Byzantine lamps that were used to illuminate the temples, were expressed [STOLYAROVA 1997: 102], and also in the home for lighting the houses [ZHURUKHINA 2017: 175–176]. It should also be noted that vessels similar in shape were found during excavations of burial structures outside Rus-Ukraine, particularly in the graves № 577, 649 and 644 in Birka, but they are dated by early times — X c. [ARWIDSSON 1984; POCHE 2001: Abb. 6, 8, 13, 15; KRUEGER, WEDEPOHL 2003: 97–98], and their shape is somewhat different from those found in Kyiv — they have a more pronounced transition from the broader part to the narrower, which is typical of conical beakers from Novgorod [SCHAPOVA 1972: 41–47]. The conical cubes discovered during excavations in Kyiv can be dated within the XII – to the first half of the XIII century, as the accompanying material in burial grounds is dated by approximately the same time [BOBROVSKY, KOZYUBA, TYMOSHENKO 2015: 27–28, 33–34].

Funnel beaker (goblet) with a stable concave bottom (SHF 5804) [STRYKHAR 2016]. The glass object of a light brown colour was found in the burial (№ 41), whose skeleton was not researched, because the bulk of the burial was located outside the excavation done in 2014 [BOBROVSKY, KOZYUBA, TYMOSHENKO 2015: 41–42]. The vessel was found in a collapsed state (fig. 4), it consisted of thirty one different sized fragments, on the surface of which there were traces of destruction and deformation of the glass due to damage through corrosion. To restore the complete form of the product, the fragments of the glass salts (the silicate base was completely destroyed) were percolated with a 10% solution of Poraloid B72 in ethyl acetate. Extracted from the soil monolith, the original fragments were glued in a 35% solution of PVB (g) glue in Ethanol, and the place of loss was supplemented with Araldite 2020 in the same way as during the reconstruction of the two conic-shaped beakers with a sharp bottom denominated above.

FIG. 4. Funnel beaker (drain) with a stable concave bottom (SHF 5804). Until restoration; photo by Maksym Strykhar

Рис. 4. Пuchar lejkowy (otwór) z trwałym wklęsłym dnem (SHF 5804). Przed renowacją; fot. Maksym Strykhar

The study at the restoration center of Pranas Gudynos has made it possible to establish that the pH of the surrounding soil (a forest with impurities of construction waste and inclusions of substances of plant origin) in the burial is equal to 7.55–7.54. The IR spectral analysis indicated the presence in the alkaline soil of carbonate-silicate compounds, which led to the corrosion of the surface of the glass product due to the alkaline hydrolysis process. The pH of the irised glass layer: 6,38–6,33. SEM/EDX studies have identified the elemental composition of the glass, irised:

Name	C	O	Al	Si	K	P	Cl	Ca	Pb
Spectrum 1	5.6	52.9	0.3	22.8	1.2	–	–	–	17.0
Spectrum 2	7.5	43.7	0.2	22.6	8.5	–	–	–	17.5
Spectrum 3	8.6	57.2	0.2	17.2	5.2	–	–	–	11.5

And non irised:

Name	C	O	Al	Si	K	P	Cl	Ca	Pb
Spectrum 1	10.3	52.1	0.9	29.8	0.3	–	–	0.6	6.2
Spectrum 2	16.3	30.1	0.4	0.7	–	6.6	1.0	7.9	33.3
Spectrum 3	14.9	51.4	0.2	0.7	–	0.7	–	26.4	5.5
Spectrum 4	17.3	30.2	0.8	5.5	0.3	6.0	0.9	7.4	30.4

According to the results of chemical studies, we can conclude that the glass is predominantly lead silicate with a small fraction of potassium, and on the surface, as a product of irisation, white lead carbonate was formed. In the composition of the irised glass there are small impurities P, Cl and Ca, which is probably due to the influence of soil from the archaeological cultural layer.

Permeable corrosion does not allow to determine the initial composition of the elements of the glass matrix, but one can assume that this object belongs to products of lead-alkaline glass Si-Pb-K (sand + lead + ash with the prerogative K). The restoration measures allowed to restore almost the full form of the beaker, which has a height of 12.5 cm, with a diameter of its bottom of 4.2 cm. Unfortunately, the crown and a part of the body were lost, which does not allow them to be confidently reproduced (fig. 5). However, similar products with flat bottoms, which were made by the same method of free blowing as the aforementioned sharp-bottomed vessels, with only one difference — the bark touched several times the flat surface — are repeatedly found among archaeological finds in the medieval Ukraine of the XI–XIII centuries including Kyiv [SCHAPOVA 1972: 58]. This type of glassware with a small projection has become widespread since the second half of the XII century [STOLYAROVA 1997: 102–103], which, obviously, should be recognized as the indicative time of burial of the dead person in whose grave this vessel was discovered; the archaeological data do not contradict such a date [BOBROVSKY, KOZYUBA, TYMOSHENKO 2015: 41–42]. Due to its stable shape, the beaker could have been used as a lamp, and purely for domestic purposes.

A funnel beaker with a pallet № 1 (SHF 5802). This item was found in the pit of burial (№ 27), at the feet of the skeleton (the lower part — near the left leg, the upper — at the right), the laying of which was headed to the southwest [BOBROVSKY, KOZYUBA, TYMOSHENKO 2015: 32]. The beaker was found in a collapsed state; it consisted of forty eight different sized fragments, on the surface of which there were significant traces of destruction and deformation of the glass, which was strongly damaged through corrosion (fig. 6). There was a loss of the crown (up to 20%), the body (60%) and the bottom (up to 5%), which however did not prevent the reconstruction of the full form of the subject. The surface of the artifact was a whitish-beige color.

FIG. 5. Funnel beaker (drain) with a stable concave bottom (SHF 5804). After restoration; photo by Maksym Strykhar

Рис. 5. Пuchar lejkowy (otwór) z trwałym wklęsłym dnem (SHF 5804). Po renowacji; fot. Maksym Strykhar

During the restoration activities, the original fragments that were cleansed from the preservation solution and individual contaminants were glued with a 30% Polaroid B72 solution in acetone. In accordance with the drawing of the graphic reconstruction of the beaker, a silicone form was cast, on the surface of which the original glued fragments of the beaker were glued on with rubber cement. Further on, on the silicone surface in the places of loss, a solution of two-component epoxy resin Araldite 2020 was poured, as well as a dry pigment of paint (whitening zinc and ochre light). After removal of the silicone insert, the abrasive treatment of the surface of the additions was carried out with the help of a drilling machine with abrasive blades from sandpaper, after which the surface was covered with the acrylic varnish “Renesans”. The beaker has a height of 12.5 cm, the base is a 3.1-cm-diameter leg, and a broad straight crown with a diameter of 10 cm is at the top. The bottom is round, wavy, and looks like a stylized flower (fig. 7). From the bottom in the direction of the crown, relief decorations are executed — ‘ribs’ that are 1.5 cm from the upper edge of the beaker (fig. 8–9). As a result of the research carried out by the Pranas Gudynos Restoration Centre, it was determined that the pH of the surrounding soil (a forest with admixtures of construction waste and inbred substances of plant origin) in the burial place

FIG. 6. A funnel beaker with a pallet № 1 (SHF 5802). Until restoration; photo by Maksym Strykhar
 Ryc. 6. Puchar lejkowy z paletą Nr 1 (SHF 5802). Przed renowacją; fot. Maksym Strykhar

was 7.98–8.1. The IR spectral analysis indicated the presence in the alkaline soil of carbonate-silicate compounds, which led to the corrosion of the surface of the glass product due to the alkaline hydrolysis process. The pH of the irised glass layer: 6.53–6.52. SEM/EDX research has identified the elemental composition of the irised glass:

Name	C	O	Mg	Al	Si	P	Cl	Ca	Ti	Fe	Pb
Spectrum	12.5	41.9	0.5	1.3	10.2	3.1	0.7	3.5	0.3	0.4	25.6

And the non irised glass:

Name	C	O	Mg	Al	Si	P	Cl	Ca	Ti	Fe	Pb
Spectrum	14.4	29.6	–	0.3	1.4	5.1	1.5	5.1	0.2	–	42.1

The studies carried out by the Institute of Geological Sciences gave the following distribution of the main elements:

Spectrum 1.1.	Al	Si	K	Ca	Pb	O
Mean	2.22	65.36	0.58	2.62	29.23	–
Spectrum 2.1.	×	×	×	×	×	×
Mean	1.16	29.04	0.33	1.25	3.50	64.73
Spectrum 2.2.	×	×	×	×	×	×
Mean	1.17	50.55	0.48	1.87	27.13	38.79

As for the main components:

Element	Weight%	Atomic%	Compd%	Formula
Si K	26.60	28.76	56.92	SiO ₂
Ca K	1.77	1.34	2.47	CaO
Pb M	37.70	5.52	40.61	PbO
O	33.93	64.38	×	×
Totals	100.00	×	×	×

The obtained results of the studies allowed us to conclude that the glass is likely to be mainly lead silicate, and on the surface of it, as a product of irisation, a white lead carbonate has been created.

FIG. 7. A funnel beaker with a pallet № 1 (SHF 5802). Fragments of the bottom; photo by Maksym Strykhar

Рис. 7. Пuchar lejkowy z paletą Nr 1 (SHF 5802). Fragmenty dna; fot. Maksym Strykhar

FIG. 8. A funnel beaker with a pallet № 1 (SHF 5802). After restoration; photo by Maksym Strykhar
Рyc. 8. Пучар лежковаты з паleta № 1 (SHF 5802). По ренoвaцji; фoт. Мaксым Стpыкхaр

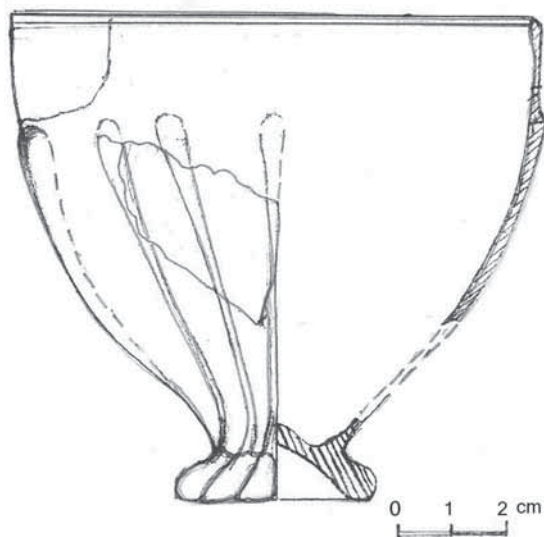

FIG. 9. A funnel beaker with a pallet № 1 (SHF 5802). Reconstruction; drawn by Maksym Strykhar
Рyc. 9. Пучар лежковаты з паleta № 1 (SHF 5802). Рекoнстpукцja; pыc. Мaксым Стpыкхaр

A funnel beaker with a pallet № 2 (SHF 5803). Found in the pit of burial (№ 29), at the legs of the skeleton, head oriented south-southwest [BOBROVSKY, KOZYUBA, TYMOSHENKO 2015: 35]. The beaker, as in all other cases, was found in a highly destroyed condition; it consisted of eighty two different sized fragments, on the surface of which there are significant traces of destruction and deformation of the glass, strongly damaged by cross-corrosion. At the moment, the subject is in restoration, but the fragments preserved allow us to establish that its shape (fig. 10–11) is almost the same as a vessel having a SHF number of 5802. In this beaker the form is more “ascetic”: there are no relief ‘ribs’ and a ring leg-pallet has a simple shape.

FIG. 10. A funnel beaker with a pallet № 2 (SHF 5803). The restoration process; photo by Maksym Strykhar

Рис. 10. Пuchar lejgowaty z paletą Nr 2 (SHF 5803). Proces renowacji; fot. Maksym Strykhar

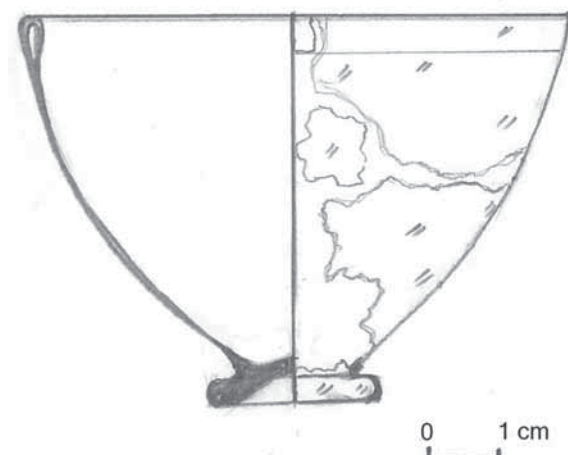

FIG. 11. A funnel beaker with a pallet № 2 (SHF 5803).

Reconstruction;
drawn by Maksym Strykhar

Рис. 11. Пuchar lejkowy z paletą № 2 (SHF 5803). Rekonstrukcja;
rys. Maksym Strykhar

The differences also are in the content of the glass, which, according to the research results of the Institute of Geological Sciences, has the following elemental composition:

Spectrum 1.1.	Si	K	Pb	O
Mean	47.32	17.64	35.04	–
Spectrum 2.1.	×	×	×	×
Mean	24.32	11.56	4.85	59.27
Spectrum 2.2.	×	×	×	×
Mean	22.12	14.65	32.53	30.71

The distribution of the main components looks like this:

Element	Weight%	Atomic%	Compd%	Formula
Si K	22.55	24.40	48.25	SiO ₂
K K	15.15	11.78	18.25	K ₂ O
Pb M	31.10	4.56	33.50	PbO
O	31.20	59.26	×	×
Totals	100.00	×	×	×

Consequently, in this case, the results obtained during the chemical research indicate that the glass matrix consists of lead-potassium glass, so the different shape of the beakers and different composition can indicate their manufacture in different glass workshops, or at a remote time span.

Funnel-shaped beakers with a pallet had become widespread in medieval Ukraine; their appearance is determined by the second third of the XII century. They occur during this and subsequent centuries [SCHAPOVA 1972: 58–59; STOLYAROVA 1997: 103]. The significant distribution of such vessels indicates their distribution in the life of that time's population. Determining the time of the existence of these beakers allows one to date the burials number 27 and number 29 within the second third of the XII — and the first third of the XIII centuries.

The performed chemical analyzes allowed to establish that four out of the five beakers (SHF 5800, SHF 5801, SHF 5803, SHF 5804) belong to the group of products made from thin yellowish transparent silicon-lead-potassium glass, and one (SHF 5802) — to lead glass. The question of the place of production of the vessels remains open and requires further research with the databases of the chemical composition of glass products of medieval Europe, as well as further analyzes of the archaeological glass from the excavations on the territory of Ukraine, as nowadays the method of comparing forms of products without an analysis of the glass structure is still the main research method. In general, the current issue is the lack of a single base for comparing the structure of the objects discovered during the research.

It is interesting that all five glass beakers were found in the burials and were situated near the feet of the skeleton. This is why the archaeological finds are interpreted most likely as burial vessels, because, according to the ancient Christian tradition, on the body of the dead person, before the burial, they poured down sanctified chrism, which could be oil remaining from the last in the life of the person's extreme unction, or oil from the temple lamps. For example, according to the description of *The New Table Commandments*, quoting the work of the saints Dionysius and Simeon of Thessalonica (end of the XIV and early XV centuries), "...the dead are also anointed by the priest [...] according to the example of that anointing with chrism which was accomplished before the saint's baptism [...] And this anointing is a sign of Christ and the seal of those who went away in Christ..." [VENIAMIN 1992: 421–422]. Metropolitan Cyprian (1390–1405) writes about this feature of the burial order: "...and put it in a sepulcher, and a little wine was mixed with the old olive, the priest is pouring the first in a cross-shaped manner from the head, also on the feet, then from the right hand, and also to the left side; the beaker, with olive oil and wine, pours into the leg [to the bottom of the coffin — *Auth.*]; also having put the board, is filling up like any dead man..." [KIPRIAN 1880: col. 243–246; PANOVA 1987: 120].

There are also direct analogies of the use of glass vessels for the "wine of valkyrie" [SIMPSON 2005: chapter 9], used in the practice of burial in medieval Europe by representatives of the Scandinavian ethnic group [HUNTER 1977; HARDEN 1978: 1–24; ARWIDSSON 1984; POCHE 2001].

Perhaps the appearance of such vessels at the feet of the dead in burials in the territory of Rus-Ukraine should be associated with this tradition. If we compare

with the Scandinavian burial traditions, at least as an echo of those ancient traditions, the beakers could be used for ritual drinking during the funeral, and then they were broken down and in this condition placed into the coffin. At least, this explains the presence of fragments of a glass beaker in not always a compact collapse, as would have been expected if it was crushed by the collapse of the soil after the destruction of the grave, and in different parts of the burial. However, there is currently not enough information to substantiate or refute this thesis. So the research of five archaeological glass vessels dated by the 2014 excavations allows to define that medieval glass vessels were used for different purposes, as well as vessels for chrisms or funeral vessels while drinking during the ceremony of burials — that opens to us another page of the functional purpose of the glass works of medieval Europe.

References

ARWIDSSON G.

1984 Birka II:1, Systematische Analysen der Gräberfunde, Stockholm, online: <http://www.fjoelskylda.de/realia/glas.html> [access: May 2018].

BOBROVSKY T.A., KOZYUBA B.K., TYMOSHENKO M.E.

2015 Naukovy zvit pro rezultaty arkhеologichnykh doslidzhen u sadybi Sophiyevskoho soboru v Kiyevi 2014 r. [Naukovy arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka “Sophiya Kyivska”].

HARDEN D.B.

1978 Anglo-Saxon and later medieval glass in Britain: some recent developments, „Medieval Archaeology”, vol. 22, p. 1–24.

HUNTER J.R.

1977 Scandinavian glass vessels of the first Millennium AD: a typological and physical examination, doctoral theses, Durham University, online: <http://etheses.dur.ac.uk/10471/> [access: May 2018].

KARGER M.K.

1961 Drevny Kiyev. Ocherki po istorii materialnoy kultury drevnerusskogo goroda, t. 2: Pamyatniki kiyevskogo zodchestva X–XIII vv., Moskva–Leningrad.

KIPRIAN, MITROPOLIT

1880 Otvery mitropolite Kipriana igumenu Afanasiyu, Russkaya istoricheskaya biblioteka, t. 6, Sankt-Peterburg.

KRUEGER I., WEDEPOHL K.H.

2003 Composition and shapes of glass of the early medieval period (8th to 10th century AD) in Central Europe [in:] Echanges of commerce du verre dans le monde antique (Actes du colloque international de l’AFAV, Aix-en Provence et Marseille, 7–9 juin 2001), éd. D. Foy, M.D. Nenna, Montagnac, p. 93–100, online: http://artefacts.mom.fr/Publis/Krueger_Wedepohl_2003.pdf [access: May 2018].

MILEIEV D.

1910 Archeologicheskiye issledovaniya v Kiyevskoi gubernii (svod gazetnykh izvesty), Izvestiya imperatorskoy archeologicheskoy komissii, Pribavleniye k vypusku 34-mu (khronika i bibliographiya, vypusk 17), Sankt-Peterburg, p. 171–174.

PANOVA T.D.

1987 Srednevekovy pogrebalny obryad po materialam nekropolya Arkhangel'skogo sobora Moskovskogo Kremlya, „Sovetskaya arkheologiya”, No 4, p. 110–122.

POCHE A.

2001 Die Glasfunde des frühmittelalterlichen Handelsplatzes von Groß Strömendorf bei Wismar Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Kiel, online: <https://d-nb.info/969953267/34> [access: May 2018].

SCHAPOVA Y.L.

1972 Steklo Kiyevskoy Rusi, Moskva.

SIMPSON Z.

2005 Vikingi. Byt, religiya, kultura, Moskva, online: http://historylib.org/history-books/ZHaklin--Simpson_Vikingi--Byt--religiya--kultura/10 [access: May 2018].

STOLYAROVA E.H.

1997 Proiskhozhdeniye i khronologiya steklyannykh izdeliy Moskvy XII–XIV vv., „Rossiyskaya arkheologiya”, No 4, p. 92–106.

STRYKHAR M.

2016 Restavratsiya ta doslidzhennya sklyanoi posudyny XI–XII st. z rozkopok na podvirye Sophii Kyivskoi u 2014 rotsi, „Vidrodzhennya pamyatok”, Chasopys naukovo-restavratsiynoyi maysterni Natsionalnoho zapovidnyka “Sophiya Kyivska”, Chyslo 1, p. 149–154.

VENIAMIN, ARCHIEP.

1992 Novaya Skryzhal ili obyasneniye o tserkvi, o Liturgii i o vsekh sluzhbakh i utvoryakh tserkovnykh (reprintnoye izdaniye, Sankt-Peterburg 1853), t. 2, Moskva.

ZHURUKHINA O.

2017 Davnyoruski sklyani lampy z arkheologichnykh rozkopok Kiyeva, „Opus mixtum”, № 5, p. 173–177.

Średniowieczne naczynia szklane odkryte na cmentarzu z XI–XIII wieku
na terenie katedry św. Zofii w Kijowie: badania konserwatorskie

Streszczenie

Przeprowadzone przez autorów artykułu badania konserwatorskie i restauratorskie pozwoliły przywrócić pełną formę pięciu szklanym pucharom odkrytym podczas badań archeologicznych na terenie Narodowego Rezerwatu „Sofia Kijowska” w 2014 roku. Przeprowadzone analizy chemiczne pozwoliły ustalić, że cztery z nich należą do grupy wyrobów z cienkiego żółtawego przezroczystego szkła krzemowo-ołowiano-potasowego, a jeden — do wyrobów ze szkła ołowiowego. Umożliwi to w przyszłości dokładnie ustalić miejsce i czas produkcji tych naczyń oraz określić, w jaki sposób trafiły do Kijowa. Wszystkie pięć pucharów znaleziono w miejscach pochówku, na wysokości nóg zmarłych. Daje to podstawy do powiązania kontekstu archeologicznego z chrześcijańskim rytuałem pogrzebowym, podczas którego naczynia z olejem umieszczano w trumnie u stóp zmarłych. W tym celu nie używano specjalnych przyborów, lecz wykorzystywano te stosowane w życiu codziennym, na co wskazują odkrycia podobnych przedmiotów podczas wykopalisk w świątyniach lub budynkach mieszkalnych w różnych miejscach Rusi-Ukrainy. Jednocześnie możemy przyjąć, że takie naczynia występowały w skandynawskiej praktyce rytualnej we wcześniejszym czasie, gdy pito z nich wino rytualne, a następnie były one rozbijane i zostawały umieszczone w grobie. Takie powiązanie może wyjaśniać obecność szklanych pucharów w grobach na terytorium dziedzina sofijskiego, których części nie są zdeponowanymi w całości naczyniami, odkrywanyymi w postaci ułamków zalegających tuż obok siebie, lecz stłuczką rozmieszczoną swobodnie w obrębie jam grobowych.

Streszczenie z j. ukraińskiego tłumaczyła dr Olena Gomeniuk

ANNA GRĘZAK
Uniwersytet Warszawski
Instytut Archeologii
Zakład Bioarcheologii

URSZULA IWASZCZUK
Uniwersytet Warszawski
Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej

ANDRZEJ PYDYN, MATEUSZ POPEK, KRZYSZTOF RADKA
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Instytut Archeologii
Zakład Archeologii Podwodnej
Studia Lednickie XVII (2018)

Średniowieczna wiersza z rejonu mostu zachodniego na Ostrowie Lednickim

ABSTRAKT: W sezonie 2015 badania podwodne jeziora Lednica skupiły się na kontynuowaniu eksploracji działek badawczych mostu poznańskiego. W trakcie tych badań zlokalizowano promieniście rozchodzący się obiekt wykonany z wikliny. Podczas jego eksploracji i oczyszczania pozyskano liczne zwierzęce szczątki kostne, pochodzące niemal wyłącznie od ryb, które poddano analizie. W materiale kostnym znajdowały się szczątki kilku ryb: suma, ośmiu okoni, szczupaka oraz ryb z rodziny karpowatych, w tym co najmniej dwóch płotek, a także trzy szczątki świni. Datowanie radiowęglowe surowca organicznego, z którego wykonany był obiekt, wskazuje na ustalenie go po zakończeniu funkcjonowania mostu, najprawdopodobniej na przełomie XII i XIII wieku.

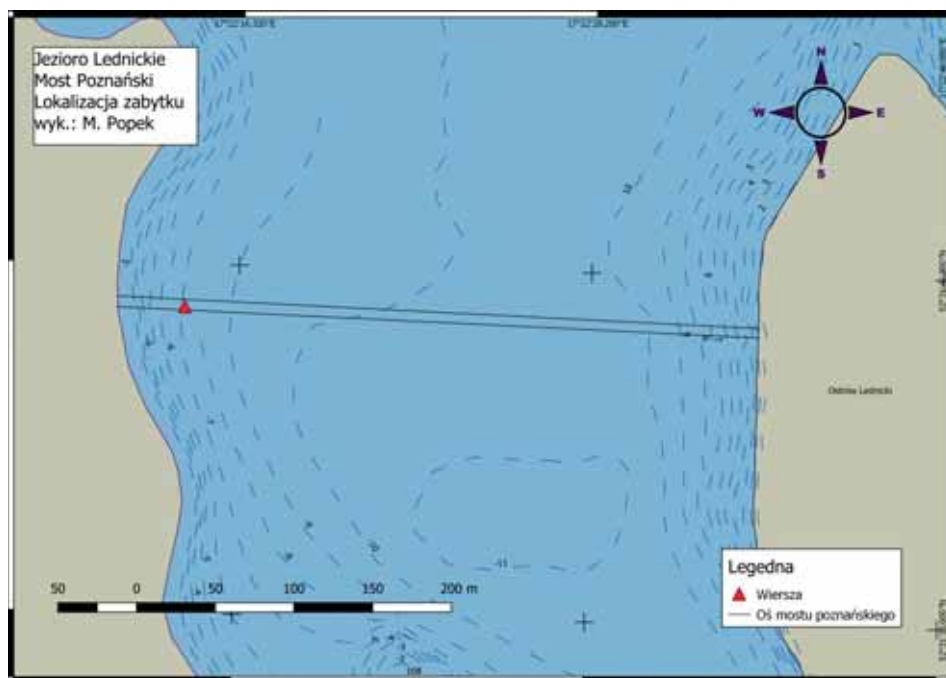
SŁOWA KLUCZOWE: archeologia podwodna, przeprawy mostowe, wczesne średniowiecze, rybołówstwo

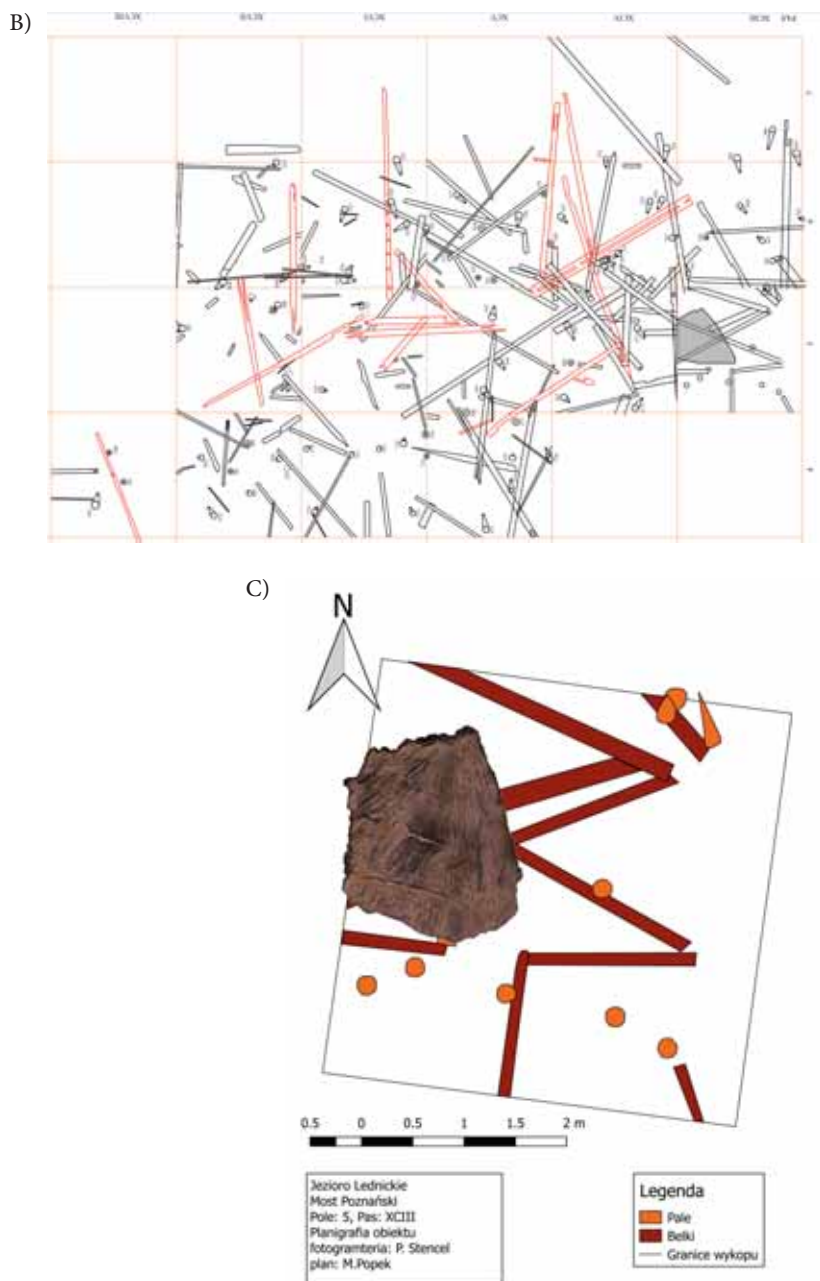
ABSTRACT: In the 2015 season, the underwater research in Lake Lednica focused on further exploration of the exploration plots of the Poznań bridge. In the course of this research a wicker object in a radiating out shape was localised. During examination of the object and its cleaning after excavation, a great number of animal bone remains were collected and analysed. They almost exclusively came from fishes. In the bone material the remains of several fishes were found: a catfish, eight perch, a pike and fishes of the Cyprinidae family, including at least two roach, as well as three remains of a pig. Radiocarbon dating of the organic material which the object was made of indicates that it was placed after the bridge was no longer in use, probably in the late 12th or the early 13th century.

KEY WORDS: underwater archaeology, bridge crossings, Early Middle Ages, fishery

Badania przepraw mostowych na Ostrowie Lednickim mają wieloletnią tradycję. Od lat 80. XX wieku do chwili obecnej Zakład Archeologii Podwodnej z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu realizował badania zarówno na przeprawie wschodniej (tzw. most gnieźniński), jak i zachodniej (tzw. most poznański). W sezonie 2015 badania podwodne jeziora Lednica skupiły się na kontynuowaniu eksploracji działek badawczych mostu poznańskiego oraz na otworzeniu wykopu sondażowego w okolicy wyspy Ostrów Lednicki. W trakcie tego sezonu badania archeologiczne objęły łącznie trzy wykopy. Dwa z nich to pola: 7 w pasie XCV i 5 w pasie XCIII, które znajdowały się w głównej linii badanej konstrukcji mostu poznańskiego. Eksploracja w pierwszym z nich rozpoczęła się już w sezonie 2014, jednak wówczas nie została ukończona. W polu 5 pasa XCIII rozpoczęto usuwanie warstwy osadów, ale ze względu na złożoność dokonanych odkryć nie wyeksplorowano tego wykopu do końca. Trzeci obszar prac to wspomniany wykop sondażowy [RADKA 2015: 2]. Unikatowe znalezisko, będące przedmiotem niniejszej publikacji, odnalezione zostało w polu nr 5 w pasie XCIII. Eksplorację w tym rejonie rozpoczęto od średniej głębokości 7,1 m, a przerwano z końcem sezonu badawczego na głębokości 8,1 m. Na obszarze tej działki zarejestrowano w sumie siedem pali, pomiędzy którymi zalega przynajmniej siedem elementów poziomych. Eksploracja tej części rumowiska, ze względu na dokonane odkrycie, przebiegała odmiennie niż w pozostałych wykopach podwodnych na mostach lednickich [RADKA 2015: 3] (ryc. 1A–1C).

A)

RYC. 1. A: lokalizacja zabytku na moście poznańskim, B: lokalizacja zabytku w działkach badawczych, C: planigrafia działki badawczej z zaznaczonym odkrytym obiektem; wyk. Mateusz Popek, Krzysztof Radka

FIG. 1. A: location of the artifact on the Poznań bridge, B: location of the artifact on the research plots, C: planigraphy of the research plot with location of a discovered object; elaborated by Mateusz Popek, Krzysztof Radka

Pod poziomymi konstrukcjami reliktyw mostu odsłonięto obiekt wykonany z wikliny promieniście rozchodzącej się od wierzchołka i tworzącej kształt wachlarza (ryc. 2). Jego całkowita zachowana długość wynosiła około 160 cm, a maksymalna szerokość około 180 cm (ryc. 3). Wiklina łączona była powrozem co około 10 cm (ryc. 4), zauważalnych jest przynajmniej siedem biegnących poprzecznie śladów po sznurkach. Kształt obiektowi nadawały grubsze obręcze wykonane również z wikliny. Zarejestrowano dwie takie obręcze: pierwsza w odległości od 20 do 40 cm szerszego końca, a druga w połowie długości przedmiotu. Żadna nie zachowała pierwotnego kształtu. W środkowej części obiektu znajdowało się osiem kamieni, które mogły być kamieniami balastowymi (ryc. 5); pomiędzy nimi odsłonięto szczątki kostne [RADKA 2015: 4]. Można przypuszczać, że pierwotnie omawiany obiekt miał kształt stożkowatego kosza z wlotem zwężającym się ku końcowi. Prawdopodobnie był to rodzaj pułapki na ryby.

Ryc. 2. Wierzchołek obiektu; fot. Wojciech Zgoła

FIG. 2. The top part of the object; photo by Wojciech Zgoła

Ze względu na wartość znaleziska oraz konieczność kontynuowania eksploracji konstrukcji mostowych podjęto decyzję o jego wydobywaniu (ryc. 6). Wielkość, delikatna konstrukcja oraz stan zachowania nie pozwalały podnieść go w całości [RADKA 2015: 4]. Postanowiono wydobyć obiekt w pięciu fragmentach o wymiarach ok. 50 × 70 cm. W tym celu przygotowano specjalną procedurę. Noszak o wymiarze wydobywanego fragmentu wsuwano pod obiekt. Następnie część przeznaczoną do wydobywania pokrywano geowłókniną, po czym nurek delikatnie

oddzielał ją od reszty zabytku. Aby zapobiec zniszczeniu podczas podnoszenia, przykryty geowłókniną fragment zabezpieczano bandażami i transportowano na powierzchnię. Operację tę przeprowadzono pięciokrotnie. Bezpośrednio po wydobyciu poszczególne fragmenty przekazano do pracowni konserwacji Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Każda z pozyskanych części została poddana konserwacji (ryc. 7), a proces rekonstrukcji obiektu nie został jeszcze zakończony.

Ryc. 3. Fotogrametria odkrytego obiektu; wyk. Paweł Stencel

FIG. 3. Photogrammetry of the discovered object; elaborated by Paweł Stencel

Ryc. 4. Łączenia wikliny przy pomocy powrozu; fot. Wojciech Zgoła

FIG. 4. Wicker elements bound with twine; photo by Wojciech Zgoła

Ryc. 5. Kamienie znajdujące się wewnątrz obiektu; fot. Mateusz Poppek

FIG. 5. Stones found inside the object; photo by Mateusz Poppek

RYC. 6. Eksploracja obiektu; fot. Mateusz Popek

FIG. 6. Exploration of the object; photo by Mateusz Popek

RYC. 7. Fragmenty węćierza po konserwacji; fot. Andrzej Pydyn

FIG. 7. Parts of the wicker fish trap after conservation; photo by Andrzej Pydyn

Podczas eksploracji znaleziska pozyskano liczne szczątki zwierzęce. Większość odkryto w trakcie odsłaniania obiektu pod wodą, wydobywano je spomiędzy wilkliny przy użyciu eżektora wodnego. Dodatkowo pewna część kości i łusek ryb (mniej niż 10% całego zbioru) została pozyskana podczas oczyszczania fragmentów obiektu podjętego wraz z otaczającym go mułem przed rozpoczęciem zabiegów konserwacyjnych. Szczątki zwierzęce zostały przekazane do opracowania do Zakładu Bioarcheologii Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Analizie poddano 1323 fragmenty lub całe kości ryb oraz trzy fragmenty kości ssaków. Dokonano identyfikacji gatunkowej i anatomicznej szczątków. W wypadku pozostałości ichtiologicznych jako materiał porównawczy posłużyły szkielety z kolekcji Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego. Dodatkowo do analizy dostarczono liczne łuski okonia (ponad 3000 sztuk). Pomiary kości ryb zostały wykonane wg kryteriów wyznaczonych przez Arturo Moralesa i Knuda Rosenlunda [1979] z zastrzeżeniem, że zaproponowany przez tych autorów sposób pomiarów kości szczupaka (*Esox lucius*) został zastosowany przy mierzeniu kości sumy (*Silurus glanis*) i okonia (*Perca fluviatilis*), natomiast pomiarów dla kości karasia (*Carassius carassius*) użyto przy mierzeniu kości płoci (*Rutilus rutilus*). W przypadku kości sumy zmierzono także szerokość i długość powierzchni stawowej kości *pinna pectoralis 1*. Uzyskane wymiary posłużyły do wyznaczenia zakresu wielkościowego ryb (SL, *standard length*) pozyskanych z samołówki. W tym celu utworzono wykresy regresji liniowej. Danych do wykresów dostarczyły pomiary kości i znane wielkości SL osobników, do których należały, z kolekcji porównawczej Institut royal des Sciences naturelles de Belgique, udostępnione dzięki uprzejmości profesora Wima Van Neera, oraz z kolekcji Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW. Przy ich tworzeniu wzięto pod uwagę wymiary SL osobników (oś Y) zestawionych z badanym wymiarem (oś X). Regresje liniowe zostały wyliczone dla trzech kości: *articulare* okonia (długość kości), *quadratum* sumy (szerokość powierzchni stawowej) i *dentale* płoci (długość powierzchni stawowej) (ryc. 8). Analogiczne wymiary kości analizowanych ryb z samołówki porównano następnie z utworzonymi wykresami.

W analizowanym materiale kostnym stwierdzono obecność kości ryb pochodzących z czterech taksonów. Największą grupę stanowiły szczątki okonia (*Perca fluviatilis*), dosyć liczne były również kości sumy (*Silurus glanis*), niewielka liczba elementów pochodziła od ryb z rodziny karpowatych (Cyprinidae), jeden zaś ząb należał do szczupaka (*Esox lucius*) (tab. 1). Nie udało się dokonać identyfikacji gatunkowej i anatomicznej jedynie 37 fragmentów kości.

RYC. 8. Regresje liniowe utworzone dla kości: *articulare* okonia (*Perca fluviatilis*), *quadratum* sumy (*Silurus glanis*), *dentale* płoci (*Rutilus rutilus*); wyk. Urszula Iwaszczuk

FIG. 8. Linear regressions for the bones: perch *articulare* (*Perca fluviatilis*), catfish *quadratum* (*Silurus glanis*), roach *dentale* (*Rutilus rutilus*); elaborated by Urszula Iwaszczuk

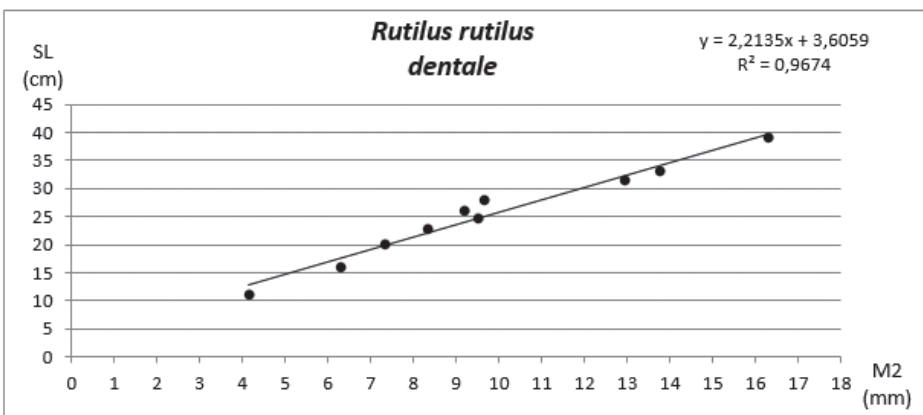
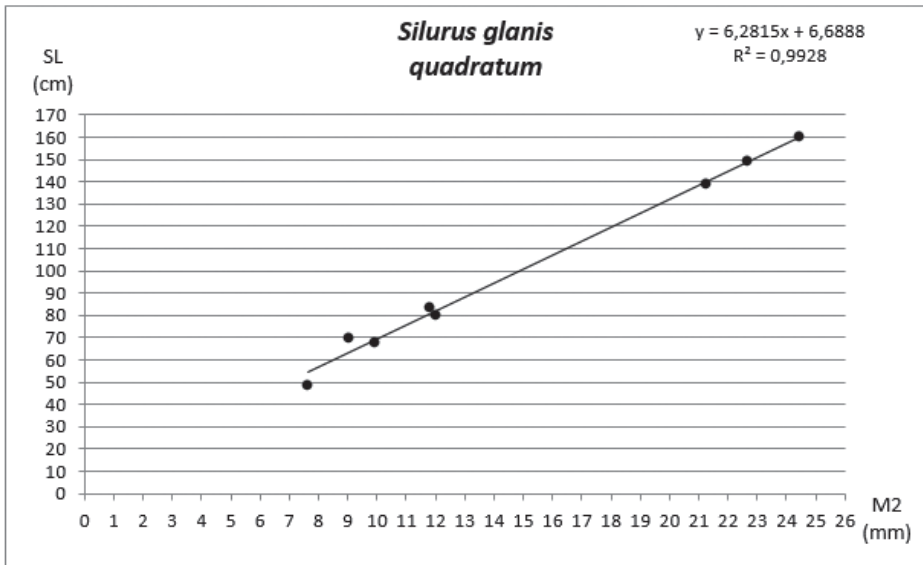
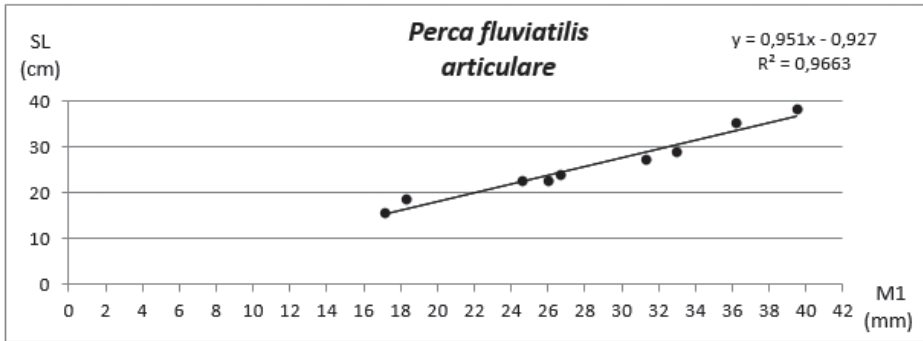

TABELA 1. Skład gatunkowy szczątków ryb z wierszy wydobytej z rejonu mostu zachodniego
 TABLE 1. Zoological composition of the fish remains from the wicker fish trap found in the area of the west bridge

Identyfikacja zoologiczna	Liczba fragmentów (NISP)	Minimalna liczba osobników (MNI)
<i>Perca fluviatilis</i> L.	1155	8
<i>Silurus glanis</i> L.	114	1
<i>Esox lucius</i> L.	1	1
<i>Rutilus rutilus</i> L.	4	2
Cyprinidae	12	?
Razem	1286	12

Szczątki okonia (1155 fragmentów, 90% oznaczonych elementów kostnych) należały do ośmiu osobników, co udało się stwierdzić na podstawie liczby jednoimiennych kości *articulare* (lewych) oraz *cleithrum* (prawych). Kości pochodziły ze wszystkich odcinków szkieletu, znalezione zostały również liczne łuski (tab. 2). Część kości (130 fragmentów) nie została oznaczona pod względem anatomicznym, jednak struktura kości i ich stan zachowania, odmienny w wypadku każdego z analizowanych gatunków z samolówki, wskazywały na przynależność tych fragmentów kostnych do okonia. Zmierzono wymiar M1 wg A. Moralesa i K. Rosenlunda [1979] dla sześciu lewych kości *articulare*. Wartości te wyniosły kolejno: 44,1 mm; 40,1 mm; 40,1 mm; 39,7 mm; 38,7 mm; 19 mm. Większość z sześciu okoni stanowiły zatem duże okazy dorosłych osobników o zakresie wielkościowym SL 35–45 cm (z medianą w zakresie 35–40 cm), tylko jeden osobnik był stosunkowo młody, o znacznie mniejszym wymiarze SL w granicach 15–20 cm.

Kości suma, w liczbie 114 fragmentów, należały najprawdopodobniej do jednego osobnika niewielkich rozmiarów o wartości SL w zakresie 70–75 cm, a więc na granicy dojrzałości płciowej [WZIĄTEK 2015: 96]. Przy ustalaniu SL pod uwagę wzięto kość *quadratum*, w tym pomiar M3 wg A. Moralesa i K. Rosenlunda [1979] pobrany z lewej kości wynosił 10,5 mm. Szczątki pochodziły ze wszystkich odcinków szkieletu, jednak kości głowy, szczególnie z *neurocranium* i *arcus maxillaris et arcus mandibularis*, nie były w pełni reprezentowane (tab. 2). Nie jest możliwe stwierdzenie, czy kości te zostały przeoczone w mule podczas eksploatacji samolówki, czy też nie zachowały się ze względu na działanie niszczących czynników tafonomicznych. U suma, podobnie jak u okonia, sześć fragmentów nie zostało oznaczonych pod względem anatomicznym (tab. 2).

Szczątki ryb z rodziny karpiovatych były nieliczne. Oznaczono jedynie cztery kości płoci, a 12 kości i ich fragmentów nie udało się przypisać konkretnym gatunkom ryb. Kości płoci pochodziły od dwóch osobników (znaleziono dwie jednoimienne kości *cleithrum*). Jeden z osobników miał długość SL w zakresie

TABELA 2. Skład anatomiczny kości okonia i suma z wierszy wydobytej z rejonu mostu zachodniego

L: kości lewe, P: kości prawe, N: kości nieparzyste

TABLE 2. Anatomical composition of perch and catfish bones from the wicker fish trap found in the area of the west bridge

L: left bones, P: right bones, N: odd bones

Oznaczenie anatomiczne	okoń (<i>Perca fluviatilis</i> L.)			sum (<i>Silurus glanis</i> L.)		
	L	P	N/L/P	L	P	N/L/P
neurocranium						
<i>infraorbitalia</i>	–	–	1	–	–	–
<i>vomer</i>	–	–	3	–	–	1
<i>frontale</i>	6	4	–	–	–	–
<i>prooticum</i>	–	–	3	–	–	–
<i>basioccipitale</i>	–	–	2	–	–	–
<i>parasphenoideum</i>	–	–	4	–	–	–
<i>supraoccipitale</i>	–	–	3	–	–	5
<i>ethmoideum</i>	–	–	1	–	–	–
<i>neurocranium</i>	–	–	2	–	–	–
arcus maxillaris et arcus mandibularis						
<i>angulare</i>	–	–	–	–	1	–
<i>articulare</i>	7	5	–	–	–	–
<i>dentale</i>	5	5	–	–	–	–
<i>ectopterygoideum</i>	5	5	–	–	–	–
<i>entopterygoideum</i>	5	6	–	–	–	–
<i>maxillare</i>	6	6	–	–	–	–
<i>metapterygoideum</i>	3	3	–	–	–	–
<i>palatinum</i>	4	3	–	–	–	–
<i>praemaxillare</i>	3	6	–	–	–	–
<i>quadratum</i>	4	5	–	1	1	–
arcus hyoideus						
<i>ceratohyale</i>	3	3	–	1	–	–
<i>epihyale</i>	5	5	–	1	–	–
<i>hyomandibulare</i>	5	4	–	1	1	–
<i>hypohyale</i>	3	2	–	–	–	–
<i>interoperculare</i>	5	5	–	–	–	–
<i>operculare</i>	7	5	–	1	1	–

TABELA 2. Skład anatomiczny... (cd.)

TABLE 2. Anatomical composition... (contd.)

Oznaczenie anatomiczne	okoń (<i>Perca fluviatilis</i> L.)			sum (<i>Silurus glanis</i> L.)		
	L	P	N/L/P	L	P	N/L/P
<i>suboperculare</i>	4	7	–	–	–	–
<i>symplecticum</i>	–	–	–	1	1	–
<i>urohyale</i>	3	3	–	–	–	–
<i>pinna pectoralis</i>						
<i>cleithrum</i>	6	8	–	1	1	–
<i>coracoideum</i>	4	3	–	1	–	–
<i>mesocoracoideum</i>	–	–	1	–	–	–
<i>postcleithrale</i>	6	4	–	–	–	–
<i>posttemporale</i>	5	4	–	1	–	–
<i>scapula</i>	2	3	–	–	–	–
<i>supracleithrale</i>	5	6	–	–	–	–
<i>radialia</i>	–	–	20	–	–	1
<i>pinna pectoralis 1</i>	–	–	–	–	–	1
<i>arcus branchialis</i>						
<i>ossa arcus branchialis</i>	–	–	99	–	–	12
<i>branchiostegalia</i>	–	–	30	5	–	5
<i>pinna abdominalis</i>						
<i>basipterygium</i>	–	–	2	–	–	1
<i>columna vertebralis</i>						
<i>vertebrae praecaudales</i>	–	–	85	–	–	16
<i>vertebrae caudales</i>	–	–	73	–	–	10
<i>processus</i>	–	–	64	–	–	3
<i>parapophyses</i>	–	–	1	–	–	–
<i>urophore</i>	–	–	1	–	–	1
<i>costae</i>	–	–	282	–	–	26
<i>pinnae</i>						
<i>lepidotrichia</i>	–	–	98	–	–	–
<i>pinna analis / dorsalis</i>	–	–	17	–	–	–
<i>varia</i>						
<i>squamae</i>	–	–	ponad 3000	–	–	–
Razem	117	116	792	14	6	82
Nieoznaczone	130			6		

15–20 cm, a więc należał do ryb dojrzałych do rozrodu. Przy ustalaniu SL pod uwagę wzięto kość *dentale*, w tym pomiar M2 wg A. Moralesa i K. Rosenlunda [1979] pobrany z lewej kości wynosił 5,3 mm. Brakowało większości kości obu osobników. Być może wynikało to z metody eksploracji, jednak możliwe jest również, że płocie te stanowiły pokarm jednej z ryb drapieżnych, których szczątki znalezione zostały w samołówce, a ich niestrawione szczątki zalegały w żołądku suma bądź okonia.

W materiale z samołówki odnotowano również jeden ząb szczupaka, który dostał się tam prawdopodobnie przez przypadek, być może wraz z osadem z dna jeziora.

Poza kośćmi ryb w miejscu odkrycia samołówki znaleziono trzy kości ssaków. Jedna z nich to fragment członu palcowego bliższego młodego osobnika świni. Nie miał on przyrośniętej nasady bliższej, co następuje u tego gatunku w wieku około dwóch lat, a wymiary wskazują na to, że pochodził od osobnika znacznie młodszego. Wydaje się, że towarzyszące mu dwa fragmenty żeber także należą do świni. Jeśli przyjmiemy, że trzy kości pochodzą do tego samego zwierzęcia, to jego wiek w chwili śmierci nie przekraczał zapewne kilku miesięcy.

Na podstawie analizy rozkładu anatomicznego kości okonia i suma można stwierdzić, że analizowany zbiór stanowiły pozostałości kilku szkieletów ryb uwięzionych w samołówce, nie ma natomiast pewności czy płocie, reprezentowane przez nieliczne kości, wpłynęły do pułapki, czy też zostały wcześniej upolowane przez znalezione w niej ryby drapieżne. Dorosłe osobniki okonia są mięsożerne, zatem przewaga właśnie sztuk dorosłych, a więc doświadczonych, może wskazywać na zwabienie ich do pułapki przez umieszczenie w niej atrakcyjnej przynęty. Sum również jest rybą drapieżną i nawet młodociany osobnik, którego kości zostały zarejestrowane w materiale z samołówki, mógł żywić się kręgowcami [GRABOWSKA, GRABOWSKI 2015: 136]. Interesująco w tym kontekście przedstawia się znalezienie w badanym zbiorze kości prosięcia. Istnieje prawdopodobieństwo, że części tuszy tego zwierzęcia (tzw. nóżki czy kawałki żeberek) stanowiły zanętę. W tradycyjnym rybołówstwie ludowym rolę tę najczęściej odgrywały łby zwierząt, a rzadziej do wierszy wkładano przypalone kości, chleb, gotowane ziemniaki, niekiedy kopytka zwierząt, gnijące mięso lub kości z resztkami mięsa bądź makuch z konopi [KŁODNICKI 1992: 162].

Wszystkie gatunki ryb, których szczątki zostały znalezione w samołówce, występowały powszechnie w wodach śródlądowych Polski od pradziejów [MAKOWIECKI 2003: 39]. Ich połowy zostały również odnotowane w ramach badań archeozoologicznych prowadzonych przez Daniela Makowieckiego [2001; 2003: 178, 182, 189] nad szczątkami ryb z grodu i podgrodzia na Ostrowie Lednickim oraz wczesno- i późnośredniowiecznych osad zlokalizowanych nad jeziorem Lednica. Z przeprowadzonych analiz wynika, że poza sumem, szczupakiem, okoniem i płocią jezioro zasiedlały: sandacz (*Sander lucioperca*), boleń (*Leuciscus aspius*), jaź (*Leuciscus idus*), kleń (*Leuciscus cephalus*), lin (*Tinca tinca*) oraz

leszcz (*Abramis brama*). Mieszkańcy okolic Lednicy wykorzystywali również ryby sprowadzane z innych łowisk, w tym morskie.

Z literatury przedmiotu znanych jest wiele form wyplatanych narzędzi rybackich. Źródła etnograficzne wymieniają m.in. wiersze bezsercowe, wiersze sercowe, wiersze bębenkowe, wiersze żeberkowe, wężcierze, wężcierze bębenkowe i żaki (przy czym żaki utożsamiane są z wężcierzami i na odwrót). Niektóre z nich stosowano w kombinacji z jazami. Używanie powyższych nazw do opisu konkretnych sprzętów, szczególnie znalezisk archeologicznych, często fragmentarycznie zachowanych, bywa kłopotliwe. Stąd też w tym miejscu dla jednoznacznego określenia znalezionej rzeczy postanowiono przytoczyć zaproponowane przez kilku badaczy rozróżnienie między wierszą a wężcierzem. Najogólniejsze kryterium na podstawie surowca podał Zygmunt Gloger [1972: 433]: „wężcierz jest siatką, gdy wiersz z rózg”. Więcej informacji na temat budowy, sposobów i zasięgu wykorzystania obu pułapek znaleźć można u Kazimierza Moszyńskiego [1929: 79], przy czym wywodzi on „wiersze żeberkowe, kryte siatką, oraz wiersze siatkowe bezżeberkowe (zwane u nas wężcierzami względnie żakami)” w linii prostej od wierszy plecionkowych, a podstawową różnicą między wierszą a wężcierzem ma być możliwość składania i rozstawiania tego ostatniego. Zgodnie z tym stwierdzeniem narzędzie wykonane z siatki bez ułożonych wzdłuż żeberk może nosić nazwę wierszy lub wężciera. W późniejszych pracach dokonano precyzyjnego rozróżnienia obu kategorii sprzętów na podstawie kryteriów technologicznych.

Wiersza według Marii Znamierowskiej-Prüfferowej [1988: 44] to „rodzaj stożkowatego kosza z wlotem zwężającym się ku końcowi, zamykanym przez zawiązywanie lub zatkanie drewnianym czopem”, a u Mariana Rulewicza [1994: 196] „narzędzie samolowne cylindrycznego lub stożkowatego kształtu, wyplatane z obręczy (pałaków) i wiklinowych prętów”. Natomiast wężcierz, czyli żak jest zastawnym, przybrzeżnym narzędziem pułapkowym, rodzajem sieci rozpiętych na kilku obręczach, wyposażonym w jedno do trzech skrzydeł [ZNAMIEROWSKA-PRÜFFEROWA 1988: 46], czy workowatym narzędziem samolownym, z kilku różnej wielkości obręczami (wiklinowych lub leszczynowych), pokrytym siatką [RULEWICZ 1994: 196]. Marian Rulewicz mimo tak sprecyzowanych definicji w tej samej publikacji [1994: 194] przytacza informację o żakach wyplatanych „z drewnianych obręczy i wiklinowych (?) prętów znanych w XII w. w krajach skandynawskich”. Dodatkowo podaje, że wiersza i wężcierz różnią się budową, gdyż „konstrukcja wierszy polega na tym, że jest ona jakby połową (w przekroju poprzecznym) wężciera i ma na całej długości płaską podstawę osadzaną na dnie zbiornika wodnego” [RULEWICZ 1994: 197]. Stoi to w sprzeczności ze wzmiankowanym wcześniej w opisie wierszy, jego autorstwa, cylindrycznym lub stożkowatym kształtem tego narzędzia rybackiego. U innych autorów wiersza może być sprzętem o płaskim dnie [MOSZYŃSKI 1929: 76, 78, 79; KŁODNICKI 1992: 159], jak i okrągłym w przekroju [MOSZYŃSKI 1929: 83; ZNAMIEROWSKA-PRÜFFEROWA 1988: 44, KŁODNICKI 1992: 162–163]. Biorąc pod uwagę przytoczone

powyżej informacje, zasadne wydaje się stwierdzenie, że jest to wiersza, zarówno na podstawie rodzaju surowca, trwałej (niedającej się złożyć) konstrukcji obiektu znalezionej w rejonie mostu zachodniego, jak i jego podobieństwa w budowie do sprzętów znanych z etnografii. Za taką identyfikacją przemawia także analogiczne znalezisko — zachowana częściowo wczesnośredniowieczna wiersza z Ostrówka w Opolu [HOŁUBOWICZ 1955: 215, ryc. 13]. Warto przy tym dodać, że o wierszy tej wspomina także M. Rulewicz [1994: 197]. Wiersze wykonywano z witek wierzbowych, leszczynowych, brzoźowych itp., w różnych kształtach, bez serca (gardła), czyli zwięzającego się wlotu zatrzymującego ryby, lub z sercem stanowiącym jedną całość z resztą narzędzia (wiersza sercowa prosta) bądź będącym odrębnym elementem do niego dołączonym (wiersza sercowa złożona) [MOSZYŃSKI 1929: 78]. Stan zachowania opisywanego obiektu nie daje możliwości ustalenia, który z wariantów reprezentował, ale przynosi nieco informacji dotyczących konstrukcji przedmiotu. Wydaje się, że jest to przedmiot wykonany jednym z trzech obserwowanych obecnie sposobów wyplatania [SZYMCZAK 1975: 59-62], określanym jako żeberkowo-krzyżowy. Technika ta była znana mieszkańcom osiedli położonych nad jeziorem Lednica we wczesnym średniowieczu [WRZESIŃSKI 1994: 165]. Polega na tym, że najpierw z prętów (żeberek) powstaje szkielet, a ten oplatany jest wtkami. W wypadku omawianego egzemplarza można sugerować gęste (co ok. 10 cm) oplatanie powrozem i rzadsze wikliną lub okorowanymi pędami drzew.

Podsumowując, można stwierdzić, że obiekt zlokalizowany i wydobyty w trakcie badań podwodnych w sezonie 2015 to pułapka na ryby w postaci wierszy. Została umieszczona w toni jeziora lub na jego dnie najprawdopodobniej po zniszczeniu mostu i zaprzestaniu jego użytkowania w celach komunikacyjnych. Opinię tę potwierdza kalibrowana data radiowęglowa uzyskana z materiału organicznego, z którego zostało zrobione znalezisko. Wykonana analiza z prawdopodobieństwem 68,2% datuje ten obiekt na przedział czasowy pomiędzy rokiem 1155 a 1220, a z prawdopodobieństwem 95,4% na następujące okresy: 1047–1090 (13,5%); 1121–1139 (3,5%); 1148–1255 (78,4%) [GOSLAR 2017]. Wszystkie te daty mieszczą się w okresie po najeździe Brzetysława i zniszczeniu mostów lednickich. Lokalizacja pułapki zapewne nie była przypadkowa. W wodach stojących, jeziorach i torfowiskach zakładano wiersze w przesmykach między szuwarami, na granicy porośniętej roślinami strefy przybrzeżnej, a wodami otwartymi, w miejscach porośniętych sitowiem oraz przy korzeniach drzew tkwiących w wodzie [KŁODNICKI 1992: 162]. Mosty lub ich pozostałości także były często wybierane jako miejsca połowów lub ustawiania pułapek w celu pozyskania ryb [KOFEL, POPEK, PYDYN 2014: 14]. Znana jest też z czasów nowożytnych praktyka używania wierszy wespół z jazami, co zwiększało ich efektywność. Mocowano ją wówczas w przepust (ujściu) jazu, który zagradzał drogę płynącym rybom i kierował je do wlotu pułapki. Możemy więc sądzić, że rybak specjalnie skorzystał z pozostałości konstrukcji mostu w celu umocowania samolówki; dodatkowo relikty przeprawy

mostowej pełniły funkcję przeszkody w swobodnym przemieszczaniu się ryb. We wnętrzu wierszy umieszczono kilka kamieni, które prawdopodobnie służyły jako balast. W pułapkę złapało się kilka okoni, sum, a być może również ryby z rodziny karpiowatych, czyli połów należy uznać za udany. Nie jest możliwe ustalenie, dlaczego porzucono wierszę pod wodą. Najprawdopodobniej zostało uszkodzone połączenie między pułapką a elementem do mocowania na powierzchni lub płytko pod powierzchnią, jednak równie dobrze przyczyna mogła być zupełnie inna.

Wydaje się, że plecione pułapki na ryby były powszechnie stosowane w okresie średniowiecza, choć ich pozostałości są rzadko znajdowane w materiałach archeologicznych. W literaturze przedmiotu można znaleźć kilka analogicznych przedmiotów do omówionego. W 1954 roku podczas badań Ostrówka w Opolu znaleziono — wspomnianą już — plecioną wierszę, bardzo przypominającą znalezisko z jeziora Lednica [HOŁUBOWICZ 1955: 215, ryc. 13]. W kolejnym roku w trakcie badań wykopaliskowych na stanowisku 1 w Gdańsku natrafiono na wierszę wiklinową w warstwach z 1. połowy XII wieku [RULEWICZ 1994: 197]. Na tym stanowisku znaleziono także pozostałości dwóch więcierzy w poziomach osadniczych datowanych na 2. połowę XI i 1. połowę XIII wieku [RULEWICZ 1994: 93]. Z badań podwodnych znany jest tylko jeden egzemplarz wierszy/więcierza pochodzący ze stanowiska Nowy Dworek na jeziorze Paklicko Wielkie [CHUDZIAK, KAŹMIERCZAK, NIEGOWSKI 2016]. Niestety żaden z tych egzemplarzy nie doczekał się szerszego opracowania.

Warto zatem zauważyć, że w wypadku opisywanego obiektu dzięki systematycznej i metodycznej eksploracji udało się odkryć i w satysfakcjonujący sposób zbadać bardzo delikatny zabytek archeologiczny, który w przyszłości będzie eksponowany w Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Jego odkrycie i analiza zawartości przyniosły nowe informacje na temat jednego ze sposobów pozyskiwania ryb stosowanego przez mieszkańców okolic Lednicy i jego skuteczności. Wśród zarejestrowanego dotychczas sprzętu i narzędzi rybackich, znalezionych w okolicy mostu zachodniego, poświadczających całoroczne praktykowanie rybołówstwa, w postaci: grzęzy i pływaków do sieci, raków do chodzenia po lodzie, łyżew i płóz kościanych [SZULTA 2005: 79], nie było wiklinowej samołówki. Budzi to nadzieję, że na reliktach obu mostów są jeszcze zabytki związane z rybołówstwem z okresu X–XIII wieku, które czekają na odkrycie. Jednocześnie odnaleziona wiersza wskazuje na złożoność zabiegów związanych z pozyskiwaniem ryb w akwenach śródlądowych we wczesnym średniowieczu.

Bibliografia

- CHUDZIAK W., KAŻMIERCZAK R., NIEGOWSKI J.
2016 Podwodne dziedzictwo archeologiczne Polski. Katalog stanowisk (badania 2011–2015), Toruń.
- GŁOGER Z.
1972 Encyklopedia staropolska, t. I. Warszawa.
- GOSLAR T.
2017 Raport z wykonania datowań C-14 w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym [w:] Sprawozdanie końcowe z projektu Kolebka Piastów — archeologiczne prospekcje podwodne w rejonie Jeziora Lednickiego, red. A. Pydyn [maszynopis w archiwum IA UMK w Toruniu].
- GRABOWSKA J., GRABOWSKI M.
2015 Ilustrowana encyklopedia ryb Polski. Atlas, Kluki.
- HOŁUBOWICZ W.
1955 Prace wykopaliskowe na Ostrówku w Opolu w 1954 r., SpAr I, s. 207–219.
- KŁODNICKI Z.
1992 Tradycyjne rybołówstwo śródlądowe w Polsce. Zarys historii sposobów, narzędzi i urządzeń rybackich w świetle metody retrogresywnej, Wrocław.
- KOFEL D., POPEK M., PYDYN A.
2014 Long term structures in archaeology. Fishery activities in the Jeziorak and Klasztorne Lakes (Iława Lake District, Northern Poland), „Skyllis” 14, heft 1, s. 10–15.
- KOLDA J.
1936 Srovnavači anatomie zvířat domácích se zretelem k anatomii člověka, Studentské Organisaace Veternárních Mediků, Brno.
- LEPIKSAAR J.
1981 Ostologia, I: Pisces, Göteborg.
- MAKOWIECKI D.
2001 Hodowla oraz użytkowanie zwierząt na Ostrowie Lednickim w średniowieczu. Studium archeozoologiczne, BSL, t. VI, Poznań.
- MAKOWIECKI D.
2003 Historia ryb i rybołówstwa w holocenie na Niżu Polskim w świetle badań archeichtiologicznych, Poznań.
- MORALES A., ROSENLUND K.
1979 Fish bone measurements. An attempt to standardize the measuring of fish bones from archaeological sites, Copenhagen.
- MOSZYŃSKI K.
1929 Kultura ludowa Słowian, t. I: Kultura materialna, Kraków.
- RADKA K.
2015 Sprawozdanie z archeologicznych badań podwodnych przeprowadzonych na reliktach mostu wczesnośredniowiecznego tzw. poznańskiego (Ostrów Led-

- nicki–Rybitwy, stan. 3A) w dniach 20.07–14.08.2015 roku [maszynopis w archiwum IA UMK w Toruniu].
- RADU V.
2005 Atlas for identification of bony fish bones from archaeological sites, „Studii de Preistorie”. Supplementum 1/2005, Bucharest.
- RULEWICZ M.
1994 Rybołówstwo Gdańska na tle środków miejskich Pomorza od IX do XIII wieku, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- SZULTA W.
2005 Most zachodni, tzw. Poznański przy Ostrowie Lednickim. Wyniki podwodnych badań archeologicznych w latach 1999–2002, SL, t. VIII, s. 69–87.
- SZYMCZAK H.
1975 Współczesne ludowe plecionkarstwo na Opolszczyźnie, Opole.
- WRZESIŃSKI J.
1994 Lednicki przyczynek do znajomości plecionkarstwa, SL, t. III, s. 151–171.
- WZIĄTEK B.
2015 Atlas ryb polskich, Warszawa.
- ZNAMIEROWSKA-PRÜFFEROWA M.
1988 Tradycyjne rybołówstwo ludowe w Polsce na tle zbiorów i badań terenowych Muzeum Etnograficznego w Toruniu, Toruń.

Medieval wicker fish trap ('wiersza') from the area of the west bridge in Ostrów Lednicki

S u m m a r y

In the 2015 season, the underwater research in Lake Lednica focused on further exploration of two exploration plots of the Poznań bridge — 7 in the XCV area and 5 in the XCIII area and on the opening of a trial trench in the area of Ostrów Lednicki island. During the exploration of plot 5 in the XCIII zone, the wicker object in a radiating out shape was localised. Because of its archaeological value and the need of further exploration, the object was excavated and handed over to the Museum of the First Piasts at Lednica for preservation. The excavated object is probably a trap, a type of fish trap called 'wiersza' (a wicker fish trap). During examination of the object and cleaning after excavation, a great number of animal bone remains were collected and analysed. They almost exclusively came from fishes.

In the bone material, the remains of several fishes were found: a catfish, eight perches, a pike, the fishes of the Cyprinidae family, including at least two roaches, as well as three remains of a pig. In the case of a catfish and the perches there were elements from all parts of the skeletons, while several bones belonged to two roaches and there was one pike tooth. The latter element was probably included in the assemblage accidentally. The conducted analysis shows that the catfish with SL (standard length) 70–75 cm and the perches, in most cases the large ones with SL=35–45 cm, were trapped in the fish trap. It is, however, not certain whether the roaches caught in the trap or had earlier been caught by predatory fish or fishes found in the trap.

It is suspected that a phalanx and two ribs of a young pig, which probably come from the same animal, are the remains of a fishing bait placed in the wicker fish trap. Radiocarbon dating of the organic material which the object was made of indicates that it was placed after the bridge was no longer in use, probably in the late 12th or the early 13th century. For unspecified reasons the described wicker fish trap was not emptied and was left among the relics of the early medieval bridge. The discovery of the remains of the wicker fish trap and the analysis of its contents brought new information about one of the ways of fish harvesting used by the inhabitants of the area of Lake Lednica and its efficiency.

Przeprawa mostowa na wyspę Ledniczka. Wstępne wyniki badań

ABSTRAKT: Nowoczesne badania nieinwazyjne przeprowadzone w ramach projektu „Kolebka Piastów: archeologiczne prospekcje podwodne w rejonie Jeziora Lednickiego” dostarczyły nową kolekcję zabytków, a także stanowisk archeologicznych. Artykuł przedstawia wstępne wyniki badań odkrytej w 2017 roku przeprawy mostowej między wyspą Ledniczka a lądem. Opisuje poszczególne etapy projektu, a także przybliży kontekst odkrycia mostu. Zawiera szczegółowy opis konstrukcji mostu i zabytków z wyróżnieniem przedmiotów metalowych i drewnianych. Dodatkowo również wspomina pokrótce o przekazach ustnych dotyczących przepraw mostowych na Ledniczkę. Pierwsze wzmianki o potencjalnych mostach pochodzą z 1876 roku z publikacji M. Sokołowskiego. Przedstawiona analiza konstrukcji i wstępne datowanie C14 oraz dendrochronologiczne sugerują możliwość funkcjonowania w tym miejscu dwóch przepraw mostowych o odmiennej chronologii.

SŁOWA KLUCZOWE: archeologia podwodna, Ostrów Lednicki, wczesne średniowiecze, przeprawy mostowe

ABSTRACT: Advanced noninvasive research carried out as part of “The cradle of the Piasts: archaeological underwater prospections in the area of Lednickie Lake” (“Kolebka Piastów: archeologiczne prospekcje podwodne w rejonie Jeziora Lednickiego”) project, provided a new collection of artefacts and archaeological sites. The article describes preliminary research results concerning the bridge crossing between Ledniczka island and the mainland, which was discovered in 2017. It describes all the stages of the project and the context in which the bridge was discovered. It contains a detailed description of the bridge construction and artifacts, highlighting the metal and wooden objects. Additionally it briefly mentions the oral tradition concerning bridge to Ledniczka. The first mentions about potential bridges come from 1876 from M. Sokołowski’s publications. The presented construction analysis and initial C14 dating, as well as dendrochronological dating, suggest that there could be two bridge crossings with different chronology in this place.

KEY WORDS: underwater archaeology, Ostrów Lednicki, early Middle Ages, bridge

---

Zainteresowanie wyspą „Ostrów Lednicki” sięga XIX wieku. Wtedy właśnie pojawiła się praca Edwarda Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolskie*, w której zamieścił rysunki ruin i podkreślił wartość historyczną obiektów [RACZYŃSKI 1843: 375–376]. Ten wczesnośredniowieczny kompleks osadniczy ze względu na

swoją rangę doczekał się wielu opracowań, które regularnie są uzupełniane. Warto podkreślić, że ze względu na unikatową wartość historyczną wyspa została wpisana na listę pomników historii [ZARZĄDZENIE 1994].

Projekt „Kolebka Piastów: archeologiczne prospekcje podwodne w rejonie Jeziora Lednickiego” realizowany był w 2017 roku. Celem było rozpoznanie podwodnego dziedzictwa archeologicznego z zastosowaniem badań o charakterze nieinwazyjnym. Projekt ten był dofinansowany z funduszu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Prace realizował zespół Zakładu Archeologii Podwodnej z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu we współpracy z Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy oraz Stowarzyszeniem Naukowym Archeologów Polskich oddział w Warszawie. Koordynatorem całego projektu był dr hab. Andrzej Pydyn, kierownik Zakładu Archeologii Podwodnej IA UMK w Toruniu.

W pierwszym etapie projektu przeprowadzono kwerendę archiwalną, która wykazała, że w bezpośrednim sąsiedztwie akwenu występuje 61 stanowisk archeologicznych o różnym charakterze i chronologii. Większość z nich była zarejestrowana w okresie prowadzenia badań AZP na początku lat 80. ubiegłego wieku, a tylko kilka z nich badano dokładniej w późniejszych okresach. Miejscem, gdzie nie zarejestrowano żadnej aktywności archeologicznej na lądzie, jest fragment zachodniej linii brzegowej w jego północnej części, na wysokości miejscowości Imiołki i od niej na północ [MACIEJEWSKI, RADKA 2018: 7–27].

W dalszej części projektu zostały podjęte badania nieinwazyjne z wykorzystaniem magnetometru, sonaru wielowiązkowego i profilera osadów dennych. Ten etap projektu był możliwy w wyniku współpracy prowadzącego badania hydroakustyczne zespołu z Instytutu Morskiego w Gdańsku oraz archeologów podwodnych (ryc. 1). Badania hydroakustyczne z użyciem sondy wielowiązkowej pozwoliły na wykonanie dokładnej mapy batymetrycznej dna jeziora. Dane zostały przekazane ekipie badawczej w postaci graficznego przedstawienia profilu oraz tabeli anomalii ze współrzędnymi geograficznymi. Na podstawie danych dostarczonych przez Instytut Morski zespół badawczy wyznaczył 200 punktów o największym potencjale archeologicznym.

W trakcie przeglądu anomalii batymetrycznych pomiędzy Ledniczką a zachodnim brzegiem jeziora stwierdzono występowanie elementów konstrukcyjnych. W związku z tym dokładnie przeszukano teren pomiędzy wyspą a lądem, aby zweryfikować znaleziony obiekt. W trakcie przeszukiwania dna przez nurków w wyznaczonym miejscu zostało zlokalizowanych więcej poziomych elementów konstrukcyjnych. Kluczowe okazało się zlokalizowanie pionowo wbitych konstrukcji drewnianych rozpoznanych jako pale. Obiekty te potwierdzają funkcjonowanie w omawianym miejscu trzeciej przeprawy mostowej na jeziorze Lednica.

Wyspa Ledniczka (zwana Kuchnią Polską lub Kucharką) leży w partii środkowej jeziora Lednica, ok. 200 m na południowy zachód od Ostrowa Lednickiego oraz ok. 100 m od wschodniego brzegu jeziora. Administracyjnie należy do wsi Rybitwy i określana jest jako Rybitwy–Ledniczka stanowisko 4. Jest to obszar

Ryc. 1. Jednostka hydrograficzna Instytutu Morskiego podczas badań nieinwazyjnych; fot. Mateusz Poppek

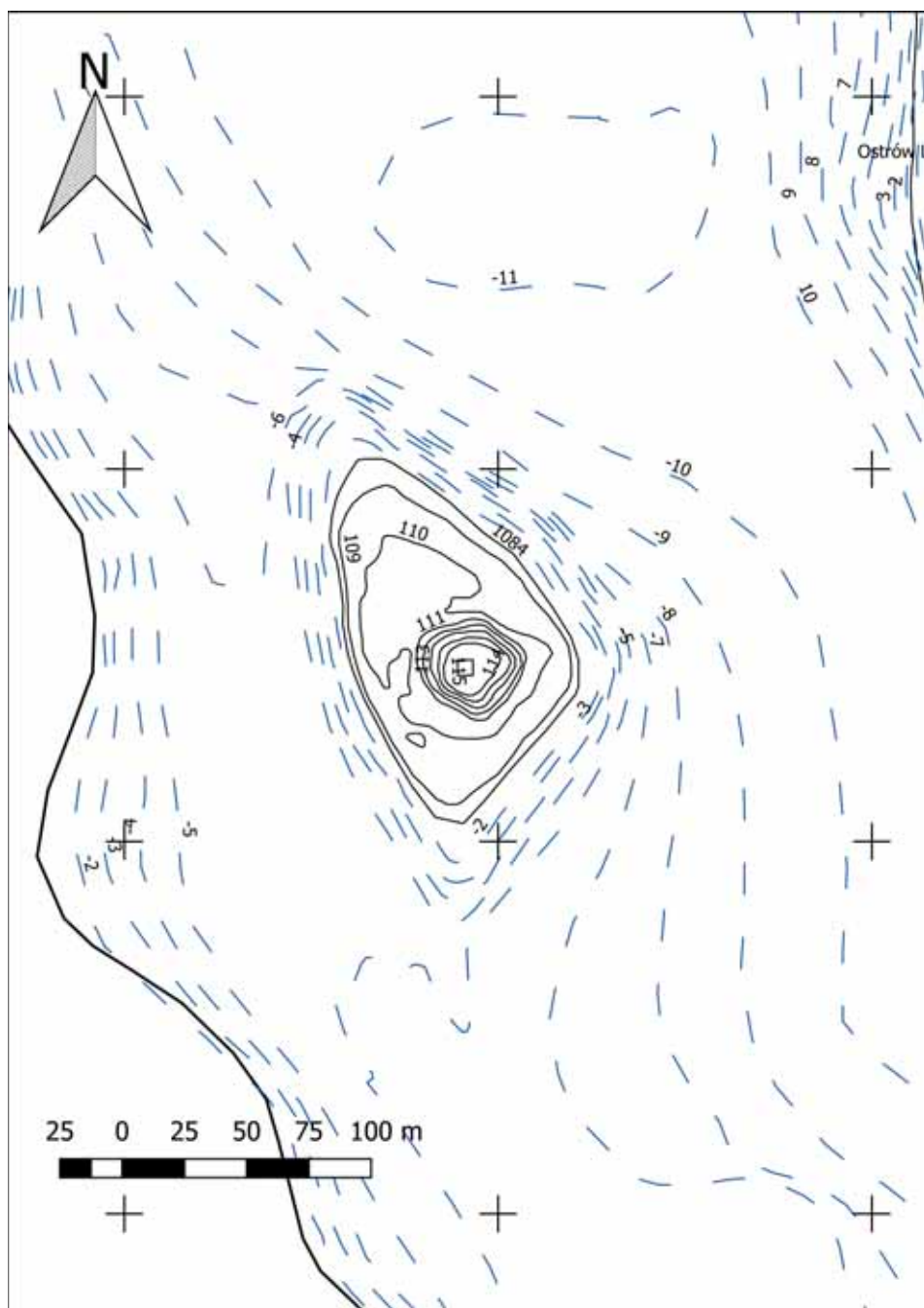
FIG. 1. Maritime Institute hydrographic unit during noninvasive research; photo by Mateusz Poppek

ok. 1,3 ha o nieregularnym kształcie zbliżonym do owalu o dłuższej osi wynoszącej ok. 150 m usytuowanej na linii E–W. W partii wschodniej wyspy znajduje się wzniesienie ok. 6 m nad powierzchnię wyspy i ok. 7 m nad poziom wody (115,75–116,06 m n.p.m.). Średnica podstawy wzniesienia na planie koła wynosi ok. 40,5 m, a średnica płasko uformowanego szczytu ok. 20 m. Od strony północno-zachodniej wzniesienia znajduje się półokrągły „garb” ziemny o maksymalnej wysokości ok. 1,8 m i szer. ok. 20 m u podstawy. Między nim a wzniesieniem znajduje się 5-metrowej długości zagłębienie, którego dno położone jest ok. 0,7 m poniżej lustra wody (ryc. 2) [GÓRECKI, ŁASTOWIECKI, WRZESIŃSKI 1996: 201].

W okresie wczesnego średniowiecza wyspa miała funkcjonalnie uzupełniać się z grodem na Ostrowie Lednickim. Natomiast nasyp ziemny, który został dokładnie rozpoznany, uznano za gródek stożkowaty datowany na XIII–XIV wiek. Dodatkowo w tradycji ustnej przetrwały wiadomości o połączeniu mostowym między Ledniczką a brzegiem jeziora [GÓRECKI, ŁASTOWIECKI, WRZESIŃSKI 1996: 201]. Wymienione powyżej elementy skłoniły zespół badawczy do podjęcia badań, aby zweryfikować podane informacje.

Po znalezieniu pierwszych relikwów przeprawy mostowej wytypowano potencjalną oś przebiegu mostu, a następnie co dwa metry odłożono linie równoległe, wzdłuż

RYC. 2. Mapa batymetryczna jeziora wokół wyspy Ledniczka; wyk. Mateusz Popek

FIG. 2. Bathymetric map of the lake around Ledniczka island; elaborated by Mateusz Popek

których prowadzono poszukiwania. Penetracje przeprowadzono tylko w wierzchniej warstwie osadów dennych. W obszarach, gdzie relikty mostu z całą pewnością miały kontynuację, ale występowały zbyt głęboko w nawarstwieniach dennych, nie kontynuowano prospekcji. Następnie wszystkie obiekty oznaczono bojami. Pale oznaczone były pojedynczą boją, a elementy poziome dwiema bojami (ryc. 3). Następnie przy pomocy GPS-RTK Leica o dokładności centymetrowej namierzono wszystkie obiekty. Dane wprowadzono do oprogramowania QGIS. Następnym etapem było wykonanie opisu elementów poziomych leżących na dnie. Ze względu na pokrycie ich warstwą mułu i pracę w niemal zerowej widoczności wykonano opis obiektów, a nie ich dokumentację rysunkową. Nurkowie przy pomocy łączności podwodnej wykonywali pomiary i opis poszczególnych elementów. Te informacje i dane GPS pozwoliły na wykonanie dokładnej planigrafii obiektu [PYDYN ET AL. 2017: 43].

RYC. 3. Boje oznaczające elementy konstrukcyjne mostu; fot. Mateusz Popek

FIG. 3. Buoys indicating construction elements of the bridge; photo by Mateusz Popek

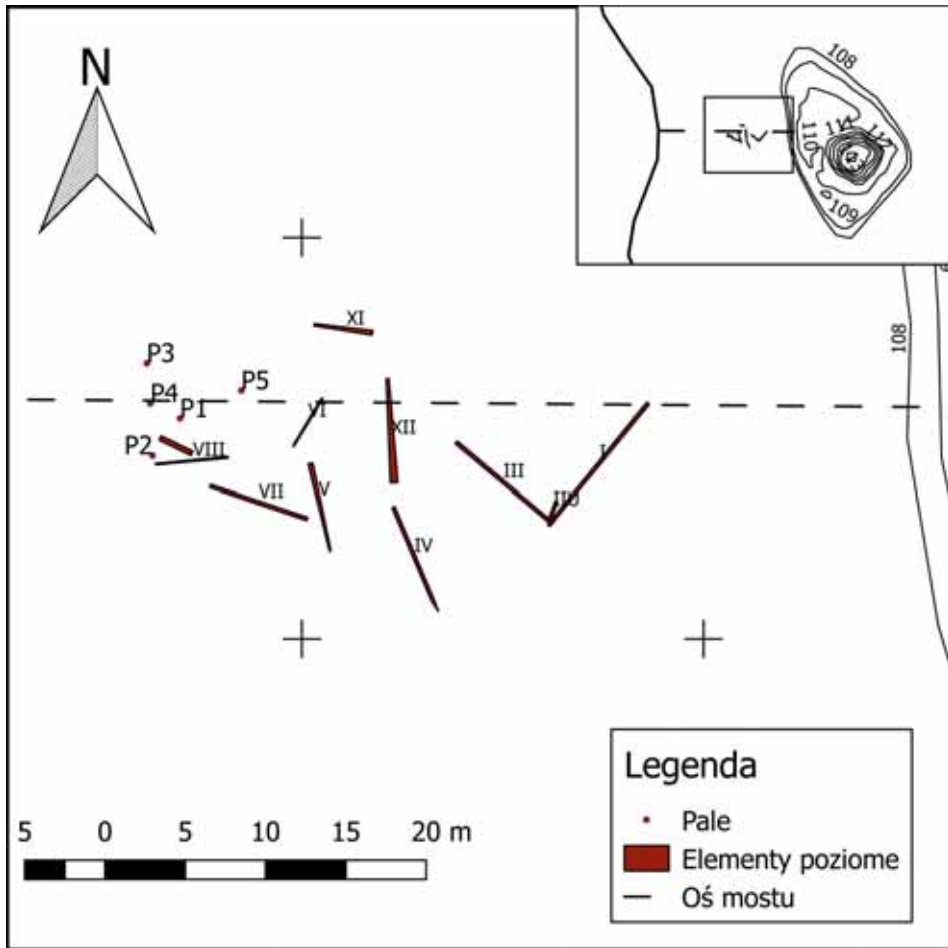
W trakcie poszukiwań zlokalizowano dwanaście poziomych elementów konstrukcyjnych mostu oraz pięć pali (ryc. 4). Belka I o dł. 10,1 m i $\varnothing 20$ cm leżała najbliżej wyspy Ledniczka i miała przekrój prostokątny, bez innych cech charak-

terystycznych. Belka II leżała przy południowym końcu belki i miała wymiary: dł. 1,2 m, $\varnothing$ 20 cm. Belka nr III miała dł. 8,1 m, a jej południowy koniec leżał na południowym końcu belki I. Przekrój tego obiektu się zmieniał. Na końcach był okrągły, a na środku kwadratowy. Opisane trzy elementy tworzyły wyraźne skupisko. Belka IV to obiekt najbardziej wysunięty na południe. W przekroju była okrągła, a jej wymiary to dł. 7,2 m, $\varnothing$ 20 cm. Południowy koniec był zaokrąglony, w związku z czym można przypuszczać, że jest to wyrwany pal. Potwierdzałoby to przekaz miejscowego rzeźbiarza, który twierdził, że kiedyś wrywano dla niego w tym miejscu pale mające służyć jako materiał do rzeźbienia¹. Belka V miała wymiary dł. 6,8 m, $\varnothing$ 10–30 cm i rozszerzała się w kierunku północnym. W przekroju była okrągła. Belka VI leżąca w centrum rumowiska miała dł. 3,5 m, $\varnothing$ 10 cm, a w przekroju była prostokątna. Belka VII miała dł. 3,5 m, $\varnothing$ 20 cm, a w przekroju była okrągła. Belka VIII była najbardziej na zachód wysuniętym poziomym elementem konstrukcyjnym i miała długość 4,7 m. Belka IX leżała pomiędzy palem P1 i P2, miała wymiary dł. 2,2 m, $\varnothing$ 30 cm i w przekroju była prostokątna. Na obu jej końcach znajdowały się otwory. Z dużym prawdopodobieństwem można uznać ten obiekt za belkę jarzmową. Jest to istotny element konstrukcyjny pozwalający na podstawową rekonstrukcję mostu. Obiekt XI miał dł. 3,8 m, $\varnothing$ 15–25 i rozszerzał się w kierunku zachodnim. Na obu końcach obiektu znajdowały się otwory. Podobnie jak obiekt IX jest to belka jarzmowa. Obiekt XII leżał w centralnej części rumowiska i miał wymiary dł. 6,7 m, szer. 20–50 cm, gr. 10–20 cm, w przekroju był prostokątny. Można przypuszczać, że obiekt ten to dranca. W trakcie poszukiwań zlokalizowano pięć pali na zachodniej części rumowiska, w centralnym obszarze pomiędzy wyspą a lądem. Pale P2, P4 i P3 znajdowały się w jednej linii na osi N–S i miały średnice kolejno 20 cm, 15 cm, 10 cm. Na południowy wschód od pala P4 znajdował się pal P1 o średnicy 15 cm. Natomiast na wschód od pala P4 w odległości ok. 5 m znajdował się pal P5 skośnie skierowany w stronę południową [PYDYN ET AL. 2017: 44–45].

Z pali P1, P4, P5 oraz z obiektu V pobrano próby do datowania dendrochronologicznego oraz radiowęglowego. Do badań dendrochronologicznych nadawała się tylko próba z obiektu V, która nie zawierała warstwy bielastej. W związku z tym udało się określić datę ścięcia drzewa na okres po roku 1293, czyli najpewniej na przełom XIII i XIV wieku [WAŻNY 2017]. Datowaniu radiowęglowemu poddano próbę drewna z pala P1 i uzyskano datę 1085 $\pm$ 30 BP. Po kalibracji można stwierdzić, że z prawdopodobieństwem 68,2% analizowany materiał pochodził z lat 900–993 (900–922: 22,3%; 948–993: 45,9%). Natomiast z prawdopodobieństwem 95,4% można go datować na lata 894–1016 (894–932: 30,5%; 937–1016: 64,9%) [GOSLAR 2017].

Podsumowując, można stwierdzić, że w trakcie poszukiwań zlokalizowano relikty mostu prowadzącego z lądu stałego na Ledniczkę znajdujące się na osi W–E.

¹ Informacja ustna.

Ryc. 4. Planigrafia relikwów mostu; wyk. Mateusz Popek

FIG. 4. Planigraphy of the bridge relics; elaborated by Mateusz Popek

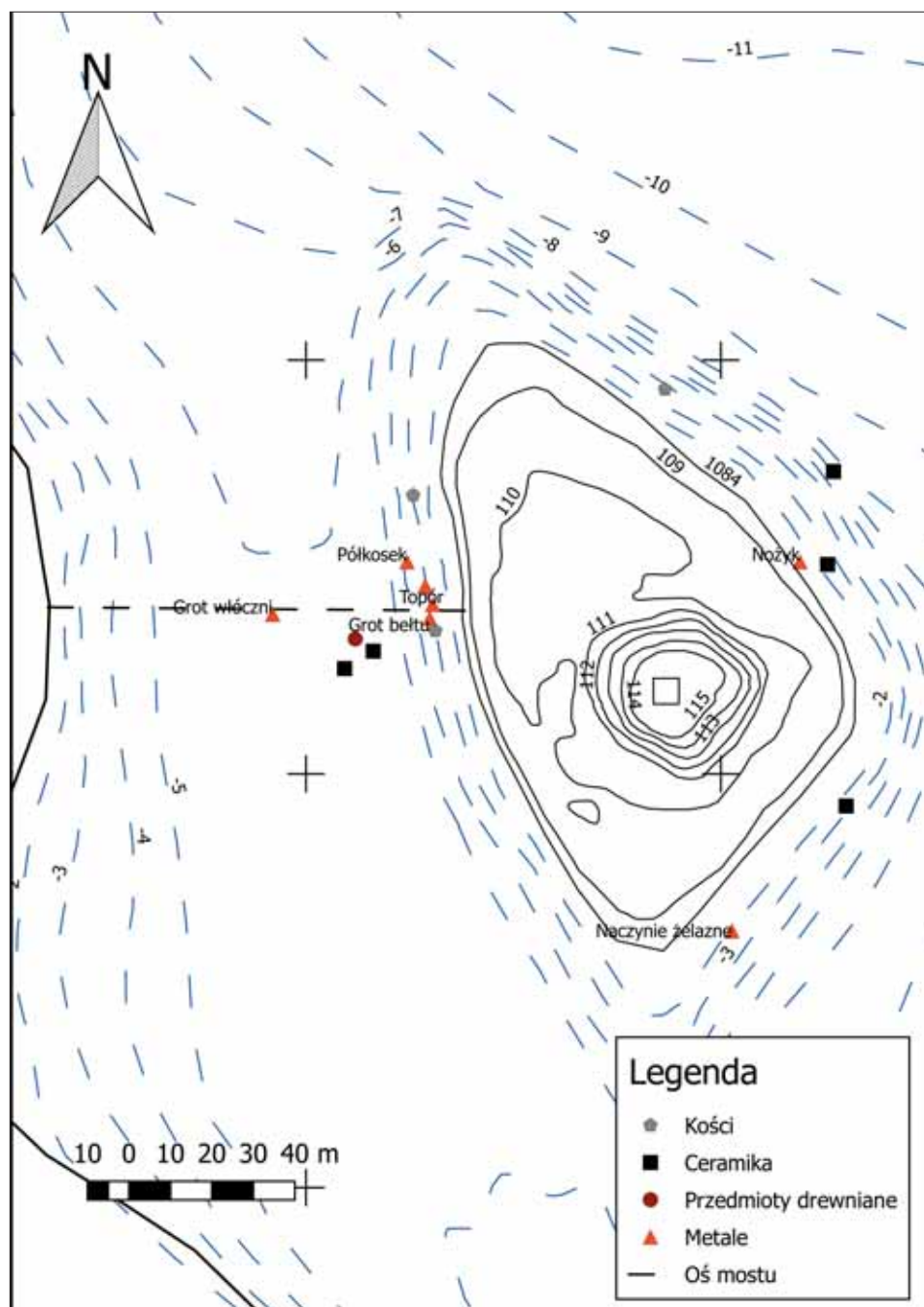
Przeprawa znajduje się w największym miejscu między wyspą a lądem. Odległość ta wynosi ok. 100 metrów i prawdopodobnie taką długość miał most. Odkryte relikty złożone są z pali zlokalizowanych w środku obszaru między wyspą a lądem i rumowiska belek znajdującego się na wschód od pali. Pile P2, P4 i P3 znajdują się w jednej osi N-S, można więc przypuszczać, że są elementami jednego przęsła. Brak większej liczby pali spowodowany jest najprawdopodobniej tym, że znajdują się w głębi nawarstwień i bez badań wykopaliskowych nie będzie możliwa dalsza rekonstrukcja mostu. Znalezienie dwóch belek jarzmowych oraz drancy pozwala na wyciąganie wniosków na temat części jezdnej mostu. W wypadku belki jarzmowej XI rozstaw otworów pokrywa się z odległościami między palami P2-P4 oraz P4-P3. Natomiast belka jarzmowa IX jest znacznie krótsza. Jednak

wyciągnięcie większej liczby wniosków wymaga dalszych prac wykopaliskowych [PYDYN ET AL. 2017: 45–46]. Zarówno różnorodny stan zachowania drewna, jak i odmienne kształty odnalezionych elementów konstrukcyjnych, a zwłaszcza uzyskane daty z datowań radiowęglowych i dendrochronologicznych pozwalają przypuszczać, że mamy do czynienia z dwoma przeprowadzonymi mostowymi datowanymi na X i przełom XIII i XIV wieku.

W trakcie prospekcji podwodnych wokół wyspy Ledniczka oraz na obszarze reliktyw mostu zlokalizowano siedem przedmiotów metalowych, pięć fragmentów ceramiki, trzy kości i jeden przedmiot drewniany (ryc. 5). Wśród przedmiotów metalowych przeważają militaria. Grot bełtu został zlokalizowany po zachodniej stronie wyspy w okolicach przyczółku mostu, na głębokości ok. 3,5 m. Ostrze jest w kształcie ostrosłupa o podstawie kwadratowej o szer. 1,8 cm, szer. tulei na połączeniu z ostrzem wynosi 1,2 cm, szer. na zakończeniu tulei wynosi 1,6 cm, dł. całkowita grotu to 7,7 cm, w tulei zachowany był niewielki fragment drewna. Omawiany bełt można przyporządkować do typu I według typologii Andrzeja Nadolskiego. Ten typ grotów jest datowany między XII a XVI wiekiem i występuje w całej Europie oprócz Rusi [NADOLSKI 1954: 65]. Podczas badań lądowych na Ledniczce znaleziono 14 grotów bełtów. Prawie wszystkie reprezentowały ten sam typ co grot znaleziony podczas badań podwodnych [GÓRECKI, ŁASTOWIECKI, WRZESIŃSKI 1996: 229]. Z badań podwodnych analogiczny przedmiot znaleziono podczas eksploracji mostu „poznańskiego” [POPEK 2014: 136]. Natomiast w trakcie eksploracji mostu „gnieźnieńskiego” natrafiono prawdopodobnie na fragment dźwigni spustowej kuszy, jednak stan zachowania nie pozwalała na jednoznaczne stwierdzenie przeznaczenia wspomnianego przedmiotu [TOKARSKI 2000: 78].

Żeleźce topora zostało znalezione kilka metrów na północ od grotu, również w pobliżu przyczółku mostu na głębokości 2 m (ryc. 6). Przedmiot jest silnie skorodowany, ostrze niesymetryczne, lekko łukowate o długości 8,8 cm i grubości 0,5 cm. Dolna część brody ma szer. 3,3 cm i jest odłamana. Część tnąca ma obrys trójkątny o górnej płaszczyźnie prostopadłej do osi mocowania toporzyska. Sam obuch nie jest wyodrębniony, osada ma formę silnie wydłużonej w dół tulei o długości 12,9 cm i grubości w najszerszym miejscu 2,3 cm. Górna podstawa topora ma długość 16 cm, lico jest o długości 9,6 cm, ucho o szer. 4,9 cm. Ten egzemplarz topora można przyporządkować do typu X według Mariana Głoska. Są to topory, które często były wykorzystywane w pracach ciesielskich, a rzadziej bojowo. Prawdopodobnie typ ten pochodził z XIV/XV wieku [GŁOSEK 1996: 43–45]. Podczas badań podwodnych mostów „gnieźnieńskiego” i „poznańskiego” nie znaleziono analogicznych przedmiotów. Odkryto natomiast kilka egzemplarzy datowanych na późne średniowiecze. Podczas badań mostu „poznańskiego” zlokalizowano dwa zabytki datowane na 2. połowę XIII–XIV wieku [GŁOSEK 2014: tabela 1]. Natomiast w trakcie badań mostu „gnieźnieńskiego” zadokumentowano jeden topór datowany na XIV wiek [TOKARSKI 2000: 79].

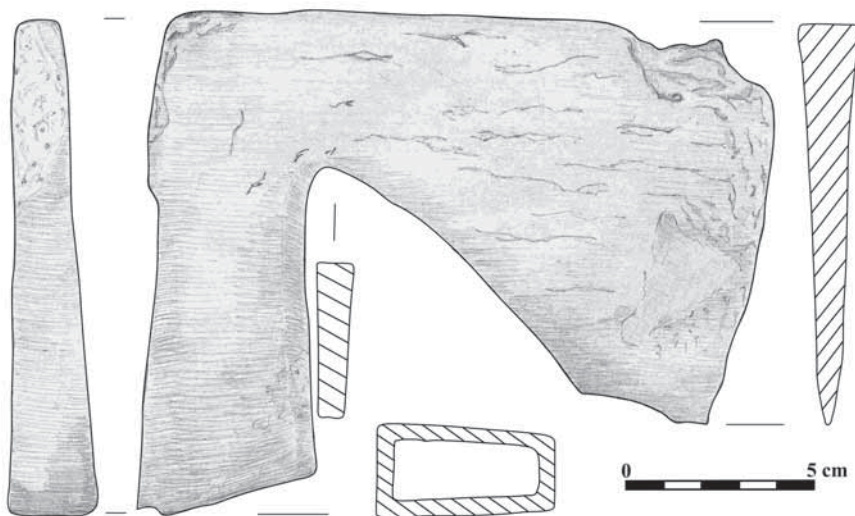

Ryc. 5. Planigrafia odkrytych zabytków; wyk. Mateusz Popek

FIG. 5. Planigraphy of the discovered artifacts; elaborated by Mateusz Popek

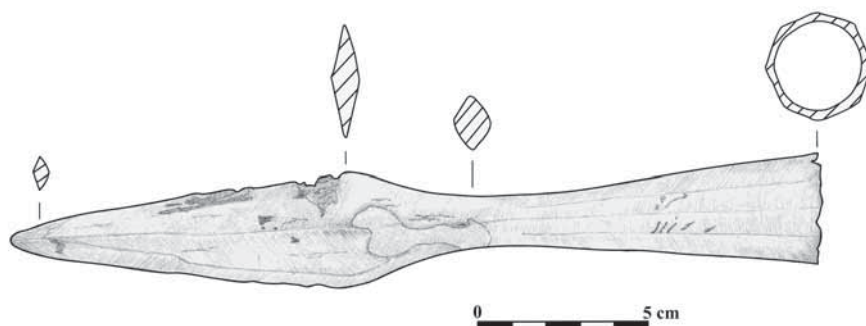

Ryc. 6. Żeleźce topora; rys. Aleksandra Kulesz

FIG. 6. An iron head of the ax; drawn by Aleksandra Kulesz

Odnaleziony grot włóczni zachowany jest w bardzo dobrym stanie, dł. całkowita wynosi 23 cm, przekrój grotu jest romboidalny, tuleja, w której zachowało się drzewce, u podstawy tworzy ośmiokąt o szer. 2,9 cm i zwęża się ku górze do szer. 1,5 cm (ryc. 7). Przejście w grot łagodne, do szer. 3,1 cm, dalej ostrze trójkątne o długości 9,1 cm z wyraźnym zboczem wys. 0,8 cm. Przedmiot ten znaleziony został w bezpośrednim sąsiedztwie pala P1. Tego typu zabytki z wielokątną tuleją pojawiły się w XIII wieku i funkcjonowały przez całe późne średniowiecze [LECH 2008: 88].

Ryc. 7. Grot włóczni; rys. Aleksandra Kulesz

FIG. 7. A spearhead; drawn by Aleksandra Kulesz

Następny zabytek jest skorodowany oraz częściowo uszkodzony, o długości całkowitej 43,8 cm. Składa się z dwóch elementów: szpica łagodnie rozszerzającego się i przechodzącego w tuleję, w której znajduje się fragment drzewca. Szpic, o przekroju kwadratowym $1,2 \times 1,2$ cm, jest niezaostrzony. Przejście w tuleję następuje przez rozcięcie szpica, na 32,7 cm od podstawy. Dwa otrzymane w ten sposób fragmenty są rozklepane i uformowane w półkoliste okładziny drzewca. Szerokość w najszerszym miejscu wynosi 2,7 cm, w najwęższym zaś miejscu wynosi 1,2 cm. Obiekt ten został znaleziony kilkanaście metrów na północ od hipotetycznej osi mostu. Analizując morfologię zabytku, można przypuszczać, że jest to grot piki. Tego typu broń była używana w XV/XVI wieku [LECH 2008: 131–133].

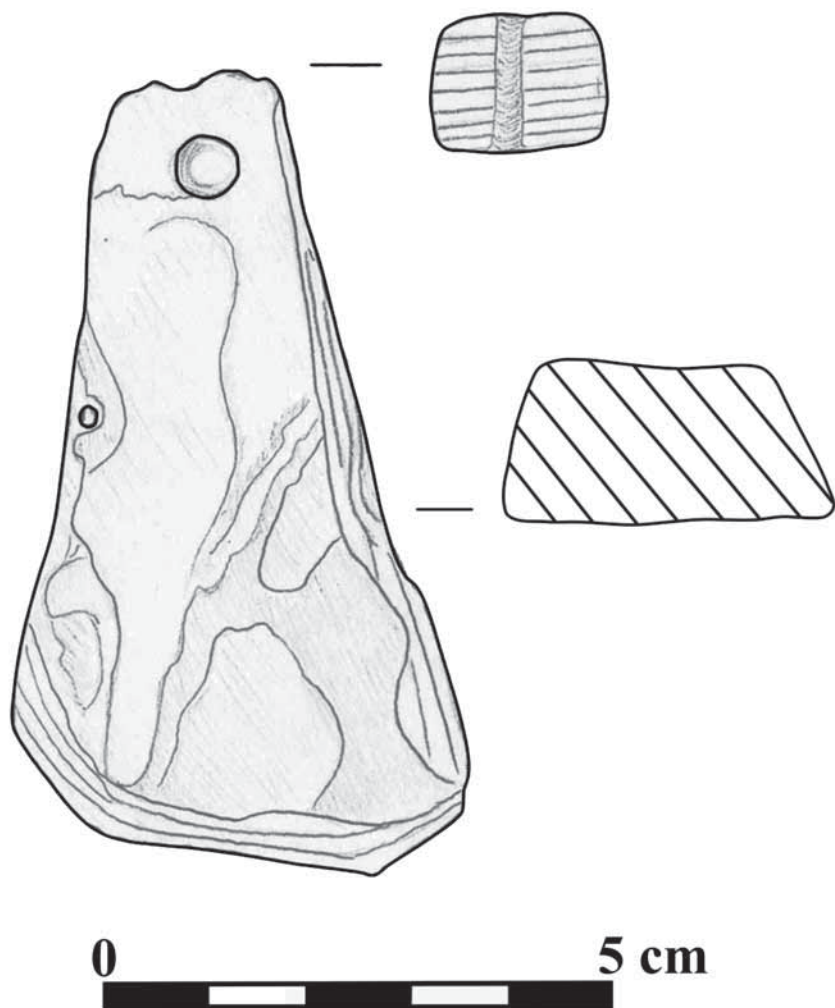
Obiekt oznaczony jako półkosek to przedmiot silnie skorodowany, o długości 25 cm, szer. w najszerszym miejscu 1,5 cm, natomiast w najwęższym 0,9 cm, przekrój ma trójkątny, a grubość 0,4 cm. Zlokalizowano go również kilkanaście metrów na północ od hipotetycznej osi mostu. Podczas badań podwodnych mostu „gnieźnińskiego” znaleziono cztery tego typu przedmioty [SZULTA 2000: 107], natomiast w trakcie penetracji mostu „poznańskiego” zlokalizowano pięć takich przedmiotów [RADKA 2014: 154]. Nożyk został znaleziony po wschodniej stronie wyspy. Zachowała się jedynie część żelazna z wyraźnie wyodrębnionym trzpieniem bez okładziny rękojeści. Długość całkowita przedmiotu wynosi 8,6 cm, dł. trzpienia to 1,5 cm. Ostrze o przekroju wyraźnie trójkątnym o max. gr. 0,4 cm, trzpień bardziej płaski, o gr. 0,2 cm.

Naczynie żelazne o stożkowatym kształcie zostało znalezione przy południowym brzegu jeziora. Przedmiot dobrze zachowany (wys. 9,8 cm, śr. górnej krawędzi 12,7 cm), na krawędzi zachował się uchwyt, który w wyniku silnego skorodowania przyległ w tym miejscu. Na obecnym etapie badań trudno jednoznacznie stwierdzić, do czego służyło to znalezisko.

Podsumowując analizę przedmiotów metalowych, należy zauważyć, że wśród znalezionych zabytków udało się ustalić wiek głównie militariów. Daty określone na podstawie typologii tych przedmiotów korespondują z datą dendrochronologiczną reliktyw mostu. Stan zachowania pozostałych przedmiotów takich jak półkosek czy nożyk nie pozwala na określenie ich wieku.

Pomiędzy poziomymi elementami konstrukcyjnymi znaleziono jedyny przedmiot drewniany określony jako pływak do sieci rybackiej (ryc. 8). Przedmiot jest dobrze zachowany, wykonany z kory, w kształcie trapezu, ramiona są o długości 7,8 cm i 6,7 cm, szerokości podstaw wynoszą 4,2 cm i 1,8 cm. W części najwęższej znajduje się otwór o średnicy 0,6 cm, na krawędzi mniejszej podstawy widać odciśnięcie najprawdopodobniej od sznura, który był przewleczony przez otwór, przy jednym ramieniu znajduje się kolejny otwór o średnicy 0,2 cm. Grubość przedmiotu wynosi 1,5 cm. Odnosząc się do znalezisk z Gdańska, można przyporządkować ten pływak do grupy B — pływaków trapezowatych. Ich chronologia jest bardzo szeroka i sięga od X do początku XIV wieku. Analogiczne przedmioty znaleziono w większości miast nadmorskich, co potwierdza ich szerokie zastosowanie [RU-

LEWICZ 1994: 172]. W trakcie prac badawczych na reliktach mostu „gnieźnień-
skiego” znaleziono pięć pływaków, wśród których cztery wykonane były z kory
[SZULTA 2000: 109]. Natomiast w trakcie prac wykopaliskowych mostu „pozań-
skiego” znaleziono cztery pływaki, z których trzy wykonane były z kory. Jeden
z tych egzemplarzy miał analogiczną morfologię do pływaka znalezionego przy
Ledniczce [RADKA 2014: 158]. Oprócz omówionych zabytków znaleziono także
pięć fragmentów ceramiki. W tej kategorii wystąpiły dwa dna i trzy fragmenty
brzuśca. Materiał kostny reprezentowany był przez trzy przedmioty.

Ryc. 8. Pływak do sieci; rys. Aleksandra Kulesz

FIG. 8. A net float; drawn by Aleksandra Kulesz

Pierwsze wzmianki o potencjalnych mostach prowadzących na Ledniczkę pochodzą z publikacji Mariana Sokołowskiego z 1876 roku. Pisze on w niej:

Na koniec zdaje się, że obie te wyspy połączone były raz ze sobą, drugi raz z obu stron z łądem, tak w stronę Gniezna, jak Poznania drewnianym mostem, którego resztki chowają na dnie nurty jeziora. Rybackie sieci zaczepiają się od czasu do czasu o pale, w tych kierunkach sterczące pod wodą. [...] Dzierżawca dzisiejszy wsi Dziekanowice miał nie dawniej, jak w wigiliję ostatniego pobytu naszego na wyspie, czternaście takich palów narachować” [SOKOŁOWSKI 1876: 125–126].

Jak wynika z opisu, wiedza o potencjalnym występowaniu mostów funkcjonowała w XIX wieku, co potwierdza wydobywanie pali. Można jednak sądzić, że informacje na temat przepraw prowadzących na wyspę Ledniczka były tylko przypuszczeniem. Następnie o istnieniu mostu wspomina Zygmunt Zakrzewski na II zjeździe Prehistoryków Polskich w Krakowie w 1935 roku. Twierdzi tam, że gródek na Ledniczce zbudował Bolesław Chrobry i połączył go mostami z Ostrowem i brzegiem jeziora [WRZOSEK 1961: 246]. W 1959 roku na zlecenie wojewódzkiego konserwatora zabytków Poznański Klub Podwodny PTTK wykonał penetracje podwodne w jeziorze Lednica. Już wtedy nie wspomina się o potencjalnych mostach prowadzących na wyspę Ledniczka [WRZOSEK 1961: 249]. Od 1982 roku badania podwodne na Lednicy prowadzi Zakład Archeologii Podwodnej IA UMK w Toruniu. W trakcie tych badań eksplorowano w głównej mierze relikty mostów znalezionych w 1959 roku. Określono ich chronologię na wczesne średniowiecze oraz wykonano próby rekonstrukcji. W trakcie tych działań prowadzono również penetracje wokół Ostrowa Lednickiego oraz Ledniczki jednak nie natrafiono na relikty innych mostów poza „poznańskim” i „gnieźnieńskim” [KOLA 2014: 13–25].

W trakcie badań w roku 2017 dokonano ciekawego odkrycia. Po wielu sezonach prac podwodnych zlokalizowano nowy obiekt rozpoznany jako relikty mostu. Pokazuje to, jak wielki potencjał archeologiczny ma jeszcze jezioro Lednica oraz że korzystanie z nowych, nieinwazyjnych metod może przynieść spektakularne efekty. Relikty mostu zostały rozpoznane tylko powierzchniowo, dlatego trudno wyciągać daleko idące wnioski. Jednak datowanie dendrochronologiczne pozwala określić pochodzenie mostu na XIII/XIV wiek. Z tego okresu również pochodzą militaria znalezione w pobliżu mostu. Interesująca jest natomiast data C14 określająca wiek jednego z pali na 2. połowę X wieku. Może to sugerować, że funkcjonowały tu dwa mosty o odmiennej chronologii. Jednak potwierdzenie tych ustaleń wymaga dalszych prac wykopaliskowych.

Bibliografia

- GŁOSEK M.
1996 Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich, Warszawa–Łódź.
- GŁOSEK M.
2014 Militaria — broń obuchowa [w:] Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim, t. 2: Mosty traktu poznańskiego, red. A. Kola, G. Wilke, Kraków, s. 81–94.
- GOSLAR T.
2017 Raport z wykonania datowań C-14 w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym [w:] Sprawozdanie końcowe z projektu Kolebka Piastów: archeologiczne prospekcje podwodne w rejonie Jeziora Lednickiego, red. A. Pydyn [maszynopis w archiwum IA UMK w Toruniu].
- GÓRECKI J., ŁASTOWIECKI M., WRZESIŃSKI J.
1996 Gródek na Ledniczce, SL, t. IV, Poznań–Lednica, s. 197–244.
- KOLA A.
2014 Archeologiczne badania podwodne na reliktach mostów [do 2003 roku] [w:] Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim, t. 2: Mosty traktu poznańskiego, red. A. Kola, G. Wilke, Kraków, s. 13–33.
- LECH M.
2008 Broń biała na Śląsku w XIV–XVI wieku, *Wratislavia Antiqua*, t. 10, Wrocław.
- MACIEJEWSKI K., RADKA K.
2018 Kwerenda archiwalna stanowisk archeologicznych wokół Jeziora Lednickiego [w:] Sprawozdanie końcowe z projektu Kolebka Piastów: archeologiczne prospekcje podwodne w rejonie Jeziora Lednickiego, red. A. Pydyn [maszynopis w archiwum IA UMK w Toruniu].
- NADOLSKI A.
1954 Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku, „*Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis*”, t. 3.
- POPEK M.
2014 Militaria — broń miotająca [w:] Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim, t. 2: Mosty traktu poznańskiego, red. A. Kola, G. Wilke, Kraków, s. 135–137.
- PYDYN A., RADKA K., DĘBICKA D., POPEK M., MACIEJEWSKI J.
2017 Sprawozdanie z oględzin obiektów zlokalizowanych metodami nieinwazyjnymi [w:] Sprawozdanie końcowe z projektu Kolebka Piastów: archeologiczne prospekcje podwodne w rejonie Jeziora Lednickiego, red. A. Pydyn [maszynopis w archiwum IA UMK w Toruniu].
- RACZYŃSKI E.
1843 Wspomnienia Wielkopolski to jest województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego, t. 2, online. Protokół dostępu <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication?id=81305>, 15 maja 2018.

RADKA K.

2014 Narzędzia rolnicze i gospodarskie [w:] Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim, t. 2: Mosty traktu poznańskiego, red. A. Kola, G. Wilke, Kraków, s. 153–176.

RULEWICZ M.

1994 Rybołówstwo Gdańska na tle ośrodków miejskich Pomorza od IX do XIII wieku, Wrocław.

SOKOŁOWSKI M.

1876 Ruiny na Ostrowie jeziora Lednicy, studium nad budownictwem w przedchrześcijańskich i pierwszych chrześcijańskich wiekach w Polsce. Na podstawie badań wspólnie na miejscu odbytych z profesorem Władysławem Łuszczkiewiczem [w:] Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie, Wydział: Filologiczny i Historyczno-Filozoficzny, t. 3, Kraków.

SZULTA W.

2000 Narzędzia rolnicze i gospodarskie [w:] Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim, t. 1: Mosty traktu gnieźnieńskiego, red. Z. Kurnatowska, Lednica–Toruń, s. 105–137.

TOKARSKI W.

2000 Militaria — broń miotająca, obuchowa i drzewcowa oraz elementy rządu końskiego i oporządzenia jeździeckiego [w:] Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim, t. 1: Mosty traktu gnieźnieńskiego, red. Z. Kurnatowska, Lednica–Toruń, s. 77–103.

WAŻNY T.

2017 Analiza dendrochronologiczna z próbek drewna z archeologicznych badań podwodnych w jeziorze Lednica [2017 r.] [w:] Sprawozdanie końcowe z projektu Kolebka Piastów: archeologiczne prospekcje podwodne w rejonie Jeziora Lednickiego, red. A. Pydyn [maszynopis w archiwum IA UMK w Toruniu].

WRZOSEK A.

1961 Zabytki wczesnośredniowieczne z Ostrowa Lednickiego, FAP, vol. II, s. 242–252.

ZARZĄDZENIE

1994 Zarządzenie Prezydenta RP z dnia 8 września 1994 [M. P. z 1994 r. Nr 50, poz. 421], online. Protokół dostępu: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP19940500421/O/M19940421.pdf>, 15 maja 2018.

Bridge crossing to Ledniczka island. Preliminary research results

S u m m a r y

Advanced noninvasive research carried out in “The cradle of the Piasts: archaeological underwater prospections in the area of Lednickie Lake” (“Kolebka Piastów archeologiczne prospekcje podwodne w rejonie Jeziora Lednickiego”) project, provided a new collection of artefacts and archaeological sites. In the first stage of the project an archive research was carried out

and it showed that there are 61 archaeological sites of different character and chronology in the close proximity to the lake. In the further part of the project, non-invasive research with the use of a magnetometer, a multibeam sonar and a subbottom profiler were conducted. This stage of the project was possible due to cooperation between the team from the Maritime Institute in Gdańsk, which was conducting hydroacoustic research, and underwater archaeologists.

In the course of the survey of bathymetric anomalies between Ledniczka island and the west coast of the lake, construction elements were identified. Therefore, the terrain between an island and the mainland was thoroughly searched in order to verify the object which was found. During the search of the bottom by the divers in the designated place, more horizontal structural elements were identified. Localizing vertically impaled wooden constructions identified as piles, was the key point. These elements confirm that in the described place, there was a third bridge on Lake Lednica.

Samples for dendrochronological and radiocarbon dating were collected from the P1, P4, P5 piles and V object. Only the sample from object V was suitable for dendrochronological dating, as it did not contain a sapwood layer. As a result it was possible to determine the date when the tree was cut, i.e. after 1293, hence most probably at the turn of 13/14th centuries [WAŻNY 2017]. Sample wood from pile 1 was subject to radiocarbon dating and the 1085 ± 30 BP date was obtained. After calibration it can be said that it is 68.2% probable that the analyzed material comes from 900–993 (900–922: 22.3%; 948–993: 45.9%). Whereas it is 95.4% probable that it comes from 894–1016 (894–932: 30.5%; 937–1016: 64.9%) [GOSLAR 2017].

In conclusion, it can be said that during the research, the relics of the bridge leading from the mainland to Ledniczka island located on the W–E axis were localized. The crossing is located at the narrowest place between an island and the mainland. This is around 100 meters and this is the probable length of the bridge. On the basis of the variety in the degree of wood conservation, as well as diverse shapes of the construction elements, and especially the obtained dates from the radiocarbon and dendrochronological datings, it can be assumed that there are two bridge crossings which date to the 10th century and the turn of the 13th and 14th centuries.

During the 2017 research season an interesting discovery was made. After several seasons of underwater works, a new object was localized and identified as bridge relics. It shows the great archaeological potential of Lednica Lake and how the use of new noninvasive methods can lead to spectacular discoveries. The bridge relics were only identified on the surface level, therefore it is difficult to draw far-reaching conclusions. However, dendrochronological dating makes it possible to determine the origins of the bridge to the 13th/14th century. Militaria found near the bridge are also from this period. The C14 date, which estimates the age of one of the piles for the 2nd half of the 10th century, is very interesting. It can indicate that there were two bridges with different chronology. However, in order to confirm this, further excavation works must be conducted.

ANDRZEJ PYDYN

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Instytut Archeologii

Zakład Archeologii Podwodnej

MAGDALENA KOZICKA, JAN WIEJACKI, MATEUSZ MAGALSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Wydział Nauk Historycznych

Instytut Archeologii

DOMINIKA KOFEL

Polska Akademia Nauk

Instytut Archeologii i Etnologii

i

Muzeum Miejskie „Szttygarka” w Dąbrowie Górniczej

Studia Lednickie XVII (2018)

Rozpoznawcze badania archeologiczne na stan. 16 w Powidzu, gm. *loco* z 2017 roku

ABSTRAKT: Powidz co najmniej od XIII wieku pełnił funkcję ważnego, aczkolwiek niewielkiego ośrodka miejskiego. Lokalizacja na przecięciu szlaków handlowych oraz położenie nad zbiornikiem wodnym były ważnymi czynnikami wpływającymi na rozwój miejscowości. Przeprowadzone w 2017 roku sondażowe badania archeologiczne oraz środowiskowe rzucają światło na nowożytny etap rozwoju ośrodka oraz wskazują na burzliwe przemiany, jakie zachodziły w ostatnich dekadach. Ich efektem było powstanie nawarstwień stratygraficznych o znacznej miąższości, ale trudnej do jednoznacznego określenia chronologii.

SŁOWA KLUCZOWE: Powidz, gródek stożkowaty, fosa, makroszczątki roślinne, szczątki zwierzęce, materiały pokonsumpcyjne

ABSTRACT: Since at least the 13th century, Powidz has functioned as an important though small urban centre. The fact that it was located at the intersection of the trade routes and at a water reservoir, were essential factors which influenced the development of the town. Archaeological and environmental surveys conducted in 2017 throw light on the modern stage of the development of the centre and point to the turbulent changes which occurred in the last decades. As a result, stratigraphic layers with significant thickness developed but it was difficult to determine their chronology unambiguously.

KEY WORDS: Powidz, motte-in-bailey, moat, plant macro-remains, animal remains, butchering

Wstęp

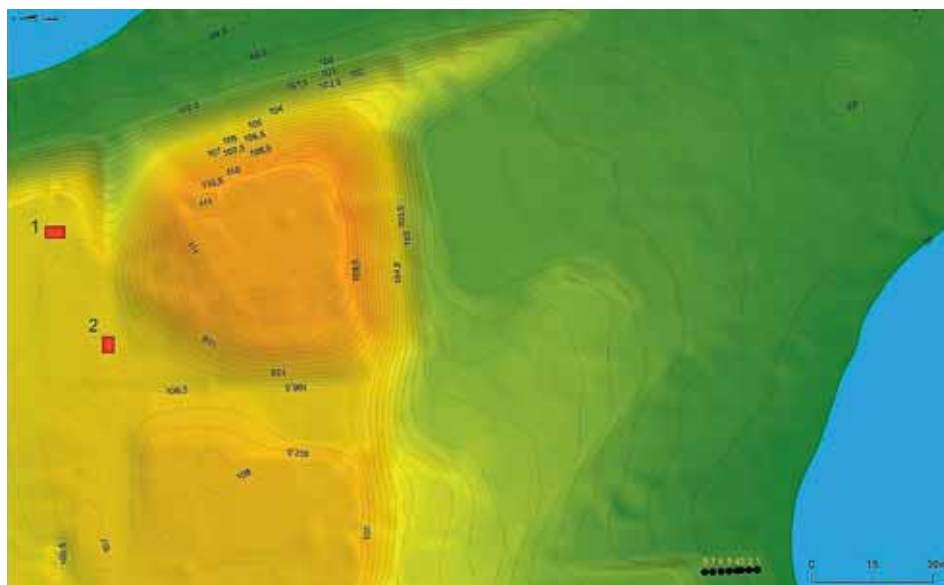
W ramach podziału zaproponowanego przez Jerzego Kondrackiego [2002] Powidz geograficznie przynależy do Pojezierza Gnieźnieńskiego. Współcześnie jest ważnym ośrodkiem turystycznym, głównie dzięki wyjątkowej przejrzystości wód Jeziora Powidzkiego i możliwości uprawiania różnorodnych sportów wodnych. Walory te sprawiają, że okoliczne miejscowości są chętnie odwiedzane (i eksploatowane) przez turystów.

Stanowisko 16 w Powidzu, gm. *loco* obejmuje dawną sieć osadniczą niewielkiego założenia miejskiego, jakim była ta miejscowość do czasu odebrania praw miejskich w pierwszej połowie XX wieku. W czasach historycznych miasto pełniło funkcję ważnego ośrodka znajdującego się na przecięciu szlaków handlowych. Dodatkowo jako miasto królewskie było obdarzane licznymi przywilejami [PIC 1964; GANIŃSKA 1993]. W XV wieku omawiany ośrodek został przekształcony w starostwo niegrodowe [OHRYZKO-WŁODARSKA 1978], a siedziba starosty miała znajdować się na tzw. Górze Zamkowej. Co ciekawe, w literaturze znajdują się dość dokładne opisy dworu, jednak do tej pory nie przeprowadzono szerzej zakrojonych badań archeologicznych na wspomnianym wyniesieniu. Jedyne prace wykopaliskowe zostały przeprowadzone w 2007 roku i miały charakter sondażowy [URBAŃSKI 2007]. Ponadto w 2014 roku przeprowadzono nadzór archeologiczny u podnóża stożka [GORCZYCA 2014]. W wyniku tych prac nie pozyskano dużych ilości materiału ani ostatecznie nie rozstrzygnięto o obecności założenia dworskiego na wyniesieniu. Warto jeszcze wspomnieć w kontekście badań ośrodka miejskiego o badaniach z lat 2000–2008, co prawda przede wszystkim podwodnych, ale wnoszących dużo informacji na temat średniowiecznych dziejów Powidza i jego okolic [PYDYN 2005; ABRAMÓW 2010; DĄBAL 2010].

Opis badań

Sondażowe badania archeologiczne, połączone z warsztatami archeologicznymi, zostały przeprowadzone w czerwcu 2017 roku. Organizatorem był dr hab. Andrzej Pydyn z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w ramach współpracy podjętej na poziomie projektu realizowanego przez Gminną Bibliotekę Publiczną w Powidzu¹. Celem podjętych działań było rozpoznanie nawarstwień kulturowych w strefie ochronnej stanowiska 16 w bezpośrednim otoczeniu tzw. Góry Zamkowej, stanowiącej pozostałości po tzw. gródku stożkowatym (ryc. 1) [PIC 1964; OHRYZKO-WŁODARSKA 1978; GANIŃSKA 1993] i zwiększenie świadomości archeologicznej lokalnej społeczności.

¹ Sfinansowanego przez Muzeum Historii Polski ze środków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach programu „Patriotyzm jutra”. Składamy też serdeczne podziękowania władzom Gminy Powidz za udzieloną pomoc i wsparcie w trakcie realizacji badań.

RYC. 1. Lokalizacja wykopów i odwiertów w obrębie stanowiska 16; wyk. Mateusz Skrzatek
 FIG. 1. Trenches and bores' localisation within site 16; elaborated by Mateusz Skrzatek

Wstępnym etapem prac było przeprowadzenie serii odwiertów w celu zlokalizowania miejsc do podjęcia badań archeologicznych i środowiskowych. Wykonano je przy użyciu świdra geologicznego: w strefie brzegowej jeziora, na działce przylegającej, zlokalizowanej na północny wschód od kościoła św. Mikołaja oraz u podnóża stożka (późniejszy wykop 2/17). Obserwacje stratygraficzne były konsultowane² z drem Bogumiłem Nowakiem, który w latach wcześniejszych pobierał rdzenie ze strefy brzegowej Powidza.

Dodatkowo pobrano rdzeń ze strefy brzegowej jeziora w celu przeprowadzenia analiz palinologicznych oraz makroskopowych szczątków roślin. Został on wydobyty, pod nadzorem palinologa³, za pomocą laski/łyżki holenderskiej.

Charakterystyka materiałów zabytkowych

Podczas wykopalisk pozyskano 750 zabytków archeologicznych: 722 fragmenty ceramiki, 15 fragmentów szkła oraz 13 przedmiotów metalowych, w tym pięć zabyt-

² Serdeczne podziękowania dla dra Bogumiła Nowaka z IMGW PAN za udzielone uwagi.

³ Serdeczne podziękowania dla dr hab. Agnieszki Noryśkiewicz, prof. UMK.

ków wydzielonych, tj. zabytków, które posiadają wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową⁴. Większość z nich pozyskano z wykopu 2/17 (dalej W 2/17).

Materiały ceramiczne wydobyte z wykopu 1/17 (dalej W 1/17) mają genezę zarówno późnośredniowieczną (XIII–XV w.), jak i nowożytną (ryc. 2). Natomiast najstarsze materiały pochodzące z W 2/17 datowane są na przełom XIV i XV wieku, jednak większość ma również genezę nowożytną (do XVIII w.). W obu przypadkach zaobserwowano wyroby przede wszystkim lokalne, czasem noszące ślady niezbyt starannego wykonania lub z odciskami palców. Warto odnotować, że w ceramice stalowoszarej znalezionej w W 1/17 zauważalny jest starszy typ masy garncarskiej — z grubą domieszką.

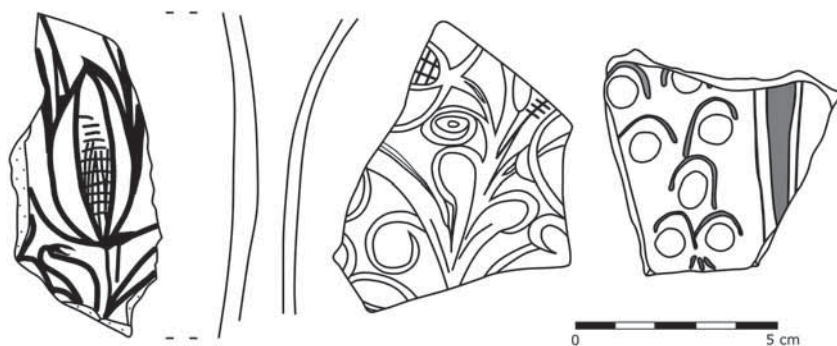

Ryc. 2. Wybór fragmentów naczyń. a: W 1/17; b: W 2/17; fot. Magdalena Kozicka

Fig. 2. The selection of the potsherds. a: T 1/17; b: T 2/17; photo by Magdalena Kozicka

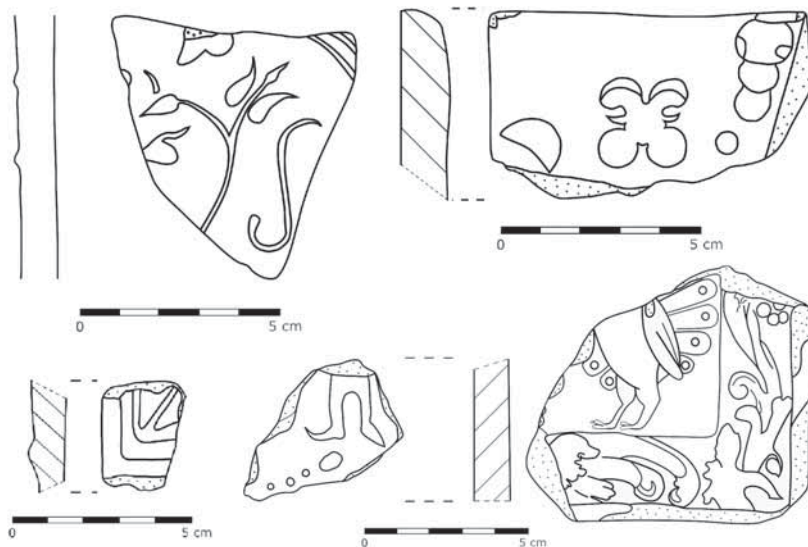
⁴ Zarządzenie Nr 5/2015 — Muzeum Archeologiczne w Gdańsku w sprawie: zasad przygotowywania oraz przekazywania materiałów archeologicznych do Pracowni Merytorycznych w celu włączenia do zbiorów MA w Gdańsku.

Materiał pozyskany z W 2/17 (wykopu znajdującego się bliżej domniemanego dworu) charakteryzuje się jednak nieco lepszym wykonaniem i większym bogactwem form. Pojawiają się w nim fragmenty pokryte angobą lub szkliwione, fajans pomorski (ryc. 2 i 3). Uwagę zwracają przede wszystkim 22 fragmenty kafli płytowych, często zielonoszklawionych lub ornamentowanych (ryc. 4), nóżka od trójnóżki czy tuleja o bliżej nieznanym przeznaczeniu, może dysza od miecha (?) (ryc. 5). Naczynia podobne do fragmentu z otworem wykonanym przed wypałem mogły służyć do ściągania śmietany. O podobnych praktykach świadczą głównie źródła etnograficzne [STARSKI 2009].

RYC. 3. Fragmenty malowanych talerzy; rys. Aleksandra Kulesz

FIG. 3. Parts of the painted plates; drawn by Aleksandra Kulesz

RYC. 4. Wybrane fragmenty zdobionych kafli płytowych; rys Aleksandra Kulesz

FIG. 4. Selected parts of the decorated plate tiles; drawn by Aleksandra Kulesz

Ryc. 5. Przedmiot gliniany o niezidentyfikowanej funkcji; rys. Aleksandra Kulesz

FIG. 5. A clay object of unidentified function; drawn by Aleksandra Kulesz

Wśród wyrobów szklanych, choć stanowiących mały procent zbioru, zauważalne są przede wszystkim fragmenty szyb. Niestety, ze względu na duże rozdrobienie, fragmenty naczyń szklanych (ryc. 6) nie doczekały się rekonstrukcji, jednak z pewnością stanowią przykłady nowożytnej produkcji szklarskiej.

Ryc. 6. Ułamki tafli i naczyń szklanych; fot. Magdalena Kozicka

FIG. 6. Pieces of glass sheets and vessels; photo by Magdalena Kozicka

Zbiór przedmiotów metalowych nie wyróżnia się w porównaniu do innych podobnych stanowisk i jest zdominowany przez gwoździe oraz ćwieki o bliżej nieokreślonej chronologii. Jednakże odnaleziono również: podkucia nowożytnego obuwia (W 2/17), kulę do muszketu/odważnik (W 1/17), ostrze małego nożyka z kolcem do rękojeści oraz dwa krzesiwa (ryc. 7). Przedmioty te nie wnoszą wiele do interpretacji funkcji czy dziejów stanowiska.

RYC. 7. Wybrane zabytki metalowe. 1: nóż, 2, 3: krzesiwa; fot. Mateusz Magalski; wg M. Magalski, A. Pydyn, *Powidz w perspektywie archeologii historycznej* [w druku]

FIG. 7. Selected metal artifacts. 1: a knife, 2, 3: fire strikers; photo by Mateusz Magalski; acc. to M. Magalski; A. Pydyn, *Powidz w perspektywie archeologii historycznej* (Powidz from a historical archaeology perspective [in print])

Analiza makroskopowych szczątków roślin

W sumie analizie poddano 14 prób (tab. 1). Dwie próby, jedna z wypełniska obiektu, druga z okalającej obiekt warstwy, zostały pobrane podczas prac wykopaliskowych, z głębokości ok. 2,5 m od stropu wykopu (por. ryc. 11). Kolejne 12 prób pochodziło ze stanowisk mokrych, w tym próby gytii oraz torfu, które pobrano z rdzenia pochodzącego z strefy przyjeziornej Jeziora Powidzkiego. Dwa fragmenty drewna odnaleziono w rdzeniach pochodzących z odwiertów geologicznych. W celu wydobycia szczątków przeznaczonych do analiz próby z wykopu archeologicznego zostały poddane szlamowaniu. Wstępnym etapem tego zabiegu było zanurzenie pobranego osadu w wodzie a następnie przepłukanie go przez sito ($\varnothing$: 0,4 mm). W przypadku materiału z rdzenia wstępnym etapem maceracji prób było zalanie ich wodą oraz dodanie niewielkiej ilości 10% KOH

TABELA 1. Zestawienie wszystkich prób poddanych analizom ze stanowiska 16 w Powidzu, woj. wielkopolskie; opr. Dominika Kofel
 TABLE 1. A list of all analyzed samples from site no 16 in Powidz, Wielkopolskie voivodship; elaborated by Dominika Kofel

POWIDZ, gm. loco, woj. wielkopolskie AZP 52-37/58 stan. 16										
L.p.	Wykop	Warstwa	Obiekt	Głębokość	Data pobrania	Waga [g]	Sposób zachowania	Nadany nr inw	Uwagi	
1	2/17	X	2	104,19 m n.p.m.	13.06.2017	3500	spalone	POW16/2017/1	-	
2	2/17	XII	-	104,19 m n.p.m.	13.06.2017	1600	spalone	POW16/2017/2	-	
3	rdzeń	-	-	225-230 cm	14.06.2017	18,24	storfiate	POW16/2017/3	-	
4	rdzeń	-	-	275-282 cm	14.06.2017	22,22	storfiate	POW16/2017/4	przejściowe	
5	rdzeń	-	-	280-288 cm	14.06.2017	35,3	storfiate	POW16/2017/5	torf	
6	rdzeń	-	-	288-294 cm	14.06.2017	19,2	storfiate	POW16/2017/6	-	
7	rdzeń	-	-	294-300 cm	14.06.2017	25,25	storfiate	POW16/2017/7	-	
8	odwiert	-	odw. 3	270 cm	07.06.2017	-	storfiate	POW16/2017/8	fragm. drewna/nr inw.05/17	
9	odwiert	-	odw. 1	175 cm	08.06.2017	-	storfiate	POW16/2017/9	fragm. drewna/nr inw.22/17	
10	odwiert	-	odw. 1	330 cm	08.06.2017	-	storfiate	POW16/2017/10	fragm. drewna/nr inw.23/17	
11	odwiert	-	odw. 5	270 cm	07.05.2017	-	storfiate	POW16/2017/11	fragm. drewna/	
12	odwiert	-	odw. 6	263 cm	07.06.2017	-	storfiate	POW16/2017/12	fragm. drewna/nr inw.17/17	
13	prospekcja	-	-	-	12.06.2017	-	storfiate	POW16/2017/13	fragm. drewna	
14	prospekcja	-	-	-	12.06.2017	-	spalone	POW16/2017/14	węgle drzewne	

w celu rozdrobnienia materiału. Tak przygotowany roztwór zagotowano, pozostawiono do ostygnięcia, a następnie przepłukano przez sito ($\varnothing$: 0,4 mm).

Następnie materiał posortowano pod mikroskopem stereoskopowym o powiększeniu z zakresu 7.5–35 $\times$. Identyfikacja makroskopowych szczątków roślin została oparta na dostępnej literaturze [KULPA 1974; LITYŃSKA-ZAJĄC, WASYLKOWA 2005; CAPPERS, BEKKER, JANS 2006; JACOMET 2006; TOBOLSKI 2010] oraz kolekcji porównawczej. Nazwy roślin naczyniowych podano według MIREK I IN. 2002 oraz BOJNANSKÝ, FARGAŠOVÁ 2007. Podczas analiz każdy z kawałków węgla został zmierzony, a następnie obejrzany pod mikroskopem stereoskopowym o powiększeniu z zakresu 7.5–35 $\times$ w celu wstępnego oszacowania przynależności do grupy drzew iglastych bądź liściastych. Jeżeli było to możliwe, kawałki węgla oglądano pod mikroskopem metalograficznym w trzech płaszczyznach (rzut poprzeczny, styczny oraz promieniowy). W wypadku drewna wykonano preparaty mikroskopowe zawierające trzy przekroje, a następnie oglądano je pod mikroskopem ze światłem przechodzącym. Oznaczenia fragmentów drewna i węgla drzewnych przeprowadzono na podstawie SCHOCH I IN. 2004 oraz kolekcji porównawczej.

W analizowanych próbach ziemi wystąpił zarówno materiał storfiały, jak i spalony (tab. 2). Obecny stan badań nie pozwala stwierdzić, czy są one równoległe. Natomiast ze względu na charakter układu stratygraficznego wykopu, sposób próbkowania oraz ilość storfiałych szczątków roślinnych odrzuca się prawdopodobieństwo zanieczyszczenia próby materiałem współczesnym.

Materiał spalony jest jednolity w obu jednostkach stratygraficznych. Reprezentują go pozostałości nieoznaczalnych zbóż (*Cerealia* indet.) oraz węgla drzewnych — sosny zwyczajnej (*Pinus sylvestris*) i brzozy (*Betula* sp.). Poza tym zidentyfikowano w nich również kilka fragmentów sklerocji grzyba *Cenococcum* sp. Dominującym gatunkiem jest bielun dziedzierzawa (*Datura stramonium*), roślina ruderalna zasiedlająca podłoża zmienione przez człowieka. Głębokość, z której została pobrana próba, wyklucza możliwość zanieczyszczenia materiałem współczesnym, jednakże istnieje prawdopodobieństwo, że ziemia została nawieziona z innej lokalizacji (np. podczas budowy szkoły). Wyjaśniłoby to pojawienie się bielunia, który mógł rosnąć na powierzchni, a następnie został zdeponowany podczas przesypania ziemi. Niestety, bez kolejnych analiz weryfikacja tej hipotezy jest niemożliwa.

Z rdzenia (długość całkowita 320 cm) przebadano w sumie pięć prób (tab. 3). W analizowanych próbach z oznaczonych makroszczątków wydzielono dwie grupy roślin: występujących na łądzie oraz zakorzenionych i/lub występujących pod wodą.

TABELA 2. Zestawienie makroskopowych szczątków roślinnych zaobserwowanych w W 2/17; opr. Dominika Kofel

TABLE 2. A list of macroscopic plant remains observed in T-2/17; elaborated by Dominika Kofel

	Wykop	
	POW16/2017/1	POW16/2017/2
Spalone		
ROŚLINY UPRAWNE	–	–
pszenica płaskurka (<i>Triticum dicoccon</i>)	–	1
zboża nieokreślone (<i>Cerealia</i> indet.)	1 fragm.	28 fragm.
zboża/trawy nieokreślone (<i>Cerealia</i> /Poaceae indet.)	1 fragm.	3 fragm.
Storfiące		
DRZEWA I KRZEWY	–	–
bez czarny (<i>Sambucus nigra</i>)	4	–
Rośliny ruderalne		
bieluń dziędzierzawa (<i>Datura stramonium</i>)	16	74
bniec biały (<i>Melandrium album</i>)	–	1
Inne		
komosa (<i>Chenopodium</i> sp.)	1	–
podobny do pysznogłówki szkarłatnej (cf. <i>Monarda didyma</i>)	–	1
goździkowate (Caryophyllaceae indet.)	–	1
jasnotowate (Lamiaceae indet.)	–	1
<i>Cenococcum</i> sp.	x	x
Węgle		
brzoza (<i>Betula</i> sp.)	–	5 fragm.
sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)	51 fragm.	32 fragm.
nieoznaczone	ość?	–

TABELA 3. Zestawienie wszystkich makroskopowych szczątków roślinnych zaobserwowanych w rdzeniu pobranym ze strefy nadbrzeżnej Jeziora Powidzkiego; opr. Dominika Kofel

TABLE 3. A list of all macroscopic plant remains observed in a core taken from the coastal area of Powidzkie Lake; elaborated by Dominika Kofel

	Rdzeń				
	POW16/2017/5	POW16/2017/4	POW16/2017/7	POW16/2017/6	POW16/2017/3
	drzewa i krzewy				
brzoza omszona (<i>Betula pubescens</i>)	1	-	-	-	-
brzoza (<i>Betula</i> sp.)	-	-	-	1	-
olsza czarna (<i>Alnus glutinosa</i>)	-	-	1	-	-
	rośliny przemysłowe				
konopia siewna (<i>Cannabis sativa</i>)	-	-	-	1	3
mak uprawny (<i>Papaver somniferum</i>)	-	-	-	-	1
	chwasty pól uprawnych				
rdest szczawiolistny (<i>Polygonum lapathifolium</i>)	-	-	-	1	1
szczaw polny (<i>Rumex acetosella</i>)	-	-	-	3	2
	rośliny ruderalne				
komosa biała (<i>Chenopodium album</i>)	-	-	4	1	4
pokrzywa zwyczajna (<i>Urtica dioica</i>)	-	-	1	6	1
psianka czarna (<i>Solanum nigrum</i>)	-	-	-	2	1
rdest ptasi (<i>Polygonum aviculare</i>)	-	-	-	1	5
	rośliny wodne, siedlisk wilgotnych i błotnych				
bobrek trójlistkowy (<i>Menyanthes trifoliata</i>)	-	-	-	1	-
jeziorza morska (<i>Najas marina</i>)	6	4	8	-	-
kłóc wiechowata (<i>Cladium mariscus</i>)	-	-	4	-	-
komosa podobna do wodnej (<i>Chenopodium</i> cf. <i>botrys</i>)	-	-	-	4	-
oczeret jeziorny (<i>Schoenoplectus lacustris</i>)	-	-	-	1	-

TABELA 3. Zestawienie wszystkich makroskopowych szczątków roślinnych... (cd.)
 TABLE 3. A list of all macroscopic plant remains... (contd.)

	Rdzeń					
	POW16/2017/5	POW16/2017/4	POW16/2017/7	POW16/2017/6	POW16/2017/3	
ponikło (<i>Eleocharis</i> sp.)	-	-	-	1	-	
rdzelnica (<i>Potamogeton</i> sp.)	1	-	-	-	-	
turzyca (<i>Carex</i> sp.) owoce dwuznamionowe	-	-	-	-	2	
turzyca (<i>Carex</i> sp.) owoce trójznamionowe	-	1	-	1	2	
żabieniec lancetowaty (<i>Alisma lanceolatum</i>)	-	-	-	-	18	
żabieniec babka wodna (<i>Alisma plantago-aquatica</i>)	-	-	-	1	-	
inne						
gwiazdnica (<i>Stellaria</i> sp.)	-	-	-	5	-	
komosa (<i>Chenopodium</i> sp.)	-	-	-	-	1	
rdest (<i>Polygonum</i> sp.)	-	-	-	3	-	
podobny do lnu przeczyszczającego (cf. <i>Linum catharticum</i>)	-	-	-	-	1	
motylkowate (Fabaceae indet.)	-	-	-	1	-	
goździkowate (Caryophyllaceae indet.)	-	-	-	1	2	
różowate (Rosaceae indet.)	-	-	-	1	1	
nieoznaczone	1	-	1	3	7	
kielich kwiatu	-	-	-	1	-	
okwiat indet.	-	-	-	2	-	
węgle						
sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)	-	-	-	4 fragm.	-	
nieoznaczone	-	-	-	-	12 fragm.	
drewno						
sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)	-	-	-	2 fragm.	-	

W próbach pobranych z głębokości 288–300 cm (POW1/2017/5 oraz POW1/2017/4) zaobserwowano owocki roślin z rodziny jezierzy morskiej oraz rdestnic, które występują w zbiornikach o otwartym lustrze wody. Oznacza to, że linia brzegowa Jeziora Powidzkiego była przesunięta o parędziesiąt metrów w kierunku północnym. W celu określenia dokładnej chronologii tego zjawiska konieczne jest wykonanie datowania metodą radiowęglową.

Materiał oznaczony z próby pobranej z głębokości od 280–288 cm (POW1/2017/7) wykazuje cechy przejściowe pomiędzy zabagnioną strefą brzegową (turzyce), a zbiornikiem o otwartym lustrze wody (jeziora morska). Wprawdzie wystąpieniu jednego owocika turzycy nie można przypisywać zmian sedymentacyjnych jeziora, niemniej jednak materiał z kolejnej głębokości wykazuje cechy charakterystyczne dla strefy litoralnej. Dlatego można zasugerować, że na badanej głębokości zaobserwowano stopniowe lądowanie jeziora.

Na głębokości 275–282 cm (próba POW1/2017/6) zauważono pojawienie się obok roślin charakterystycznych dla wód stojących lub wolno płynących (oczeret jeziorny i żabieniec babka wodna), diaspory roślin występujących na terenach siedlisk podmokłych i bogatych w azot (pokrzywa zwyczajna, komosa biała) oraz drzewa (olsza czarna). W próbie oznaczono również fragment drewna sosny zwyczajnej, który najprawdopodobniej pochodził z drzewa zwalonego w strefie litoralnej.

W próbie POW1/2017/3, pobranej z głębokości 225–230 cm, wystąpiły szczątki roślin lądowych (konopie siewne, mak uprawny, rdest szczawiolistny, szczaw polny) oraz występujących na zabagnionych brzegach zbiorników (turzyce i żabieniec lancetowaty).

Jeśli chodzi o storfiące drewna pozyskane z odwiertów (tab. 4), sześć z ośmiu przebadanych fragmentów zostało oznaczonych jako szczątki sosny zwyczajnej, jeden jako fragment jesionu wyniosłego, natomiast jeden pozostawiono bez oznaczenia (nieoznaczalny fragment kory).

TABELA 4. Zestawienie fragmentów drewnianych pozyskanych z odwiertów wykonanych w strefie nadbrzeżnej Jeziora Powidzkiego; opr. Dominika Kofel

TABLE 4. A list of the wood pieces extracted from the bores made on the shore area of Powidzkie Lake; elaborated by Dominika Kofel

	POW16/2017/13	POW16/2017/14
storfiące		
Grab pospolity (<i>Carpinus betulus</i>)	1 fragm.	–
węgle		
nieoznaczone	–	4 fragm.

Analiza archeozoologiczna

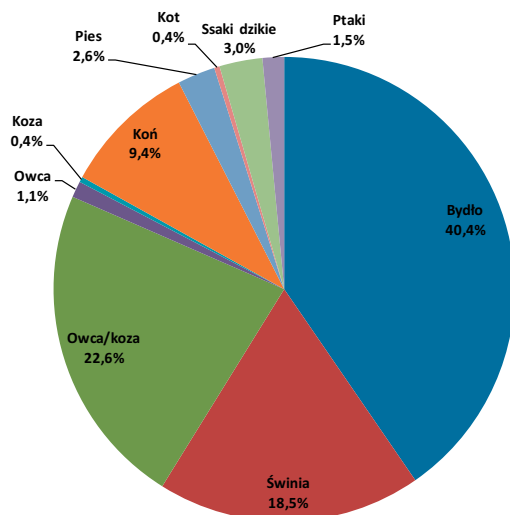
Badaniami objęto łącznie 394 egzemplarze, z których 80% rozpoznano pod względem gatunkowym i anatomicznym. Liczebność zbiorów w wykopach była zróżnicowana. Najliczniejszy zbiór stanowią kości pochodzące z W 2/17, natomiast z W 1/17 pozyskano jedynie 10 fragmentów. Ze względu na znaczne przemieszanie warstw nie można jednoznacznie określić chronologii badanych szczątków, jakkolwiek jest widoczne ich zróżnicowanie ilościowe w poszczególnych poziomach (tab. 5).

TABELA 5. Powidz stan. 16. Szczątki według taksonów gatunkowych w wykopie 2/17; opr. Jan Wiejacki

TABLE 5. Powidz, site 16. The number of remains according to species taxa in an excavation 2/17; elaborated by Jan Wiejacki

Zwierzęta	Warstwa				
	07	09	10	10/11	11
Bydło <i>Bos primigenius f. taurus</i>	24	74	7	–	–
Świnia <i>Sus scrofa f. domestica</i>	16	22	8	1	–
Owca/koza <i>Ovis ammon f. aries/Capra aegagrus f. hircus</i>	20	35	5	–	–
Owca <i>Ovis ammon f. aries</i>	1	2	–	–	–
Koza <i>Capra aegagrus f. hircus</i>	1	–	–	–	–
Koń <i>Equus ferus f. caballus</i>	11	7	6	–	–
Pies <i>Canis lupus f. familiaris</i>	2	3	2	–	–
Kot <i>Felis silvestris f. catus</i>	–	1	–	–	–
Zając szarak <i>Lepus europaeus</i> (Pall., 1778)	–	1	–	–	1
Jeleń <i>Cervus elaphus</i> (L., 1758)	–	1	–	–	–
Sarna <i>Capreolus capreolus</i> (L., 1758)	1	2	1	–	1
Ptaki <i>Aves</i>	1	–	1	–	2
Razem	77	148	30	1	4

Skład gatunkowy zwierząt odnotowanych na tym stanowisku przedstawia wyraźną dominację zwierząt hodowlanych, przede wszystkim bydła, owcy/kozy, świni i konia. Jednocześnie zaobserwowano bardzo niski udział szczątków ssaków dziko żyjących i ptactwa (ryc. 8, tab. 6).

RYC. 8. Powidz stan. 16: udział procentowy szczątków według taksonów gatunkowych w obu wykopach stanowiska; opr. Jan Wiejacki

FIG. 8. Powidz, site 16: the percentage of remains according to species taxa in both excavations at the site; elaborated by Jan Wiejacki

W przypadku bydła, świnia, owcy/kozy, kozy i konia możliwe było określenie wieku zębowego według kryteriów przyjętych w literaturze [MAKOWIECKI 2001; 2010]. Dla pierwszego z gatunków był to jeden dolny ząb trzonowy osobnika w wieku 7–14 miesięcy. Wiek świnia uzyskano dla ośmiu osobników, których klasy wiekowe mieściły się w przedziale od pół roku do 5–6 lat. Drugi ząb trzonowy owcy/kozy pochodził od osobnika w wieku ok. 9 miesięcy. Dane na temat wieku osobniczego kozy i konia uzyskano odpowiednio na podstawie zęba siecznego i trzeciego zęba trzonowego. W obu wypadkach mamy do czynienia ze zwierzętami dorosłymi. Wiek śmierci kozy określono na 4–5 lat, natomiast konia na 18–20 lat, a więc był to osobnik bardzo stary.

Jakkolwiek szczątki z Powidza stanowiły zbiór kości silnie pokawałkowanych (ryc. 9 i 10), w jednym przypadku kość śródstopia bydła była zachowana w całości i nadawała się do wykonania obserwacji osteometrycznych. Kość, z której zdjęto pomiary, należała do samca o wysokości w kłębie wynoszącej 105,5 cm.

Wziąwszy pod uwagę dojrzałość anatomiczną kozy oznaczonej w materiałach powidzkich, sądzić można, że małe przeżuwacze hodowane były również nie tylko dla mięsa, ale tak jak obecnie, stanowiły źródło surowców przyżyciowych takich jak mleko. W wypadku owiec mogła być to dodatkowo wełna potna [TOŁKANOWICZ 1978; KOPAŃSKI 1985]. Także długość życia konia stanowić może asumpt do rozważań nad funkcją tego gatunku jako zwierzęcia nie tylko hodowanego w celach konsumpcyjnych, ale przede wszystkim pracującego.

TABELA 6. Powidz stan. 16. Skład anatomiczny szczątków kostnych w obu wykopach stanowiska; opr. Jan Wiejacki
 TABLE 6. Powidz, site 16. Anatomic composition of bone remains in both excavations at the site; elaborated by Jan Wiejacki

Kość	Ptaki — <i>Aves</i>	
		1
	Sarna — <i>Capreolus capreolus</i> (L., 1758)	
	1	1
	Jeleń — <i>Cervus elaphus</i> (L., 1758)	
	1	1
	Zając szarak — <i>Lepus europaeus</i> (Pall., 1778)	
	1	1
	Kot — <i>Felis silvestris f. catus</i>	
	1	1
	Pies — <i>Canis lupus f. familiaris</i>	
	1	2
	Koń — <i>Equus ferus f. caballus</i>	
	1	2
	Koza — <i>Capra aegagrus f. hircus</i>	
	1	1
	Owca — <i>Ovis ammon f. aries</i>	
	1	1
	Owca/koza — <i>Ovis ammon f. aries/Capra aegagrus f. hircus</i>	
	1	4
	Świnia — <i>Sus scrofa f. domestica</i>	
	1	5
	Bydło — <i>Bos primigenius f. taurus</i>	
	1	8
Możdżeń	1	12
Czaszka	8	7
Żuchwa	8	5
Zęby	1	1
Ząb górny	2	2
Ząb dolny	-	1
Kręgi	-	1
Kręgi szyjne	1	-
Kręg szyjny I	-	1
Kręg szyjny II	-	-

TABELA 6. Powidz stan. 16. Skład anatomiczny... (cd.)
 TABLE 6. Powidz, site 16. Anatomic composition... (contd.)

Kręgi piersiowe	3	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kręgi lędźwiowe	5	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Żebra	9	4	-	-	-	15	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Łopatka	9	2	2	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ramienna	15	5	3	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Promieniowa	5	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
Łokciowa	3	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Promieniowa i łokciowa	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Śródreżca	4	-	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Miednica	10	3	3	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Udowa	12	4	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Piszczelowa	6	2	5	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Kości stępu	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Piętowa	4	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Skokowa	1	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Śródstopia	8	-	10	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Śródstopia III	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Śródreżca/śródstopia	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-
Człon palcowy 1	2	2	16	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Człon palcowy 1 tylny	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Człon palcowy 2	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Człon palcowy 2 przedni	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Człon palcowy 2 tylny	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Człon palcowy 3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	123	57	61	4	1	27	9	1	2	1	5	1	2	1	5	3	3

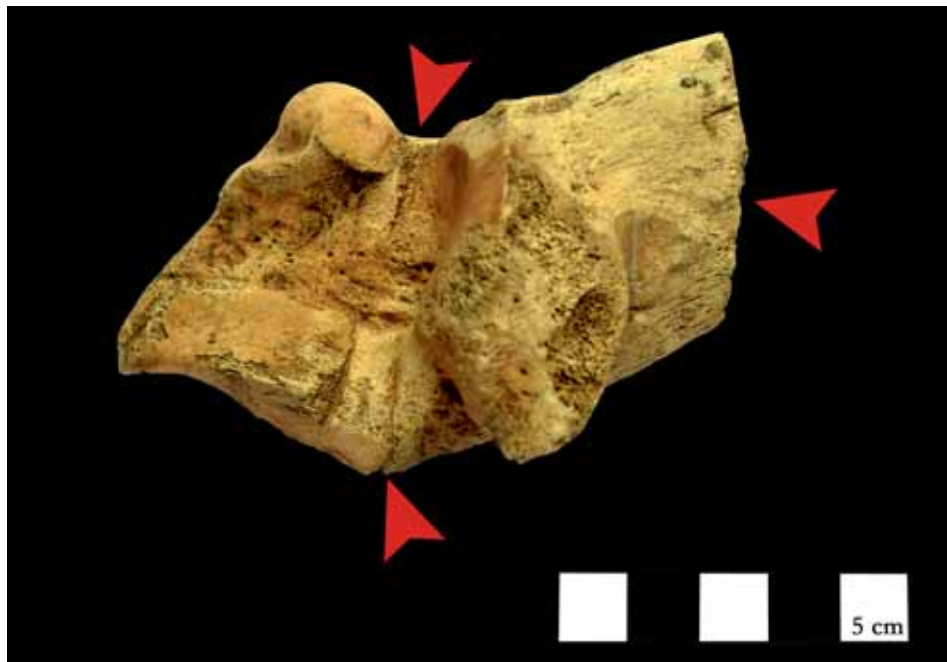

Ryc. 9. Powidz stan. 16. Bydło: „porcje garnkowe” z kości ramiennych. Ślady cięcia na trzonach powyżej końca dalszego kości; fot. Jan Wiejacki

FIG. 9. Powidz, site 16. Cattle: “pot sizing” from humeral bones. Cutmarks on shafts above distal end of a bone; photo by Jan Wiejacki

Stan zachowania materiału kostnego pozwala stwierdzić, że stanowi on przede wszystkim odpady pokonsumpcyjne. Świadczą o tym liczne negatywy ostrych oraz tępych narzędzi, używanych do rozbioru tuszy (ryc. 9 i 10). Kości długie, żebra oraz miednica dzielone były na mniejsze porcje, tzw. porcje garnkowe [SEETAH 2006: 16]. Na tej podstawie można było z łatwością poddać porcje mięsa dalszej obróbce termicznej w naczyniach, najprawdopodobniej przez gotowanie. Porcjowanie odbywało się przy użyciu ciężkich, ostrych narzędzi, które zostawiają na kościach ostre krawędzie w miejscu zetknięcia się ostrza z powierzchnią kości i gładki przekrój przez jej wnętrze. Taki zestaw śladów charakterystyczny jest dla materiałów nowożytnych. Wówczas wśród narzędzi rzeźniczych używany jest tasak, umożliwiający prowadzenie precyzyjnego i szybkiego cięcia [SEETAH 2004: 114–115]. Dodatkowym kryterium pozwalającym na postawienie tezy o występowaniu na stanowisku w Powidzu szczątków pokonsumpcyjnych są pojedyncze znaleziska kości (np. kości udowej bydła, czy kości promieniowej sarny) noszą-

cych ślady ognia, w postaci czarnych przebarwień na powierzchni, które można traktować jako znamiona obróbki termicznej, jednak w tym przypadku nie gotowania, lecz raczej pieczenia czy nawet smażenia mięsa.

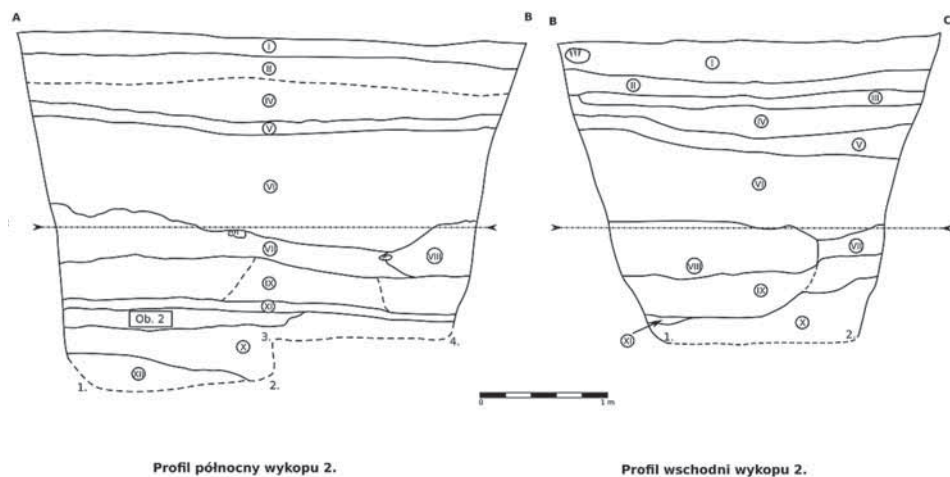

RYC. 10. Powidz stan. 16. Bydło: kość piętowa. Ślady cięcia na trzonie od strony przyśrodkowej oraz odcięty guz piętowy. Rozczłonkowanie i przygotowanie „porcji garnkowych”; fot. Jan Wiejacki
 FIG. 10. Powidz, site 16. Cattle: a calcaneal bone. Cutmarks on a shaft from the medial side and the cut calcaneal tuber. Jointing and preparation of “pot sizing”; photo by Jan Wiejacki

Interpretacja wyników i podsumowanie badań

Burzliwe przemiany, jakim w ciągu ostatnich dwustu lat poddano historyczne centrum Powidza i samą Górę Zamkową, wyraźnie zaznaczyły się w nawarstwie- niach rozpoznanych w obu wykopach. Co więcej, część z nich nie została udo- kumentowana, a wiedza o nich pochodzi głównie z wywiadów z mieszkańcami miejscowości. Znacząco utrudnia to określenie chronologii części nawarstwień. Przykładowo obecność pojedynczych i fragmentarycznie zachowanych kości ludzkich sugeruje obecność pochówków w warstwach zniwelowanych z bezpo- średniego otoczenia W 2/17, choć równie dobrze ziemia, w której zostały one zdeponowane, mogła zostać nawieziona z większej odległości.

Jak się wydaje, w W 2/17 zarejestrowano układy nawarstwień (ryc. 11) stanowiące świadectwo fosy, dawniej okalającej najprawdopodobniej siedzibę starosty powidzkiego. O obecności takiego założenia na tzw. Górze Zamkowej mówią liczne źródła pisane [por. np. GANIŃSKA 1993]. O obecności fosy świadczą głównie zadokumentowane układy nawarstwień. Stosunkowo późne (XX wiek) jej wypełnienie mogą sugerować szczątki roślin ruderalnych w wypełniku. Jednocześnie nawarstwienia zarejestrowane w obu wykopach zdają się potwierdzać liczne niwelacje zarówno terenu wokół, jak i samej Góry Zamkowej.

Ryc. 11. Profile N i W wykopu 2/17. Warstwy I-V odłożone w czasach najnowszych, II i IV ze znacznym udziałem gruzu ceglanego. Do warstwy VI występował materiał o chronologii współczesnej. Warstwy X i XI prawie pozbawione substancji zabytkowej, XII to warstwa piasku gliniastego pozbawiona materiału archeologicznego. Warstwy X–XII z dużą liczbą orsztyńców; rys. Aleksandra Kulesz

FIG. 11. N and W profiles of 2/17 excavation. Layers I–V formed in present times, II and IV with brick rubble in large amounts. Up to layer VI, there was a contemporary material. Layers X and XI almost without any archaeological finds, XII is a loamy sand layer without archaeological material. Layers X–XII with a high number of hardpans; drawn by Aleksandra Kulesz

Z W 2/17 pozyskano większą ilość bardziej zróżnicowanych materiałów niż z W 1/17, choć większość z nich pochodzi z warstw zasypiskowych. Niemniej uzasadnione wydaje się domniemanie, że zasypisko tworzą w dużej mierze materiały pochodzące z sąsiadującego wyniesienia. Zarówno analiza jakościowa, jak i ilościowa materiału zabytkowego (szkło okienne, naczynia szklane, bogato ornamentowane kafle płytowe, naczynia ceramiczne), kości zwierzęcych czy szczątków roślinnych zdają się potwierdzać wyjściowe założenie, że na tzw. Górze Zam-

kowej znajdowała się siedziba przedstawiciela zamożniejszego mieszczaństwa, prawdopodobnie starosty powidzkiego. Obecność szczątków pokonsumpcyjnych czy potłuczonej ceramiki sugeruje znaczną aktywność w okresie nowożytnym, jeśli założyć, że znaleziska pochodzą z warstw zniwelowanych na samym stożku. Niestety, w świetle obecnych danych nie można wykluczyć zasypania obniżenia terenu (fosi) ziemią pochodzącą z innej części Powidza. Niemniej obecność szkła okiennego i bogato ornamentowanych kafli płytowych czy same wreszcie źródła pisane stoją w zgodności z wcześniejszą tezą.

Wykonane analizy przyrodnicze wzbogacają wiedzę o przeszłości Powidza. Pomimo niezbyt licznych zbiorów zabytków i niewielkiej przebadanej powierzchni właśnie dzięki badaniom przyrodniczym można wysnuć ciekawe wnioski co do procesów kulturowych z nieodległej, jak się okazuje, przeszłości.

Wydaje się również, że badania w 2017 roku spełniły oczekiwania w jeszcze jednym aspekcie. Mianowicie realizacja badań opartych na paradygmacie archeologii publicznej — z zaangażowaniem ze strony lokalnej administracji i w otwarciu na dialog z mieszkańcami czy nawet turystami — nie tylko umożliwia sprawniejsze organizowanie prac, ale także wpływa pozytywnie na proces interpretacji wyników badań. W przypadku Powidza dotyczy to przede wszystkim kwerendy ustnej na temat ostatnich prac przeprowadzanych w okolicy tzw. Góry Zamkowej, jako że nie powstały na ten temat niemal żadne zapiski. Dodatkową wartość ma budowanie poczucia odpowiedzialności za dziedzictwo kulturowe i dbałość o zabezpieczenie stanowisk archeologicznych.

Co dalej?

Bez wątplenia region Jeziora Powidzkiego kryje jeszcze wiele archeologicznych zagadek do rozwiązania. Sam ośrodek miejski jest jednym z większych stanowisk, choć wcale nie najlepiej przebadanym. Krótkie badania wykopaliskowe o charakterze rozpoznawczym uświadamiają tylko liczbę i złożoność procesów, które zachodziły i nadal zachodzą na stanowisku. Powidz jest rozwijającym się ośrodkiem turystycznym z dużą liczbą odwiedzających, zwłaszcza w sezonie letnim. Sprawia to, że znajdujące się na terenie gminy stanowiska archeologiczne znajdują się w potencjalnym, ale stałym zagrożeniu.

Potrzeba rozbudowy infrastruktury, zgodnej z oczekiwaniami współczesnego turysty, powoduje nie tylko niszczenie stanowisk znajdujących się bezpośrednio przy linii brzegowej, ale i położonych pod wodą akwenu, nie wspominając o nawarstwieniach i obiektach nieustannie przecinanych w trakcie drobnych inwestycji związanych z rozbudową sieci telekomunikacyjnych, wodno-kanalizacyjnych czy elektrycznych.

Dawnemu założeniu miejskiemu i sąsiadującemu wzgórzcu, na którym znajdowała się rezydencja szlachecka, potrzebne jest szeroko zakrojone rozpoznanie

z zastosowaniem najnowszych metod, głównie geofizycznych i GIS. Dopiero wtedy będzie możliwe wytypowanie właściwych miejsc do przeprowadzenia badań wykopaliskowych i wykonania analiz materiałów ze struktur o pewnym kontekście stratygraficznym.

Nie ulega też wątpliwości, że mała miejscowość o silnych walorach turystycznych tylko zyska na szeroko zakrojonych badaniach archeologicznych. Stworzenie ścieżek edukacyjnych, a nawet jednostki muzealnej, wzbogaciłoby ofertę turystyczną, być może przyczyniając się do przyciągnięcia innego odbiorcy, a dodatkowego turysty. Niewykluczone, że projekt zbliżony formą do tego realizowanego pod przewodnictwem Olgierda Ławrynowicza „Miejsca pamięci i zapomnienia. Badania interdyscyplinarne północnych terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej”⁵ miałyby tu również swoje zastosowanie: elementy wywiadu środowiskowego już się sprawdziły, a i lokalna społeczność wydaje się otwarta na tego rodzaju dialog, w równym stopniu co zainteresowana własną przeszłością.

Bibliografia

ABRAMÓW J.

2010 Ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego na zachodnim brzegu Jeziora Powidzkiego w świetle badań archeologicznych [w:] *Archeologia Jeziora Powidzkiego*, red. A. Pydyn, Toruń, s. 131–144.

BOJNANSKÝ V., FARGAŠOVÁ A.

2007 *Atlas of Seeds and Fruits of Central and East-European Flora. The Carpathian Mountains Region*, Dordrecht.

CAPPERS R.T.J., BEKKER R.M., JANS J.E.A.

2006 *Digitale zadenatlas van Nederland*, Groningen Archaeological Studies, Groningen.

DĄBAL J.

2010 Ślady osadnictwa późnośredniowiecznego i nowożytnego w rejonie Jeziora Powidzkiego w świetle źródeł archeologicznych [w:] *Archeologia Jeziora Powidzkiego*, red. A. Pydyn, Toruń, s. 145–176.

GANIŃSKA H.

1993 *Powidz. 750 lat dziejów*, Powidz–Poznań.

GORCZYCA K.

2014 *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w Powidzu, gm. Powidz, pow. Słupca, woj. wielkopolskie przy budowie widowni w amfiteatrze (działka ewidencyjna 441, obręb Powidz), Konin [mps]*.

JACOMET S.

2006 *Identification of cereal remains from archaeological sites*, Archaeobotany Lab IPAS, Basel.

⁵ <http://najurze.uni.lodz.pl/>

- KONDRACKI J.
2002 Geografia regionalna Polski, Warszawa.
- KOPAŃSKI R.
1985 Chów kóz, Warszawa.
- KULPA W.
1974 Nasionoznawstwo chwastów, Warszawa.
- LITYŃSKA-ZAJĄC M.
2005 Chwasty w uprawach roślinnych w pradziejach i wczesnym średniowieczu, Kraków.
- LITYŃSKA-ZAJĄC M., WASYLIKOWA K.
2005 Przewodnik do badań archeobotanicznych, Poznań.
- MAKOWIECKI D.
2001 Hodowla oraz użytkowanie zwierząt na Ostrowie Lednickim w średniowieczu. Studium archeozoologiczne, Poznań.
- MAKOWIECKI D.
2010 Wczesnośredniowieczna gospodarka zwierzętami i socjotopografia in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim. Studium archeozoologiczne, MSL, t. 6.
- MAKOWIECKI D.
2016 Zwierzęta wczesnośredniowiecznego i nowożytnego Poznania oraz okolic. Podstawy archeozoologiczne, Poznań.
- MIREK Z., PIĘKOŚ-MIRKOWA H., ZAJĄC A., ZAJĄC M.
2002 Flowering plants and pteridophytes of Poland. A checklist. Krytyczna lista roślin naczyniowych Polski, Kraków.
- OHRYZKO-WŁODARSKA C.
1978 Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665, cz. I: województwa poznańskie i kaliskie, Wrocław.
- PIC J.
1964 Powidz, pow. Gniezno woj. poznańskie. Rozpoznanie historyczno-urbanistyczne i wskazania konserwatorskie do planu zagospodarowania przestrzennego, Poznań [mps].
- PYDYN A.
2005 Wyniki systematycznych penetracji podwodnych w rejonie Jeziora Powidzkiego (woj. wielkopolskie), FAP, vol. 41, s. 317–329.
- SCHOCH W., HELLER I., SCHWEINGRUBER F.H., KIENAST F.
2004 Wood anatomy of central European Species, online: www.woodanatomy.ch.
- SEETAH K.
2004 Multidisciplinary approach to Romano-British cattle butchery [w:] Integrating Zooarchaeology, ed. by M. Maltby, Oxford, s. 111–118.
- SEETAH K.
2006 The importance and cut placement and implement signatures to butchery interpretation. Submitted for the ICAZ Junior Researcher Open Zooarcha-

- eology Prize, online: http://www.alexandriaarchive.org/bonecommons/prize/Seetah_TextImages.pdf.
- SOBOCIŃSKI M.
1972 Zwierzęcy materiał kostny z wykopalisk w Gnieźnie, ZN UMK NHS, z. 45, Archeologia III, s. 163–221.
- SOBOCIŃSKI M.
1973 Materiał kostny zwierzęcy z osady późnośredniowiecznej w Inowrocławiu, RAR, r. 60, s. 81–102.
- STARSKI M.
2009 Późnośredniowieczne naczynia gliniane z zamku w Pucku, *StiMA*, t. 14, s. 195–284.
- TOBOLSKI K.
2010 Przewodnik do oznaczania torfów i osadów jeziornych, Warszawa.
- TOŁKANOWICZ J.
1978 Chów owiec w gospodarstwie specjalistycznym, Warszawa.
- URBAŃSKI M.
2007 Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych grodziska (zamku) w Powidzu gm. Witkowo stan. 1 AZP 52-37/6 przeprowadzonych w 2007 roku, Sieradz [mps].

Archaeological reconnaissance surveys on site 16 in Powidz,
Powidz commune from 2017

S u m m a r y

Since at least the 13th century Powidz has functioned as an important though small urban centre. The fact that it was located at the intersection of the trade routes and at a water reservoir, were important factors which influenced the development of the town. Archaeological and environmental surveys conducted in 2017 throw light on the modern stage of the development of the discussed centre. The turbulent changes through which the historical centre of Powidz and Castle Hill underwent in the last 200 years are clearly marked in the layerings recognised in both trenches. What is more, some of them were not documented, and the interviews with the inhabitants of the town are mostly the source of knowledge about them. Hence, determining the chronology of some of the layerings is significantly hindered. For instance, the presence of single and partially preserved human bones suggests the presence of burials in the layers leveled from the immediate surroundings to T 2/17, though the soil in which they were registered could have been brought from a larger distance away as well.

It seems that in T 2/17 the layering arrangements were registered, which provide evidence of a moat. It probably bordered the residence of the Powidz starost in the past. Information about the presence of such an assumption on the so-called Castle Hill can be found in numerous written sources [cf. e.g. GANIŃSKA 1993]. The presence of a moat on the other hand is confirmed not only by the documented systems of layerings, but also the results of the analyses of plant macro-remains suggest it. The presence of a moat is confirmed among others by the fact that it was filled with the ground brought in the 20th century. Simultaneously, the layer-

ings registered in both excavations seem to confirm numerous levellings of the surrounding terrain and the Castle Hill itself.

More diversified materials were gathered from T 2/17 than from T 1/17, though most of them come from backfill layers. Nevertheless, the presumption that the backfill is made of materials from the adjacent elevation seems justified. Both the qualitative and quantitative analysis of the artifacts (window glass, glass vessels, richly ornamented plate tiles, ceramic vessels), animal bones or plant remains, seem to confirm the initial assumption that there was a residence of a representative of a wealthier bourgeoisie, probably the Powidz starost, on the so called Castle Hill. The presence of post-consumer remains or broken pottery suggest significant activity in the modern period if it is assumed that they come from the layers levelled at the cone. Unfortunately, in the light of the present data, backfilling and lowering of a terrain (moat) with the ground from another part of Powidz cannot be excluded. Nevertheless, the presence of a window glass, richly ornamented plate tiles or, finally, written sources are in accord with the earlier hypothesis.

The conducted natural analyses enrich our knowledge about the past of Powidz, but they also significantly influence the perception and proper reading of a history of the formation of the particular layers, and hence, a better analysis of cultural processes, even if they occurred recently. Despite the not numerous collections and rather small area which was examined, environmental studies can be the source of interesting conclusions.

TOMASZ WAŻNY

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Wydział Sztuk Pięknych
Instytut Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa
i

University of Arizona
Laboratory of Tree-Ring Research
and
Center for Mediterranean Archaeology and the Environment

Studia Lednickie XVII (2018)

Analiza dendrochronologiczna drewna wiatraka z Gryżyny

Lokalizacja

Przedmiotem badań był zabytkowy wiatrak pochodzący z Gryżyny koło Kościana w woj. wielkopolskim i przeniesiony do Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy — w przestrzeń tzw. Małego Skansenu, w pobliże przeprawy na Ostrów Lednicki. Według inskrypcji zachowanej na mącznicy dolna — oryginalna (kondygnacja I i II) — część wiatraka pochodzi z 1585 roku, natomiast część górna (kondygnacja III), według wyciętej na sztodze daty — z roku 1792¹. Celem badań dendrochronologicznych było zweryfikowanie tej informacji i odtworzenie historii obiektu. Gdyby potwierdziła się starsza data, byłby to najstarszy zachowany wiatrak w Polsce.

Metodyka

Badania zostały wykonane na próbkach drewna pobranych z wytypowanych elementów konstrukcyjnych przy pomocy specjalistycznych wiertel do suchego drewna. Próbki mające postać cylindrycznych wywierć zostały poddane wstępnej obróbce laboratoryjnej. Wyznaczono i przygotowano powierzchnie pomiarowe, a następnie na aparacie pomiarowym typu LINTAB pomierzono szerokości przyrostów rocznych drewna. Dokładność pomiaru wynosiła 0,01 mm. Synchronizację sekwencji przyrostowych i porównanie ich z chronologiami wzorcowymi przeprowadzono przy pomocy programów TSAPWin [RINN 2005–2017] oraz Dendro for Windows [TYERS 2004]. Szczegółowe wyniki analizy przedstawiono w tabeli oraz na diagramie (ryc. 1).

---

¹ Szerokie omówienie badań dendrochronologicznych tego obiektu patrz A.M. Wyrwa w niniejszym tomie.

Rezultaty

Badania zostały wykonane na czterech próbkach drewna pobranych z kondygnacji I (nr 1–3) oraz z II kondygnacji obiektu (nr 4):

- 1 — sztember (wał);
- 2 — zastrzał zachodni, krawędź NW;
- 3 — zastrzał wschodni, krawędź SW;
- 4 — górna kondygnacja, mącznica, płaszczyna N.

Trzy elementy zostały wydatowane na podstawie standardów dendrochronologicznych dębu i sosny.

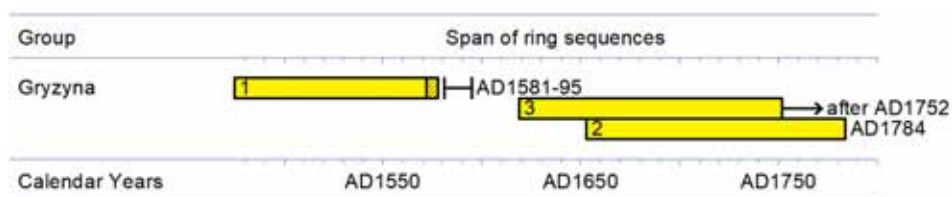
TABELA 1. DZIE01. Dziekanowice — wiatrak z Gryżyny

TABLE 1. DZIE01. Dziekanowice — a windmill from Gryżyna

Nr próbki	Przyrosty		Słój podkorowy	Synchronizacja	Datowanie	Gatunek drewna
	ogółem	biel				
1/17	104	6	N	AD 1475–1578	1587 ⁺⁸ / ₆	dąb
2/17	132	–	T	AD 1653–1784	1784/1785 r.	sosna
3/17	134	–	N	AD 1619–1753	po 1753 r.	sosna
4/17	46	10	T	próbka niedatowana	.	dąb

Objaśnienia do tabeli:

- w kolumnie „Słój podkorowy” T oznacza zachowany i w pełni wykształcony słój podkorowy, N sygnalizuje brak słoja podkorowego;
- datowanie 1587⁺⁸/₆ oznacza datowanie pomiędzy rokiem 1581 i 1595 z rokiem 1587 jako najbardziej prawdopodobnym.

RYC. 1. Diagram belkowy z zaznaczeniem położenia datowanych serii przyrostowych drewna wiatraka z Gryżyny w czasie. Każda belka ilustruje, w których latach powstały przyrosty roczne drewna odczytane z próbki o podanym oznaczeniu

FIG. 1. A bar diagram which shows the placement of the dated incremental series of wood from a windmill in Gryżyna over time. Each bar illustrates in which years the annual wood increments were created, which were read from a sample with a given designation

Datowanie newralgicznej części obiektu — wału wiatraka (sztembra) — potwierdza datę z inskrypcji, według której wiatrak powstał w 1585 roku. Sosnowe zastrzały pochodzą ze znacznie późniejszego remontu, który rozpoczął się od zastrzałów na przełomie 1784 i 1785 roku. Drewno jest pochodzenia lokalnego z racji braku możliwości transportu na większą odległość. Nie udało się niestety datowanie mącznicy z trzeciej kondygnacji ze względu na zbyt małą liczbę czytelnych przyrostów rocznych drewna.

Bibliografia

TYERS I.

2004 Dendro for Windows Program Guide 3rd edn, ARCUS Report, 500b.

RINN F.

2005–2017 TSAPWin Professional — Time Series Analysis and Presentation, Heidelberg.

TOMASZ WAŻNY

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Wydział Sztuk Pięknych

Instytut Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa

i

University of Arizona

Laboratory of Tree-Ring Research

and

Center for Mediterranean Archaeology and the Environment

Studia Lednickie XVII (2018)

Analiza dendrochronologiczna drewnianego spichlerza z Majkowa

Opis obiektu

Przedmiotem badań był zabytkowy spichlerz z Majkowa (dawne woj. kaliskie). Jest to drewniany, wolnostojący budynek gospodarczy — jednokondygnacyjny z poddaszem nieużytkowym; dach o konstrukcji drewnianej, dwuspadowy, kryty gontem. Pierwotnie był posadowiony w podwórzu folwarcznym majątku rodziny Lipskich. W 1970 roku został przeniesiony do Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, na tzw. Mały Skansen, gdzie pełnił funkcję sali ekspozycyjnej dla wystaw o tematyce archeologicznej. Celem badań dendrochronologicznych było ustalenie dokładnego wieku spichlerza.

Metodyka

Badania zostały wykonane na próbkach drewna pobranych z wytypowanych elementów konstrukcyjnych przy pomocy specjalistycznych wiertel do suchego drewna. Próbki mające postać cylindrycznych wywierć zostały poddane wstępnej obróbce laboratoryjnej. Wyznaczono i przygotowano powierzchnie pomiarowe, a następnie na aparacie pomiarowym typu LINTAB pomierzono szerokości przyrostów rocznych drewna. Dokładność pomiaru wynosiła 0,01 mm. Synchronizację sekwencji przyrostowych i porównanie ich z chronologiami wzorcowymi przeprowadzono przy pomocy programów TSAPWin [RINN 2005–2017] oraz Dendro for Windows [TYERS 2004]. Szczegółowe wyniki analizy przedstawiono w tabeli oraz na diagramie (ryc. 1).

Rezultaty

Badania zostały wykonane na czterech próbkach drewna pobranych ze ścian obiektu. Spichlerz powstał w całości z drewna sosnowego.

1 — ściana wschodnia, 3 słup od pd.

2 — ściana wschodnia, 2 słup od pn.

3 — ściana wschodnia, 3 słup od pn.

4 — ściana zachodnia, blok 3A

Trzy elementy zostały wydatowane na podstawie standardów dendrochronologicznych sosny.

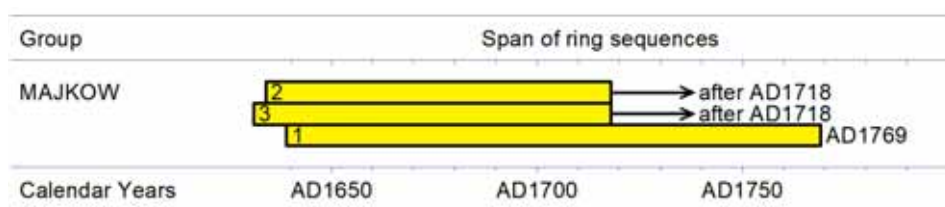
TABELA 1. DZIE02. Dziekanowice — spichlerz z Majkowa

TABLE 1. DZIE02. Dziekanowice — a granary from Majkowo

Nr próbki	Przyrosty		Słój podkorowy	Synchronizacja	Datowanie	Gatunek drewna
	ogółem	biel				
1/17	131	–	T	AD 1639–1769	1769/1780 r.	sosna
2/17	85	–	N	AD 1634–1718	po 1718 r.	sosna
3/17	88	–	N	AD 1631–1718	po 1718 r.	sosna
4/17	72	–	N	próbka niedatowana	.	sosna

Objaśnienia do tabeli:

- w kolumnie „Słój podkorowy” T oznacza zachowany i w pełni wykształcony słój podkorowy, N sygnalizuje brak słoja podkorowego.

Rys. 1. Diagram belkowy z zaznaczeniem położenia datowanych serii przyrostowych drewna spichlerza z Majkowa w czasie. Każda belka ilustruje, w których latach powstały przyrosty roczne drewna odczytane z próbki o podanym oznaczeniu

FIG. 1. A bar diagram which shows the placement of the dated incremental series of wood from a granary in Majkowo over time. Each bar illustrates in which years the annual wood increments were created, which were read from a sample with a given designation

Jeden element konstrukcyjny spichlerza — słupek ściany wschodniej — pochodzi ze ścinki późnojesiennej 1769 roku lub zimowej z przełomu 1769 i 1770 roku. Wyznacza to najbardziej prawdopodobną budowę spichlerza na 1770 rok. Dwa pozostałe wydatowane słupy nie miały warstwy zewnętrznej, która została częściowo zniszczona przez owady, co uniemożliwiło pobranie próbek drewna tej warstwy. Rozkład wyników uzyskanych dla tych próbek potwierdza XVIII-wieczne pochodzenie spichlerza.

Bibliografia

TYERS I.

2004 Dendro for Windows Program Guide 3rd edn, ARCUS Report, 500b.

RINN F.

2005–2017 TSAPWin Professional — Time Series Analysis and Presentation, Heidelberg.

Nabytki Muzeum
Museum Acquisitions

Z nowych nabytków Wielkopolskiego Parku Etnograficznego w Dziekanowicach: kolekcja Stanisława Pasiciela

Pamięci Stanisława Pasiciela (1941–2017)

W marcu 2016 roku do zbiorów Wielkopolskiego Parku Etnograficznego w Dziekanowicach (oddział Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy; dalej również WPE) zakupiona została część kolekcji sztuki ludowej i nieprofesjonalnej Stanisława Pasiciela.

Kilka lat wcześniej, w 2012 roku, kolekcja po raz pierwszy ujrzała światło dzienne na wystawie pt. „Ludowe pasje” w Wielkopolskim Parku Etnograficznym. Została tym samym upubliczniona nieznana dotąd ogółowi kolekcjonerska pasja Stanisława Pasiciela. W 2015 roku kolekcja doczekała się kolejnej wystawy — w Muzeum Narodowym Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie. Zatytułowana „W kręgu ludowej wyobraźni”, prezentowała zbiory dwóch kolekcjonerów: Stanisława Pasiciela i Przemysława Urbanowicza.

Stanisław Pasiciel — historyk sztuki, muzealnik, regionalista, autor wystaw i publikacji naukowych na temat historii średniowiecznej, ziemi gnieźnieńskiej i jej zabytków, wieloletni dyrektor gnieźnieńskiego Muzeum Początków Państwa Polskiego — przez długi czas nie przypuszczał, że kiedyś zainteresują go figurki i obrazy o prostych formach, wykonywane przez artystów nieprofesjonalnych. Stosunek swój odmienił w podeszłym już wieku, kiedy to zetknął się z ofiarowanymi mu przez przyjaciela figurkami artysty ludowego. Odkrywanie walorów sztuki pozaelitarnej oraz nawiązane osobiste kontakty z działającymi współcześnie artystami — ciekawymi i nietuzinkowymi ludźmi — stopniowo wciągały Stanisława Pasiciela do tego świata, doprowadzając do kolekcjonerskiego uzależnienia, któremu oddał się już jako emeryt. Zaczął regularnie odwiedzać artystów i ich rodziny, kiermasze sztuki ludowej, galerie i antykwariaty, i budować własną kolekcję. Urosła ona do obszernego rozmiaru, licząc w efekcie blisko 500 pozycji.

Kolekcja Stanisława Pasiciela z początku nie miała sprecyzowanego profilu ani pod względem chronologii, ani preferowanych dziedzin twórczości czy

zasięgu przestrzennego. Objęła tradycyjne dziedziny twórczości ludowej i jej współczesne kontynuacje: wycinanki z okolic Łowicza z lat 20. i 30. XX wieku, wyroby ceramiczne z kaszubskiego warsztatu rodziny Necli czy Hieronima Muszyńskiego z Sieradza, obrazy częstochowskie na płótnie i blasze, malarstwo na szkle z Pokucia i Dolnego Śląska, dawną ludową rzeźbę sakralną, rzeźbę Stanisława Zagajewskiego.

Z czasem zasięg kolekcji, stosownie do ograniczonej mobilności, a także szczupłości miejsca do przechowywania prac, został zweryfikowany. Uległ ograniczeniu do terenu Wielkopolski, Kaszub, Borów Tucholskich, Kociewia i Kujaw, a jeśli chodzi o dziedziny twórczości, to zogniskował się wokół rzeźby — dawnej oraz współczesnej. W dużym stopniu prace pochodzą z zakupów dokonywanych przez kolekcjonera w terenie, u artystów oraz ich rodzin, z którymi pozostawał w osobistych kontaktach. Wspomagała go małżonka oraz córka, niejednokrotnie towarzyszące mu w podróżach do domów rzeźbiarzy, a także na kiermasze i jarmarki sztuki ludowej. Nawykami muzealnika Stanisław Pasiciel każdą nabytą pracę katalogował. Na kartach odnotowywał też miejsca i okoliczności, w jakich nabywał poszczególne prace.

Pierwsza część kolekcji, zakupiona w 2016 roku do zbiorów Wielkopolskiego Parku Etnograficznego, liczyła 83 przedmioty i dominowała w niej rzeźba. Objęła prace związane terytorialnie z Wielkopolską. Były one dla muzeum interesujące jako komplementarne wobec muzealnej kolekcji plastyki nieprofesjonalnej, skoncentrowanej na twórczości regionu wielkopolskiego. Wśród pozyskanych prac są figury i figurki utrzymane w konwencji świątków, krucyfiksy, kapliczki i ołtarzyki, szopki bożonarodzeniowe, a zarazem kompozycje przedstawiające prace wiejskie, miniatury maszyn rolniczych i gospodarskich, motywy z wiejskiego folkloru, demonologii, figurki ptaków. W repertuarze pojawiają się również wątki łowieckie, makatkowe, historyczne, patriotyczne, literackie, zwierzęce, a także postaci z bajek, fantastyczne budowle czy zdobnictwo meblowe. Zdarzają się też tematy zaczerpnięte z ikonografii Gniezna: pomnik Bolesława Chrobrego, katedra. Tematy ujęte są w konwencji zarówno humorystycznej, rubasnej, jak i poważnej, wzniosłej.

Formą artystyczną rzeźbiarze wpisują się w konwencję ludową, inspiracje tkwią w dawnej rzeźbie świątkarskiej i ikonografii wiejskiej. Zupełnie indywidualne podejście przejawiają twórcy form prymitywistycznych. Inne konwencje twórczości omawianych rzeźbiarzy oscylują w stronę stylu realistycznego z precyzyjnie opracowanymi detalami, odbiegając od zespołu cech, które przyjęło się określać jako ludowe czy naiwne. Niektórzy zdobywali wręcz swoje umiejętności w warsztatach rzemieślniczych, w technikum, osiągnęli profesjonalizm pozwalający na uruchomienie własnej działalności usługowej, własnego zakładu rzeźby i snycerki. U części artystów różne konwencje współwystępują i przeplatają się, umożliwiając im wypowiedzi w różnych językach artystycznych.

Do muzealnego zbioru trafiły z kolekcji Stanisława Pasicieła prace wybitnych rzeźbiarzy jak Czesław Wętkowski ze Skubarczewa (1893–1981), Władysława Adryanowa z Kruchowa (1915–1997) i Stanisław Zawierucha z Szydłowca, (1920–2002) — artystów ludowych w pełnym tego słowa znaczeniu, zakorzenionych miejscem i czasem w tradycyjnej kulturze wiejskiej. Z prac Czesława Wętkowskiego zakupiona została kompozycja rzeźbiarska zatytułowana *Królowa Bona z warzywami*, przedstawiająca hieratyczną półpostać starszej kobiety w czepku nad skrzynką z jarzynami. Rzeźby Władysławy Adryanowej to kompozycje w drewnie oraz glinie, figurki wiejskich postaci, krucyfiks i ołtarzyk, a także figurki zwierząt. Spośród prac Stanisława Zawieruchy do zbioru nabyte zostały kompozycje przedstawiające wiejskich mieszkańców przy zajęciach: gospodarza pchającego taczkę, szewca pracującego w warsztacie, a także model wozu drabiniastego. Kompozycje wycięte są w jednym kawałku drewna, z precyzyjnie opracowanymi detalami, w czym celował ten pracowity rzeźbiarz. Dwaj inni artyści, których prace trafiły do muzeum, to Witalis Kujawski z Trzemeszna (1907–1972) i Stefan Drzażdżyński z Gniezna (1928–2015). Pierwszy wykonywał reliefowe obrazy z jeleniami i łabędziami, w snycerskich ramach, które do dziś wiszą na ścianach niejednego mieszkania w Trzemesznie. Przykład takiego obrazu, z jeleniem skaczącym ponad skałą, trafił do zbioru muzealnego. Wizytówką zaś prac Stefana Drzażdżyńskiego — rzeźbiarza amatora z Osiedla Grunwaldzkiego — jest miniaturowy model fantastycznego zamczyska, jakich wiele wykonywał, inspirowany budowlami historycznymi. Do grona gnieźnieńskich rzeźbiarzy, których dorobek udokumentowany został w kolekcji Stanisława Pasicieła należą także Franciszek Burek (1893–1976) i Władysław Szymoniak (1924–2011), obaj zrzeszeni w gnieźnieńskim Cechu Rzemiosł. Pierwszy — mistrz rzeźbiarski — prowadził zakład rzeźbiarski na ulicy Tumskiej. Do zbioru trafiły przykłady rzeźby kościelnej, jaką w głównej mierze jego warsztat wykonywał. Władysław Szymoniak to rzeźbiarz, który zaczynał jako amator, w wieku dojrzałym wydoskonalił się jako rzemieślnik i następnie prowadził własny zakład przy ulicy Grzybowo. Udzielał się też jako instruktor rzeźby w miejscowym MOK-u. Wśród jego prac jest rzeźbiona w drewnie miniatura pomnika Bolesława Chrobrego, zaczerpnięta z gnieźnieńskiej ikonografii.

Dwaj kolejni rzeźbiarze związani są inspiracyjnie z kręgiem Władysławy Adryanowej. Teodor Kupś (ur. 1940), mieszkający w Trzemesznie, rzeźbiący proste kompozycyjnie figurki, scenki na podstawkach i płaskorzeźby, jest chrześniakiem Józefa Adryana, męża rzeźbiarki. Eugeniusz Jędrzejczak z Kruchowa (ur. 1964), autor figurek ptaszków, w tym naturalnej wielkości *Pingwina*, to jej cioteczny wnuk. Rzeźbiarzem samoukiem jest Roman Łuczak z Witkowa (ur. 1956), od 2011 roku członek Stowarzyszenia Twórców Ludowych. Dwie nabyte prace o tematyce sakralnej wzbogaciły dość już pokaźny muzealny zbiór jego rzeźb. Mieczysław Najkowski ze Zdziechowy to rzeźbiarz mocno osadzony w swojej lo-

kalnej społeczności, czego przejawem jest szopka bożonarodzeniowa z drewnianymi ruchomymi figurkami, którą wykonał i skonstruował do miejscowego kościoła i którą co roku rozbudowuje o kolejne sceny i postaci z miejscowej historii.

Wśród innych rzeźbiarzy, których prace nabywał do kolekcji Stanisław Pasiciel, są Jacek Bykowski z Bydgoszczy, rzeźbiarze pałuccy: Piotr Woliński z Kcyni, Eugeniusz Izdebski ze Żnina i Marian Marczyk z Łazisk koło Wągrowca, a także rzeźbiarz z Krajny — Bronisław Suchy, mieszkaniec Starej Wiśniewki. Inne tereny Wielkopolski reprezentują Zdzisław Staszak z Brudzewa pow. Turek (1941–2012), wieloletni działacz i prezes Wielkopolskiego Oddziału Stowarzyszenia Twórców Ludowych oraz jego syn Piotr Staszak. Ziemię kaliską reprezentuje Tadeusz Flak z Pamiątkowa pow. Kalisz.

Obok rzeźby współczesnej do zbioru z kolekcji Stanisława Pasiciela trafiły też przykłady sztuki ludowej z XVIII–XIX wieku. Należą do nich trzy kapliczkowe rzeźby sakralne — figury Chrystusa Frasobliwego, św. Franciszka oraz anioła (prawdopodobnie dłuta Pawła Brylińskiego). Całości dopełniają obrazy częstochowskie na blasze i płótnie, oraz dwustronny wizerunek Salvatora Mundi i św. Katarzyny, malowany farbami olejnymi na płótnie, wycięty ze sztandaru kościelnego.

Spora część prac w kolekcji i ich autorzy związani są z ziemią gnieźnieńską. Stanisław Pasiciel poświęcił szczególną uwagę temu obszarowi, uchodzącemu dotąd za mało interesujący pod względem sztuki ludowej i nieprofesjonalnej. Pozyskał rzeźby twórców uznanych i docenianych, bohaterów wystaw i konkursów etnograficznych czy też będących zawołanymi mistrzami rzeźbiarskimi zrzeszonymi w cechach. Dziś ich prace nie są już osiągalne z wyjątkiem rynku wtórnego. Z drugiej strony kolekcjoner poświęcił uwagę artystom, którzy poza kręgiem najbliższych i sąsiadów nie byli znani. To zwyczajni ludzie żyjący w mikroświecie swojego domu i ulicy czy wręcz samotnicy pozostający w kręgu własnych emocji. Z zawodu są, bądź byli, rolnikami, urzędnikami, pracownikami kolei, rzemieślnikami, robotnikami, technikami budowlanymi, operatorami kina, technikami, żołnierzami aktywnymi i w stanie spoczynku.

Z rzeźbiarzami ziemi gnieźnieńskiej wiąże się inne, podjęte wspólnie przez Stanisława Pasiciela i muzeum przedsięwzięcie. W latach 2014–2017 powstało poświęcone im wydawnictwo-album, autorstwa Stanisława Pasiciela i piszącej te słowa. Album przedstawia ilustracje prac wybranej grupy dwudziestu rzeźbiarzy oraz ich biogramy. Jako materiały ilustracyjne albumu posłużyły prace znajdujące się w jego kolekcji, w zbiorach WPE, a także w zbiorach Muzeum Ziemi Pałuckiej w Żniniu oraz Muzeum Ziemi Mogileńskiej w Mogilnie z siedzibą w Chabsku. Włączono również rzeźby pozostające w zbiorach prywatnych — w domach rzeźbiarzy i ich rodzin. Wykorzystano też materiały z archiwów rodzinnych — fotografie i zapiski. Biogramy opracowane zostały na podstawie wy-

wiadów przeprowadzonych z rzeźbiarzami i ich rodzinami, a także na podstawie źródeł pisanych (w tym eseje Krzysztofa Szymoniaka, pamiętnik twórczy Czesława Wętkowskiego). Wspólne wyjazdy do rzeźbiarzy i ich rodzin czy spadkobierców były ciekawym doświadczeniem. Stanisław Pasiciel miał niesamowity dar przekonywania mniej ufnych ludzi, którzy na skutek jego uporu i siły perswazji otwierali nam swoje drzwi. Zdjęcia do albumu wykonali muzealni fotografowie — Mariola Józwickowska i Andrzej Ziółkowski. Szatę graficzną albumu zaprojektował Wojciech Kujawa. Stanisław Pasiciel nie doczekał finału realizacji albumu. Odszedł 10 czerwca 2017 roku. W promocji książki, która odbyła się 9 marca 2018 roku w Miejskim Ośrodku Kultury w Gnieźnie, uczestniczyła jego rodzina, przyjaciele oraz zaprzyjaźnieni rzeźbiarze i ich rodziny. Szczególnie wówczas można było przekonać się o autorytecie, jaki miał, życzliwości, jaką budził, i sympatii, jaką Stanisław Pasiciel zaskarbił sobie wśród bohaterów swojej książki.

Zgodnie z wolą śp. Stanisława Pasiciela we wrześniu 2017 roku do muzealnego zbioru trafiła kolejna część jego kolekcji — prace, które zdążył pozyskać od czasu przekazania muzeum pierwszej partii, i te, z którymi wcześniej zapewne żał mu było się rozstać. W tej części zbioru, liczącej 86 przedmiotów, znalazła się spora grupa glinianych i drewnianych rzeźb Władysławy Adryanowej. Między innymi są to: zespół rzeźb *Misterium Wielkiego Tygodnia*, powstały w latach 80.–90. XX wieku, przedstawiający postaci i sceny pasyjne: (*Święty Piotr, Chrystus w ciemnicy, Weronika, Pieta* i in.), *Matka Boska Fatimska* z lat 70. XX wieku, *Braterstwo* z 1955 roku, postaci i sceny rodzajowe z krajobrazu dawnej wsi — *Rybak* z przełomu lat 80. i 90. XX wieku, *Odпочywający przy snopku* z lat 60. XX wieku, *Grzybobranie* z 1974 roku. Przybyły dwie kolejne rzeźby Czesława Wętkowskiego: *Obudowa zegara* i *Apostoł* z lat 70.–80. XX wieku, wzbogacona też została grupa rzeźb Stanisława Zawieruchy — między innymi o dwie kompozycje przedstawiające tradycyjne zajęcia — *traczy* oraz *pilarzy* — z około 2000 roku. Pozyskano również grupę piętnastu rzeźb Wojciecha Zakrzystała z Gołaszewa, przedstawiających motywy sakralne, zaczerpnięte z ikonografii i formy tradycyjnej rzeźby świątkarskiej, a także charakterystyczne dla tego rzeźbiarza motywy łowieckie. Powiększyła się również grupa rzeźb Stefana Drzażdżyńskiego z Gniezna, Mieczysława Najkowskiego ze Zdziechowy, Antoniego Orzepowskiego z Popowa Podleśnego. Wymienić też należy rzeźby Kazimierza Halickiego z Gniezna-Skierszewa, intrygującego swoimi prostymi, ledwo obrobionymi figurkami i kompozycjami — wyłącznie o tematyce sakralnej — w których wyraża się jego osobliwa pobożność. Do zbioru dołączyły także cztery rzeźby Stefana Boguszyńskiego z Kcyni, a także Eugeniusza Izdebskiego ze Żnina i innych. Do rzeźbiarzy, których prac nie było dotąd w naszej kolekcji, należą Andrzej Wower z Bydgoszczy, Zbigniew Łykowski i Mieczysław Cyprych z Gniezna oraz Grzegorz Łuczak związany z Kruchowem.

Współpraca ze Stanisławem Pasicielem owocuje do dzisiaj. Poszerzono obszar kontaktów z rzeźbiarzami, pozyskano wiele osób życzliwych działaniom muzeum i jego kolekcji. Wyrazem tego są kolejne nabytki i darowizny rzeźbiarzy i rodzin do zbiorów muzealnych. Znaczna część rzeźb pozyskanych z kolekcji Stanisława Pasiciela zasiliła wystawę stałą „Wielkopolska rzeźba, wielkopolscy rzeźbiarze” — udostępnioną w sierpniu 2017 roku w Wielkopolskim Parku Etnograficznym w Dziekanowicach.

Ryc. 1. *Chrystus Frasobliwy*, XIX w., z okolic Środy, wys. 33,5 cm; fot. Andrzej Ziółkowski

FIG. 1. "Pensive Christ" (*Chrystus Frasobliwy*) 19th c., Środa area, height 33.5 cm; photo by Andrzej Ziółkowski

RYC. 2. *Matka Boska Częstochowska*, obraz warsztatowy, przełom XIX i XX w., technika olejna, wysadzanie, podkład: płótno na desce, wym. 52,8 × 38,5 cm; fot. Andrzej Ziółkowski

FIG. 2. "Holy Mary of Częstochowa" (*Matka Boska Częstochowska*), workshop painting, the turn of 19th/20th c., oil painting, bejewelled, primer coat: canvas on board, dimensions 52.8 × 38.5 cm; photo by Andrzej Ziółkowski

RYC. 3. *Krucyfiks*, Władysława Adryanowa, 1974 r., drewno bejcowane w dwóch kolorach, wys. 51,0 cm; fot. Andrzej Ziółkowski

FIG. 3. "Crucifix" (*Krucyfiks*), Władysława Adryanowa, 1974, wood stained in two colours, height 51.0 cm; photo by Andrzej Ziółkowski

Ryc. 4. *Pieta*, Władysława Adryanowa, lata 80. lub 90. XX w., glina suszona, malowana, wys. 16,7 cm; fot. Andrzej Ziółkowski

FIG. 4. "Pieta", Władysława Adryanowa, 80s or 90s of the 20th c., dry clay, painted, height 16.7 cm; photo by Andrzej Ziółkowski

Ryc. 5. *Szyc przy swoim warsztacie*, Stanisław Zawierucha, lata 80. lub 90. XX w., drewno malowane, wys. 14,0 cm; fot. Andrzej Ziółkowski

FIG. 5. "A shoemaker at his workshop" (*Szyc przy swoim warsztacie*), Stanisław Zawierucha, 80s or 90s of the 20th c., painted wood, height 14.0 cm; photo by Andrzej Ziółkowski

RYC. 6. *Filozof*, Teodor Kupś, ok. 2003 r., drewno malowane, wys. 36,5 cm; fot. Andrzej Ziółkowski

FIG. 6. "The philosopher" (*Filozof*), Teodor Kupś, ca. 2003, painted wood, height 36.5 cm; photo by Andrzej Ziółkowski

RYC. 7. *Pingwin*, Eugeniusz Jędrzejczak, lata 80. XX w. (?), drewno malowane, wys. 64,0 cm; fot. Andrzej Ziółkowski

FIG. 7. "The penguin" (*Pingwin*), Eugeniusz Jędrzejczak, 80s of the 20th c. (?), painted wood, height 64.0 cm; photo by Andrzej Ziółkowski

RYC. 8. *Pieta*, Eugeniusz Izdebski, 2011 r., drewno malowane, wys. 55,5 cm; fot. Andrzej Ziółkowski
FIG. 8. “*Pieta*”, Eugeniusz Izdebski, 2011, painted wood, height 55.5 cm; photo by Andrzej Ziółkowski

RYC. 9. *Chrystus Frasobliwy*, Bronisław Suchy, 2009 r., drewno częściowo malowane, wys. 42,0 cm; fot. Andrzej Ziółkowski
FIG. 9. “*Pensive Christ*” (*Chrystus Frasobliwy*), Bronisław Suchy, 2009, partly painted wood, height 42.0 cm; photo by Andrzej Ziółkowski

RYC. 10. *Ostatnia wieczerza*, Zdzisław Staszak, 2009 r., drewno malowane, dł. 92,5 cm; fot. Andrzej Ziółkowski

FIG. 10. "Last Supper" (*Ostatnia wieczerza*), Zdzisław Staszak, 2009, painted wood, length 92.5 cm, photo by Andrzej Ziółkowski

RYC. 11. *Misterium Wielkiego Tygodnia*, Władysława Adryanowa, lata 90. XX w., glina suszona, malowana, wys. 9–18 cm; fot. Andrzej Ziółkowski

FIG. 11. "Passion Week" (*Misterium Wielkiego Tygodnia*), Władysława Adryanowa, 90s of the 20th c., dry clay, painted, height 9–18 cm; photo by Andrzej Ziółkowski

Ryc. 12. *Braterstwo*, Władysława Adryanowa, lata 70. lub 80. XX w., drewno polichromowane i lakierowane, wym. 24 × 15 × 9 cm; fot. Andrzej Ziółkowski

FIG. 12. "The brotherhood" (*Braterstwo*), Władysława Adryanowa, 70s or 80s of the 20th c., polychrome and varnished wood, dimensions 24 × 15 × 9 cm; photo by Andrzej Ziółkowski

Ryc. 13. *Łabędzie*, Witalis Kujawski, przełom lat 60. i 70. XX w., drewno malowane, wym. 47 × 80 cm; fot. Andrzej Ziółkowski

FIG. 13. "Swans" (*Łabędzie*), Witalis Kujawski, 60s/70s of the 20th c., painted wood, dimensions 47 × 80 cm; photo by Andrzej Ziółkowski

Ryc. 14. *Matka Boska Niepokalana*, Kazimierz Halicki, lata 90. XX w., drewno malowane, wys. 51 cm; fot. Andrzej Ziółkowski

FIG. 14. "Immaculate Mother of God" (*Matka Boska Niepokalana*), Kazimierz Halicki, 90s of the 20th c., painted wood, height 51 cm; photo by Andrzej Ziółkowski

Ryc. 15. *Święta Maria Magdalena* (wys. 17,5 cm), *Święty Franciszek* (24,0 × 10,5 cm) i *Święta Katarzyna* (wys. 12,5 cm) — rzeźby Mieczysława Cyprycha, 2016 r.; fot. Andrzej Ziółkowski

FIG. 15. “St. Mary Magdalene” (*Święta Maria Magdalena*, height 17.5 cm), “St. Francis” (*Święty Franciszek*, 24.0 × 10.5 cm) and “St. Catherine” (*Święta Katarzyna*, height 12.5 cm) — sculptures by Mieczysław Cyprych, 2016; photo by Andrzej Ziółkowski

Ryc. 16. *Pieta*, Wojciech Zakrzystal, ok. 2000 r., drewno, wym. 39 × 23,5 × 12 cm; fot. Andrzej Ziółkowski

FIG. 16. “Pieta”, Wojciech Zakrzystal, ca. 2000, wood, dimensions 39 × 23.5 × 12 cm; photo by Andrzej Ziółkowski

RYC. 17. *Święty Roch*, Andrzej Wower, ok. 2000 r., drewno, wym. 37 × 15,5 cm; fot. Andrzej Ziółkowski

FIG. 17. "St. Roch" (*Święty Roch*), Andrzej Wower, ca. 2000, wood, dimensions 37 × 15.5 cm; photo by Andrzej Ziółkowski

RYC. 18. Stanisław Pasiel w terenie (u Janiny Jędrzejczak, siostrzenicy Władysławy Adryanowej), Trzemeszno, styczeń 2014 r.; fot. Marta Romanow-Kujawa

FIG. 18. Stanisław Pasiel outdoors (at Janina's Jędrzejczak, a niece of Władysława Adryanowa, Trzemeszno, January 2014; photo by Marta Romanow-Kujawa

RYC. 19. Promocja książki pt. *Rzeźbiarze ziemi gnieźnieńskiej*, 9 marca 2018 r. w Miejskim Ośrodku Kultury w Gnieźnie, współautorka Marta Romanow-Kujawa; fot. Mariola Józwickowska

FIG. 19. The promotion of the book *Rzeźbiarze ziemi gnieźnieńskiej* ("The sculptors of the Gniezno land"), 9 March 2018 at Municipal Cultural Centre in Gniezno, Marta Romanow-Kujawa: the co-authoress; photo by Mariola Józwickowska

RYC. 20. Promocja książki pt. *Rzeźbiarze ziemi gnieźnieńskiej*, 9 marca 2018 r. w Miejskim Ośrodku Kultury w Gnieźnie, rzeźbiarz Antoni Orzepowski; fot. Mariola Józwickowska

FIG. 20. The promotion of the book *Rzeźbiarze ziemi gnieźnieńskiej* ("The sculptors of the Gniezno land"), 9 March 2018 at Municipal Cultural Centre in Gniezno, Antoni Orzepowski: the sculptor; photo by Mariola Józwickowska

Z życia Muzeum
Museum Events and Activity

Profesor Tomasz Jasiński laureatem 10. edycji Nagrody Lednickiego Orła Piastowskiego

W Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, w reliktach kaplicy księcia Mieszka i Bolesława Chrobrego na Ostrowie Lednickim — w miejscu, gdzie nasi pierwsi władcy tworzyli i konstruowali plany rozwoju państwa, gdzie książę Mieszko i część jego elity przyjęli chrzest, przez który w nowy sposób zostaliśmy włączeni w europejski krąg kulturowy — odbyła się 30 maja 2018 roku, o godz. 11, uroczystość wręczenia Nagrody Lednickiego Orła Piastowskiego panu prof. dr. hab. Tomaszowi Jasińskiemu.

Honorowa Nagroda Lednickiego Orła Piastowskiego, której kustoszem jest Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, jak zapisano w Uchwale nr 2694/2009 Zarządu Województwa Wielkopolskiego z 12 czerwca 2009 roku: „ma za zadanie docenienie wybitnych badań naukowych i wszelkiej promocji wiedzy dotyczącej dynastii piastowskiej, a także ochrony piastowskiego dziedzictwa kulturowego. [...] [Jej celem jest] docenienie wysiłku za szczególny wkład w zdobywanie i propagowanie wiedzy o Piastach — początkach naszego Państwa [...] [oraz] do przekazywania unikalnej wiedzy o dynastii piastowskiej w sposób przystępny przeciętnemu odbiorcy, także przez prezentowanie chronionego piastowskiego dziedzictwa kulturowego.

Orzeł [zaś, uwidoczniiony w tytule Nagrody i brązowej statuetce] stanowi odniesienie do legendarnych i historycznych symboli państwowości polskiej, a ruiny na Ostrowie Lednickim do rezydencji pierwszych Piastów, jednego z najstarszych i najlepiej zachowanych do naszych czasów obiektów architektonicznych z okresu tworzenia państwowości polskiej, gdzie rezydowali pierwsi piastowscy władcy Mieszko I i Bolesław Chrobry”.

Nagrodę przyznaje raz w roku Marszałek Województwa Wielkopolskiego. Wnioski kandydatów do nagrody rozpatruje i wyłania Kapituła Nagrody działająca obecnie w następującym składzie:

- ks. abp Wojciech Polak Metropolita Gnieźnieński, Prymas Polski
- ks. abp Stanisław Gądecki Metropolita Poznański, przewodniczący Konferencji Episkopatu Polski i wiceprzewodniczący Rady Konferencji Episkopatów Europy
- prof. dr hab. Andrzej Lesicki Rektor Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

- prof. dr hab. Andrzej M. Wyrwa Dyrektor Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy (przewodniczący Kapituły)
- pani Jolanta Goszczyńska Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków
- prof. dr hab. Krzysztof Walenta Prezes Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich
- prof. dr hab. Krzysztof Mikulski Prezes Polskiego Towarzystwa Historycznego
- pan Jacek Wrzesiński (sekretarz Kapituły).

*

Profesor Tomasz Jasiński jest historykiem mediewistą, badaczem średniowiecznych dziejów Europy Środkowej. Wydał ponad sto kilkadziesiąt publikacji, w tym kilkanaście monografii i prac zbiorowych pod swoją redakcją. Od ponad dwudziestu lat kieruje Zakładem Źródłoznawstwa i Nauk Pomocniczych Historii w Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. W latach 1996–2002 pełnił funkcję dziekana Wydziału Historycznego UAM. Od 2007 roku kieruje Biblioteką Kórnicką PAN, w latach 2000–2011 był wiceprezesem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W okresie od 2000 do 2004 roku wchodził w skład Zespołu Nauk Humanistycznych H-01 Komitetu Badań Naukowych, w latach 2004–2005 był zastępcą przewodniczącego Komitetu Badań Naukowych. Od 2005 do 2008 roku pełnił funkcję przewodniczącego Komisji Badań na rzecz Rozwoju Nauki przy Ministerstwie Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Od 2008 do 2011 roku był członkiem Komitetu Polityki Naukowej Rady Nauki przy MNiSW. W latach 2007–2012 zasiadał w Radzie Fundacji na rzecz Rozwoju Nauki. W okresie od 2008 do 2012 roku przewodniczył Radzie Naukowej Ośrodka Przetwarzania Informacji w Warszawie. W 1990 i 1991 roku był stypendystą Fundacji Aleksandra von Humboldta na uniwersytecie w Bonn. Współpracuje z licznymi niemieckimi uniwersytetami i towarzystwami naukowymi. W ramach Internationale Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens zu Wien — której członkiem zarządu jest od 2000 roku — wraz z grupą uczonych włoskich, francuskich, niemieckich, angielskich oraz z państw nadbałtyckich i Rosji uczestniczy w międzynarodowym programie badań nad dziejami zakonu krzyżackiego.

Badania naukowe profesora Tomasza Jasińskiego koncentrują się wokół źródłoznawstwa (dyplomatyka, paleografia, kodykologia, annalistyka, początki Nowego Testamentu), literaturoznawstwa (dzieje poezji i prozy artystycznej w okresie późnoantycznym i średniowiecznym), edytorstwa (średniowieczne dokumenty łacińsko- i niemieckojęzyczne) oraz dziejów Europy Środkowej w średniowieczu (początki Polski, stosunki polsko-niemieckie, dzieje zakonu krzyżackiego, socjotopografia, dzieje Hanzji). W latach 1989–1999 opublikował wraz z profesorem Antonim Gąsiorowskim około 1300 średniowiecznych dokumentów dotyczących dziejów Wielkopolski w *Kodeksie Dyplomatycznym Wielkopolski* — najważniejszym wydawnictwie źródłowym do dziejów tego makroregionu. Wiele miejsca w swoich badaniach poświęcił również dziejom początków państwa polskiego i jego kulturze,

w tym m.in. kwestiom związanym z chrztem księcia Mieszka, początkom państwowości piastowskiej oraz zaprowadzanego przez dynastię Piastów na podległych jej ziemiach chrześcijaństwa, a także stosunkom polsko-niemieckim w średniowieczu, w tym np. dynastii Piastów w kontekście środkowoeuropejskim. W ostatnich latach profesor Jasiński podjął też pogłębione studia źródłoznawcze nad najstarszą annalistyką polską, prowadzone z wykorzystaniem przede wszystkim metody porównawczej dla najważniejszych źródeł rocznikarskich z okresu pierwszych Piastów, tj. m.in. *Rocznika poznańskiego* czy *Rocznika kapituły krakowskiej*, zestawianych z annalistyką czeską oraz niemiecką. W szerokim zakresie wiedzę o początkach państwa polskiego i jego kulturze prezentował (popularyzował) w mediach — radio, telewizji i prasie — oraz dzięki wygłaszanym licznym referatom i wykładom otwartym dla szerokiego kręgu odbiorców. W latach 2002–2006 był subsydyentem Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej („Geneza annalistyki polskiej i jej związki z rocznikarstwem niemieckim i czeskim w X–XI w.”). W 2010 roku za rozprawę *O pochodzeniu Galla Anonima* otrzymał Nagrodę Prezesa Rady Ministrów za wybitne osiągnięcie naukowe. W 2013 roku Prezes Polskiej Akademii Nauk przyznał mu nagrodę za opracowanie koncepcyjne i określenie założeń logicznych pierwszego na świecie programu komputerowego do badania rytmiki akcentowej prozy łacińskiej, a także za przeprowadzenie badań za pomocą tego programu.

Wniosek Wydziału Historycznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, podpisany przez dziekana WH prof. dr. hab. Kazimierza Iłskiego, wnoszący o uhonorowanie Nagrodą Lednickiego Orła Piastowskiego Tomasza Jasińskiego, wpłynął na ręce Kapituły Nagrody 10 lutego 2018 roku.

Kapituła — uznając naukowy i dydaktyczny wkład prof. dr. hab. Tomasza Jasińskiego w badania i upowszechnianie wiedzy z zakresu średniowiecznych dziejów Polski piastowskiej w nauce i szerokich kręgach społeczeństwa oraz ochrony piastowskiego dziedzictwa kulturowego — na posiedzeniu 12 kwietnia 2018 roku rozpatrzyła wniosek dziekana WH UAM i jednogłośnie podjęła uchwałę o przyznaniu Panu Profesorowi Tomaszowi Jasińskiemu honorowej Nagrody Lednickiego Orła Piastowskiego 10. edycji (Uchwała 1/2018).

Uroczyste wręczenie nagrody poprzedziło wprowadzenie laureata do kaplicy baptyzmalnej księcia Mieszka i Bolesława Chrobrego uświetnione dźwiękiem jubileuszowego dzwonu Mieszko i Dobrawa. Dzwon ten został odlany w 2015 roku dla upamiętnienia 1050. rocznicy chrztu księcia Mieszka. Poświęcony przez prymasa Polski 14 kwietnia 2016 roku, dzwon ten ma rangę głównego symbolu dynastii Piastów, historycznych początków Polski i jej tysiącletniego dziedzictwa.

W imieniu Marka Woźniaka Marszałka Województwa Wielkopolskiego nagrodę wręczyli Włodzimierz Mazurkiewicz dyrektor Departamentu Kultury Urzędu Marszałkowskiego Województwa Wielkopolskiego i przewodniczący Kapituły.

Uroczystości zakończył koncert w wykonaniu zespołu smyczkowego Trio Maestoso w składzie: Wioletta Giedziun (skrzypce), Anna Dolata (altówka) i Małgorzata Ruszniak (wiolonczela).

Ryc. 1. Wręczenie Nagrody Lednickiego Orła Piastowskiego profesorowi Tomaszowi Jasińskiemu przez pana Włodzimierza Mazurkiewicza — dyrektora Departamentu Kultury Urzędu Marszałkowskiego Województwa Wielkopolskiego; fot. Mariola Józwickowska

FIG. 1. Presenting the Lednica Piast Eagle award to Prof. Tomasz Jasiński by Włodzimierz Mazurkiewicz, the director of the Department of Culture in the Marshal's Office in Poznań; photo by Mariola Józwickowska

Ryc. 2. Profesor Tomasz Jasiński — laureat 10. edycji Nagrody Lednickiego Orła Piastowskiego; fot. Mariola Józwickowska

FIG. 2. Prof. Tomasz Jasiński, the Laureate of the 10th edition of the Lednica Piast Eagle award; photo by Mariola Józwickowska

Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy w gronie laureatów konkursów Sybilla 2017 i Izabella 2017

Działalność Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy za 2017 rok została doceniona w dwóch konkursach.

21 maja 2018 roku w Muzeum Narodowym w Warszawie odbyła się uroczysta gala XXXVIII Konkursu na Wydarzenie Muzealne Roku Sybilla 2017. Nagroda ta od blisko czterdziestu lat jest najważniejszą formą uznania osiągnięć w polskim muzealnictwie.

Podczas gali z rąk prof. dr. hab. Piotra Glińskiego, wiceprezesa Rady Ministrów, Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, oraz prof. dr. hab. Juliusza Chrościckiego, przewodniczącego jury konkursu, prof. dr. hab. Andrzej M. Wyrwa i dr Andrzej Kowalczyk odebrali wyróżnienie dla Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy w kategorii „Publikacje” za książkę pt. *Radzim. Gród i wieś nad Wartą*. Monografię przedstawiającą dzieje Radzimia doceniono za wnikliwe, wieloaspektowe i interdyscyplinarne badania oraz bardzo wysoki poziom opracowania graficznego (ryc. 1).

RYC. 1. Warszawa 21 maja 2018 r. Wyróżnienie dla Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy w konkursie na wydarzenie muzealne roku Sybilla 2017; fot. Monika Jakubowska

FIG. 1. Warsaw, 21 May 2018. The award for the Museum of the First Piasts at Lednica in the Museum-Event Sybil 2017 contest; photo by Monika Jakubowska

Ryc. 2. Rogalin, 21 maja 2018 r. Dwie pierwsze nagrody w konkursie na Wydarzenie Muzealne Roku w Wielkopolsce Izabella 2017 dla Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, od lewej: mgr inż. Maria Staškiewicz, prof. dr hab. Andrzej M. Wyrwa, dr Andrzej Kowalczyk; fot. Mateusz Sikora, ze zbiorów Archiwum MPP na Lednicy

FIG. 2. Rogalin, 21 May 2018. Two First Prizes in the Museum-Event of the Year in Wielkopolska contest, Izabella 2017, for the Museum of the First Piasts at Lednica. From the left: mgr inż. Maria Staškiewicz, prof. dr hab. Andrzej M. Wyrwa, dr Andrzej Kowalczyk; photo by Mateusz Sikora, from the MFP at Lednica archive collection

Również 21 maja 2018 roku w Muzeum Pałac w Rogalinie, oddziale Muzeum Narodowego w Poznaniu, odbyło się uroczyste wręczenie nagród w konkursie na Wydarzenie Muzealne Roku w Wielkopolsce Izabella 2017. W tej edycji konkursu Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy zostało nagrodzone dwoma nagrodami pierwszymi (ryc. 2).

W kategorii „Działalność naukowa i wydawnicza” Kapituła Konkursu nagrodziła muzeum za książkę pt. *Radzim. Gród i wieś nad Wartą*, która przedstawia dzieje Radzimia położonego nad Wartą, w centralnej Wielkopolsce, w odległości około 25 km na północ od Poznania. Publikacja została wydana z pomocą finansową Urzędu Miasta i Gminy Murowana Goślina i Urzędu Miejskiego w Obornikach.

W kategorii „Konserwacja, ochrona dziedzictwa kultury, inwestycje” muzeum zostało nagrodzone za konserwację wiatraka z Gryżyny i spichlerza z Majkowa. Obydwa zabytki znajdują się na terenie tzw. Małego Skansenu, tuż przy przeprawie promowej na Ostrów Lednicki. Wiatrak z Gryżyny przeniesiony do muzeum w 1972 roku jest najstarszym zachowanym w Polsce wiatrakiem — został zbudowany w 1585 roku (patrz A.M. Wyrwa w niniejszym tomie). Natomiast spichlerz z Majkowa to XVIII-wieczny budynek gospodarczy, w muzeum od 1970 roku. Projekt został dofinansowany ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Współpraca Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy z Narodowym Rezerwatem „Sofia Kijowska”

Wczesnośredniowieczne stosunki pierwszego państwa ukraińskiego — Rusi Kijowskiej — z Polską piastowską wyrażają się m.in. związkami dynastycznymi władców obydwu krajów. Te zostały przedstawione w niniejszym tomie „Studiów Lednickich” przez Olenę Yasynetską w artykule pt. „Polska–Ukraina: tysiąc lat wzajemnych stosunków. Dobroniega Maria księżniczka kijowska, żona Kazimierza Odnowiciela: nowa hipoteza dotycząca jej pochodzenia”.

Biorąc pod uwagę to historyczne dziedzictwo, prof. dr hab. Andrzej M. Wy-rwa, Dyrektor Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, i Nela M. Kukovalska, Generalny Dyrektor Narodowego Rezerwatu „Sofia Kijowska”, podpisali umowę o współpracy między obydwoma muzeami. Zakłada ona organizację oraz prowadzenie wspólnych zadań kulturalno-oświatowych obejmujących m.in. prace naukowo-badawcze, wymianę informacji w sferze ochrony i konserwacji zabytków, organizację konferencji i wystaw.

Uroczyste przekazanie podpisanych umów odbyło się w siedzibie Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy 23 czerwca 2018 roku (ryc. 1). Podczas tego spotkania Olena Yasynetska zaprezentowała stronie polskiej Narodowy Rezerwat „Sofia Kijowska”, wskazując pola wzajemnej współpracy. W trakcie pobytu w Dziekanowicach goście z Kijowa zwiedzili poszczególne oddziały Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

Należy podkreślić, że obydwie instytucje rozpoczynające współpracę zarządzają pierwszymi chrześcijańskimi budowlami w swoich krajach. Narodowy Rezerwat „Sofia Kijowska” administruje najważniejszym obiektem architektury sakralnej na Ukrainie, czyli Soborem Mądrości Bożej (Sobór Sofijski) w Kijowie z XI wieku, który znajduje się na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO. Natomiast Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy sprawuje pieczę nad pozostałościami grodu z jednym z najstarszych w Polsce i najlepiej zachowanych relikwów preromańskiej architektury pałacowo-sakralnej (z basenami do chrztu) wzniesionej w czasach panowania księcia Mieszka I na Ostrowie Lednickim — miejscu uznanym przez Prezydenta RP za Pomnik Historii Narodu Polskiego.

Ponadto związki Rusi Kijowskiej i Polski piastowskiej poświadczają odkryte na Ostrowie Lednickim i w Gieczu zabytki o proveniencji wschodniej/ruskiej.

RYC. 1. Dziekanowice, 23 czerwca 2018 r., przekazanie podpisanej umowy o współpracy; fot. Mariola Jóźwickowska

FIG. 1. Dziekanowice, 23 June 2018, handing over of the signed agreements; photo by Mariola Jóźwickowska

RYC. 2. Kijów, 7 grudnia 2018 r., międzynarodowa konferencja naukowa pt. „Important questions of the medieval source studies — devoted to the 1000th anniversary of the death of Thietmar of Merseburg”; fot. Andrzej Kowalczyk

FIG. 2. Kiev, 7 December 2018, international conference “Important questions of the medieval source studies — devoted to the 1000th anniversary of the death of Thietmar of Merseburg”; photo by Andrzej Kowalczyk

Te zostały zaprezentowane 7 grudnia 2018 roku przez Elżbietę Indycką, Magdę Miciak i dr. Andrzeja Kowalczyka z Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy na międzynarodowej konferencji naukowej pt. „Important questions of the medieval source studies — devoted to the 1000th anniversary of the death of Thietmar of Merseburg” współorganizowanej w Kijowie przez Narodowy Rezerwat „Sofia Kijowska” (ryc. 2). Wizyta w stolicy Ukrainy była również okazją do przedstawienia Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy (przede wszystkim jego historii, zbiorów i działalności) partnerom z Narodowego Rezerwatu „Sofia Kijowska” oraz do rozmów na temat dalszej współpracy.

Współpraca Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy z Międzynarodowym Centrum Archeologii Podwodnej w Zadarze

W siedzibie Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy odbyła się 17 lipca 2018 roku uroczysta wymiana listów intencyjnych rozpoczynająca współpracę pomiędzy Muzeum i Międzynarodowym Centrum Archeologii Podwodnej w Zadarze (Međunarodni centar za podvodnu arheologiju u Zadru — International Centre for Underwater Archaeology in Zadar).

Instytucje reprezentowali dr Luka Bekić (dyrektor Centrum) oraz prof. dr hab. Andrzej Marek Wyrwa (dyrektor Muzeum). W uroczystości uczestniczył również Jerzy Jacek Domicz — konsul honorowy Republiki Chorwacji w Polsce.

Międzynarodowe Centrum Archeologii Podwodnej w Zadarze jest chorwacką instytucją badawczą, jednocześnie działającą w sieci tak zwanych centrów II kategorii UNESCO. Jednostka skupia ekspertów i zajmuje się bieżącymi problemami dóbr światowego podwodnego dziedzictwa kulturowego, a także pracuje nad doskonaleniem metod ich analizy i ochrony.

Celem współpracy są działania zmierzające do jak najszerszego rozpoznania początków historii obydwóch krajów oraz ochrona i promocja podwodnego dziedzictwa archeologicznego Polski i Chorwacji. Zamierzamy to osiągnąć, realizując wspólne projekty naukowe, konserwatorskie i ekspozycyjne. Partnerem działań jest Zakład Archeologii Podwodnej Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, który od 1982 roku prowadzi badania reliktyw mostów łączących w X–XI wieku Ostrów Lednicki z lądem.

Podstawowym obszarem wspólnych działań Muzeum i Centrum jest podwodne dziedzictwo archeologiczne i kwestie znaczenia środowiska wodnego w historii. Wieloaspektowe, interdyscyplinarne badania naukowe pozwolą na dokładniejsze poznanie przeszłości, a także roli środowiska wodnego w procesie kształtowania państwowości Chorwacji i Polski. Planujemy przygotowanie wspólnych projektów badawczych, konferencji naukowych oraz publikację wyników badań. Niebagatelne znaczenie ma również wymiana wiedzy i doświadczeń związanych z problematyką konserwatorską, w szczególności z trudnościami wynikającymi z konserwacji drewnianych przedmiotów zabytkowych pochodzących z podwodnych badań archeologicznych. Doświadczenia obu zespołów są w tej tematyce znaczne, a współpraca wpłynie korzystnie na zachowanie wy-

dobytych podczas badań archeologicznych relikwów przeszłości. Planujemy również przygotowanie ekspozycji plenerowych promujących zabytki znajdujące się pod opieką obu instytucji.

Liczymy na to, że planowane działania doprowadzą do poszerzenia wiedzy o przeszłości, a także przyczynią się do wzrostu zainteresowania dziedzictwem kulturowym Polski i Chorwacji.

RYC. 1. Dziekanowice, 17 lipca 2018 r., uroczyste podpisanie umowy o współpracy, od lewej: kierownik badań podwodnych Andrzej Pydyn (IA UMK), Roko Surić (MCPA), kierownik Oddziału Wczesnopiastowska Rezydencja na Ostrowie Lednickim Janusz Górecki (MPPL), dyrektor Andrzej M. Wyrwa (MPPL), Maja Kaleb (MCPA), dyrektor Luka Bekić (MCPA), konsul Jerzy Jacek Domicz, wójt gminy Łubowo Andrzej Łozowski i Danuta Nowacka (Konsulat Republiki Chorwacji w Poznaniu); fot. Sylwia Tomczyk

FIG. 1. Dziekanowice, 17 July 2018, the official signing of the cooperation agreement, from the left: the director of the underwater research Andrzej Pydyn (IA NCU), Roko Surić (ICUA), the director of Early Piasts Residence at Ostrów Lednicki Branch Janusz Górecki (MFPL), the director Andrzej M. Wyrwa (MFPL), Maja Kaleb (ICUA), the director Luka Bekić (ICUA), consul Jerzy Jacek Domicz, Mayor of Łubowo municipality Andrzej Łozowski and Danuta Nowacka (The Consulate of the Republic of Croatia in Poznań); photo by Sylwia Tomczyk

Autorzy

DARIA DĘBICKA
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
debickadaria3@gmail.com

ANNA GRĘZAK
Uniwersytet Warszawski
a_grezak@o2.pl

URSZULA IWASZCZUK
Uniwersytet Warszawski
u.iwaszczuk@uw.edu.pl

DOMINIKA KOFEL
Polska Akademia Nauk
i
Muzeum Miejskie „Szttygarka” w Dąbrowie Górniczej
dmnkster@gmail.com

VIACHESLAV KORNIENKO
St. Sophia of Kyiv National Conservation Area (Ukraine)
aqwila@ukr.net

ANDRZEJ KOWALCZYK
Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy
andrzej.kowalczyk@lednica.pl

MAGDALENA KOZICKA
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
madalena300@wp.pl

MATEUSZ MAGALSKI
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
magalskimat@wp.eu

MARIOLA OLEJNICZAK
Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy
edu.mo@lednica.pl

MATEUSZ POPEK
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
mpopek@umk.pl

BARTOSZ PRABUCKI
Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy
bartosz241@op.pl

ANDRZEJ PYDYN
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
pydyn@umk.pl

KRZYSZTOF RADKA
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
krzysztofrd@interia.pl

MARTA ROMANOW-KUJAWA
Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy
wpe.mrk@lednica.pl

PAWEŁ SANKIEWICZ
Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy
inwentaryzator@lednica.pl

IWONA SOBKOWIAK-TABAKA
Polska Akademia Nauk
iwona.sobkowiak@iaepan.poznan.pl

MAKSYM STRYKHAR
St. Sophia of Kyiv National Conservation Area (Ukraine)
stgeorgy@ukr.net

OLENA YASYNESKA
St. Sophia of Kyiv National Conservation Area (Ukraine)
yasynetska@ukr.net

TOMASZ WAŻNY
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
twazny@umk.pl
i
University of Arizona
twazny@email.arizona.edu

JAN WIEJACKI
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
mandryl600@gmail.com

ANDRZEJ M. WYRWA
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
lekno@amu.edu.pl
i
Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy
sekretariat@lednica.pl

